

უძველესი ივანე ჯავახიშვილის
სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის 100 წლის თებულეს

გამომცემლობა „ენიკურსალი“
თბილისი 2018

შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი

გიორგი აბულაძის სახელობის
ენათმეცნიერების ისტორიის საზოგადოება

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გიორგი აბულაძიანი

ენათმეცნიერების შესავალი

**სამ ნაწილად
1918-1919**

UDC (უაკ) 81'1

ა – 988

სამეცნიერო პროექტი „საბჭოთა უტოპიური ენობრივი თეორიები და ზოგადი ენათმეცნიერების პირველი ქართული სახელმძღვანელოები“ (გრანტი №FR/503/1-30/14) განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. გამოიცა რარიტეტული წიგნი:

გიორგი ახვლედიანი, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისის უნივერსიტეტში 1918-1919 წლებში წაკითხული ლექციები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი, 2018

პროექტის ფარგლებში აგრეთვე მომზადდა და დაიბეჭდა წიგნები:

თინათინ ბოლქვაძე, საბჭოთა ენათმეცნიერების ქართული სამკუთხედი, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი, 2018

საბჭოთა ენათმეცნიერების ისტორიიდან: საარქივო მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი, 2018

The project “Soviet Utopian Theories and First Textbooks of General Linguistics: 1918-1950” (Grant №FR/503/1-30/14) has been made possible by financial support from the Shota Rustaveli Science Foundation. Within this project was published the rare book:

Giorgi Akhvlediani, Introduction to Linguistics, The lectures, Tbilisi University, 1918-1919 Academic Year, Publishing House “Universali”, 2018

Within the project have been prepared and published the books:

Tinatin Bolkvadze, The Georgian Triangle of the Soviet Linguistics, Publishing House “Universali”, Tbilisi, 2018

From the History of the Soviet Linguistics: Archival Data, Publishing House “Universali”, Tbilisi, 2018

გამოცემაზე მუშაობდნენ:

ნინო აბესაძე
თინათინ ბოლქვაძე
მაკა თეთრაძე
ნათია ფუტყარაძე

რედაქტორი თინათინ ბოლქვაძე

www.rustaveli.org.ge; www.gashol.ge

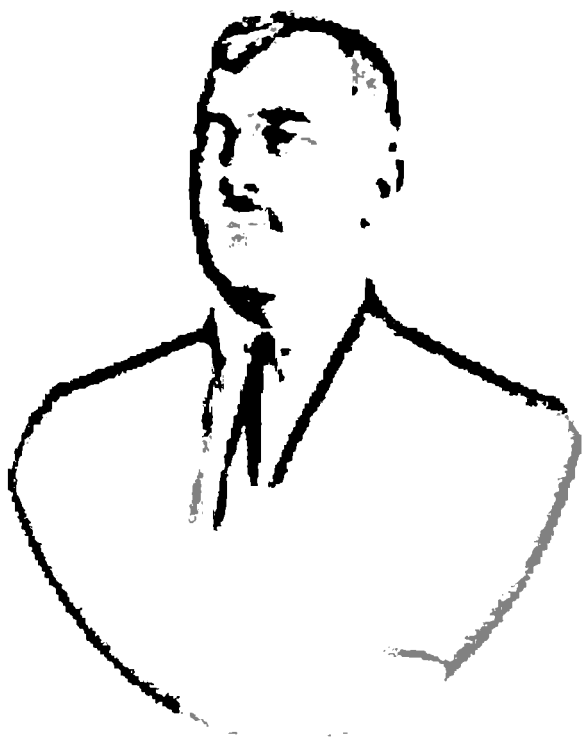
უფასო გამოცემა

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2018

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბზ. 19, ☎: 2 22 36 09, 5(99) 17 22 30

E-mail: gamomcemlobauniversali@gmail.com; universal505@ymail.com

ISBN 978-9941-26-231-9

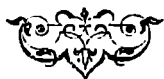
გიორგი აკვლედია
(1887-1973)

გიორგი ახვლედიანი თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამფუძნებელია. მას უკავშირდება არა მხოლოდ თეორიული ენათმეცნიერების კათედრის შექმნა ამ უნივერსიტეტში, არამედ თვით დარგის განვითარებაც. 1914 წელს ხარკოვის უნივერსიტეტის დასრულების შემდეგ გიორგი ახვლედიანს საინტერესო სამეცნიერო კარიერა ელოდა. მას ცნობილი ენათმეცნიერი იან ენძელინი ინდოევროპული ენათმეცნიერების კათედრის პროფესორად ამზადებდა. სწორედ ამ მიზნით გაიგზავნა ახალგაზრდა მკვლევარი პეტერბურგის უნივერსიტეტში, სადაც უსმენდა ცნობილი მეცნიერების – ნიკო მარის, კარლ ზალემანის, თეოდორ შჩერბაცკისა და ლევ შჩერბას ლექციებს. გიორგი ახვლედიანმა სხვა გადანყვეტილება მიიღო. იგი დაბრუნდა საქართველოში და მთელი ცხოვრება მჭიდროდ დაუკავშირა თბილისის უნივერსიტეტს. სწორედ აქ წაიკითხა ენათმეცნიერების შესავლის პირველი სალექციო კურსი, რომელიც სამ ნაწილად დაიბეჭდა 1918–1919 წლებში. ახლა ამ წიგნების ნახვა თითქმის შეუძლებელია. იგი აღვადგინეთ პირვანდელი სახით და დავურთეთ ტერმინთა საძიებელი. თუ ენათმეცნიერების შესავლის სალექციო კურსში გამოყენებულ ტერმინებს შევადარებთ თვით გიორგი ახვლედიანის სამეცნიერო შრომებში გამოყენებულ ტერმინოლოგიას, დავრწმუნდებით, რა საინტერესო გზა განვლო ლინგვისტური ტერმინების ქმნადობამ ქართულ ენაში მის საბოლოოდ ჩამოყალიბებამდე. სწორედ ეს სალექციო კურსი უნდა მივიჩნიოთ ამოსავლად ყველა იმ კურსისთვის, რომელიც კი გიორგი ახვლედიანს ნაუკითხავს თბილისის უნივერსიტეტში. მისი სალექციო კურსების ჩამონათვალი კი ძალიან შთამბეჭდავია: ზოგადი ენათმეცნიერება, ლინგვისტურ მოძღვრებათა ისტორია, ზოგადი ფონეტიკა, ექსპერიმენტული ფონეტიკა, სანსკრიტი, ძველი ბერძნული ენა, რუსული ენის ისტორია და დიალექტოლოგია, ინდოევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკა, ლოგოპედია და სხვა. ენათმეცნიერების შესავლის ამ კურსზე აღიზარდა თბილისის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულთა პირველი თაობა, რომლის წარმომადგენლებმაც განსაკუთრებული როლი შეასრულეს მეცნიერების სხვადასხვა დარგის შექმნაში. აღარაფერს ვამბობთ თვით გიორგი ახვლედიანის სამეცნიერო შრომებზე, რომლებმაც მას დაუმკვიდრა ზოგადი ენათმეცნიერების, ფონეტიკა-ფონოლოგიის, ინდო-ირანული ფილოლოგიისა და სლავისტიკის ფუძემდებლის სახელი საქართველოში.

სარჩევი

წინასიტყვაობა.....	7
ენათმეცნიერების შესავალი – I.....	9
ლექცია პირველი	10
ლექცია მეორე	17
ლექცია მესამე	27
ლექცია მეოთხე	40
ლექცია მეხუთე	48
ენათმეცნიერების შესავალი – II	61
ლექცია მეექვსე.....	62
ლექცია მეშვიდე	77
ლექცია მერვე	87
ლექცია მეცხრე	100
ლექცია მეათე	111
ლექცია მეთერთმე	121
ლექცია მეთორმეტე	132
ენათმეცნიერების შესავალი – II	143
ლექცია მეცამეტე	144
ლექცია მეთოთხმეტე	154
ლექცია მეთხუთმეტე	164
განმარტება	172
ტერმინთა საძიებელი	174

ახვლედიანი

მნათი მასწავლებლის მასსპეციალი

(რექციები)

(ხელთნაწერების მაგიერ)

I.

ფასი მ. კ.

გამოცემა ქ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა კავ-
შირის გამგეობისა.

ტფილისი
სტამბა „სახალხო საქმე“ ბარონის ქ. № 11.

ლექცია პირველი

ბგერითი და ჟესტ. მიმიკის ენა. ჟესტ-მიმიკის მნიშვნელობა. ბგერითი ენის უპირატესობა. გარეთი და შინაგანი ბგერითი ენა. აზრის გაზიარების პირობები გარეთი ენის საშუალებით. ყოველ-დღიური შემოქმედება ენაში. შიგნითი ენის და აზროვნების განუყრელობა. ნაწევროვანება აზრისა ენაში. ენის ცვალებადობა და მისი მიზეზები, „ცოცხალი“ და „მკვდარი“ ენა. დიალექტის წარმოშობა ენაში. ინდივიდუალური და საერთო ენის ურთიერთ განწყობილება. ენათ მეცნიერება კულტურულ-ისტორიული მეცნიერებაა. ენათმეცნიერების დარგები. ლიტერატურა.

რა არის ენა? ამ ცნების სრული განსაზღვრა გულისხმობს მთელი ენათმეცნიერების შინაარსს, ე.ი., თუ ჩვენ გვსურს გვექონდეს სრული წარმოდგენა ენაზე, უნდა გავითვალისწინოთ საზოგადოდ ენის ბუნება, რომელიც არსებითად ერთია ყოველი ხალხისა და ღროისათვის — მას შემდეგ, რაც ადამიანმა მოინდომა თავისი აზრი გაეზიარებია სხვისათვის, მაშასადამე, ჯერჯერობით ვიცოდეთ, რომ ენა იარაღია აზრთა გასაზიარებლად.

ქვევით დავინახავთ, რომ ასეთი განსაზღვრა არ არის საკმარისი ე.წ. ბგერითი ენისათვის, რადგანაც აზრის გაზიარების გარდა ბგერითი ენა განუყრელი ნაწილია ჩვენის აზროვნებისა, მაგრამ სამაგიროთ ამ განსაზღვრის ფარგალში თითქმის თავსდება ბგერითისა და ე.წ. ჟესტ-მიმიკის ენის საერთო ნიშანდობლივი თვისება — აზრის გაზიარება.

როდესაც გსურთ აცნობოთ ვისმე, რომ თქვენ ამ წამში ფიქრობთ პურზედ, თქვენ გაქვთ ორი საშუალება: ან ენის ორგანოებით შერჩეული ჰაერით უნდა მოახდინოთ ისეთი ბგერა, რომელიც მსმენელს აღუძრავს „პური“ — სმენით შთაბეჭდილებას, ან და ხელის თითებზე კბენით ან სხვა რაიმე ნიშნით აუხსნათ „პური“, თუ მოსაუბრე თქვენთან ახლოს დგას და გხედავთ, ე.ი.

თქვენ მას უნდა აღუძრათ ხედვითი შთაბეჭდილება „პური“. პირველი საშუალება იქნება ბგერითი ენა, მეორე — ჟესტის.

უკვე ამ მაგალითიდან სჩანს თუ რამდენათ დაბლა სდგას ჟესტის ენა ბგერითზედ. საკმარისია სიბნელე ან ზურგის შექცევა ერთი მოსაუბრისა, რომ ჟესტის ენას ყოველივე აზრი დაეკარგოს. ბგერით ენას (სიტყვას) ჩვენ შეგვიძლია ვუცვალოთ აზრის მიხედვით ფორმა, დაბოლოვება, ადგილი წინადადებაში (მორფოლოგიური და სინტაქსური ცვლილებანი, ჟესტის ენა — კი ამ მხრივ მოუხეშავი და მოუქნელია. განსაკუთრებით უძლურია ჟესტის ენა ზმნის მრავალფეროვნების გამოხატვაში. ჟესტის ენით ელემენტარულად სარგებლობა შეუძლია ცხოველსაც; ეს გარემოება საკმაოდ ახასიათებს ამ ენის ღირსებას.

მართალია ჟესტის ენით ჩვენ ხშირად ვსარგებლობთ ყოველდღიურ ცხოვრებაში (მაგ. საიდუმლოდ ლაპარაკი საზოგადოებაში ერთ პირთან, სიგნალი და სხვ.; აგრედვე, როცა ცხოველად აზრის გამოსათქმელად შესაფერ სიტყვას ვერ ვპოულობთ და ხელს მივანმართ და სხვ.); პირველყოფილი ადამიანისათვის უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა მას, როცა ბგერითი ენა ნაკლებ მოქნილი იყო: ჟესტი და ბგერა მაშინ ალბად ერთნაირად თანამშრომლობდნენ, მაგრამ აზროვნებამ თავისი წინსვლისათვის გადაჭრილად უპირატესობა მისცა ბგერით ენას. რაც უფრო წინ მიდის ცივილიზაცია, მით ნაკლებ იხმარება ლაპარაკის დროს „ცხოველური“, ჟესტის ენა. ზრდილ ყოფაქცევის წესების მიხედვით (*conuenance*) უწყსობად ითვლება ხელებითა და ფეხებით ლაპარაკი?

თუ ადამიანმა ამ ორ ენათა შორის არჩევანი მოახდინა და უპირატესობა ბგერით ენას აკუთვნა, ეს იყო უაღრესი მნიშვნელობის აქტი, რომელსაც ვერ შეედრება ვერც ერთი აღმოჩენა ადამიანის აზროვნების ვერც ერთ სფეროში, რადგან ბგერითი ენა შეიქმნა თავდები ადამიანის განვითარებისა.

იმას გარდა, რომ ბგერითი ენა მრავალფეროვანია, ადვილათ გამოსახატავია მთქმელისაგან და ადვილათ გასაგები მსმენელისაგან, — ის განუშორებელი ელემენტია თვით აზროვნებისა, აზრის გაზიარებისაგან დამოუკიდებლად.

განვიხილოთ ჯერ აზრის გაზიარების პროცესი ბგერითი ენის საშუალებით, როცა ენას (ვგულისხმობთ ამას შემდეგ ბგერით ენას) მიემართავთ აზრის გადასაცემათ, ამ საშუალებით ჩვენ აზრის და ენის შინაგანი პროცესი გამოგვაქვს გარეთ; ამიტომ ამ მომენტს ვუწოდოთ გარეთი ენა.

გარეთი ენა გულისხმობს, მთქმელსა და გამგონეს გარდა, ობიექტურ მომენტს — ჰაერის მოძრაობას, რომლის საშუალებით მთქმელის ბგერა აღწევს მსმენელის ყურს და აღძრავს მასში იმ წარმოდგენას ან გრძნობას, რომელსაც მთქმელი განიცდიდა (მაგ. იგივე „პური“; მაშასადამე თქმის და გაგონების შედეგი ერთია („პური“), მაგრამ ფსიქო-ფიზიოლოგიური პროცესი — კი სხვადასხვა; მთქმელს აზრი აქვს და ეძებს სიტყვას იმ თანხიდან, რომელიც მას უკვე აქვს; მსმენელს კი ესმის ბგერა და შემდეგ აღძვრის აზრი, თუ მის ცნობიერებაში გაგონილი ბგერა დაკავშირებულია იმავ წარმოდგენასთან, რომელთანაც მთქმელის ცნობიერებაში: მთქმელისათვის სიტყვა ფუნქციაა აზრისა. მსმენელისათვის პირიქით: აზრია ფუნქცია სიტყვისა, ამ პროცესთა ფსიქო-ფიზიოლოგიური პირობების შესწავლა ცხადყოფს ენის ბუნების მრავალ მხარეს.

თქმა-სმენის სირთულე უფრო შორს მიდის: აქ ხდება ენის შემოქმედება.

ყოველი ჩვენი საუბარი, აზრის გასაზიარებლად ენის ყოველი აღძვრა, არის შემოქმედება. ყოველდღიურ ცხოვრებაში ჩვენ ვამბობთ: ეს ადამიანი ენაშქვერია, მშვენიერად გადმოგვცემს თავის აზრსო. ცხადია, რომ მთქმელი თავის ბგერათა თანხიდან პოულობს საუკეთესო გამოხატულებას თავისი აზრისათვის, ახდენს იდეათა ახალ კომბინაციებს იმის მიხედვით, თუ როგორა აქვს განვითარებული სხვა და სხვა ასოციაციები, რა ინდივიდუალური ნიჭისაა, ან როგორ სულიერ განწყობილებაშია ლაპარაკის დროს. ერთი სიტყვით, ის ქმნის ენას. შემოქმედებას ეწევა.

აგრედვე ვიტყვით ხშირად: ეს ადამიანი ხშირად ლაპარაკობსო. თქვენ იტყვით: აქ სადღააა შემოქმედება? ნუ დაგავიწ-

ყდებათ, რომ ეს დაფასება მსმენელისაა. მაშასადამე მსმენელი ხელავს მთქმელის შეცდომებს და ასწორებს და ავსებს მთქმელის ენას ჩუმად თავისთვის, იმისდამიხედვად თუ რა ნიჭისაა სხვა მსმენელი; აქაც შემოქმედებაა მსმენელის მხრივ. ყოველ ჩვენგანს შეუძლია მრავალი მაგალითი მოიყვანოს იმის დასამტკიცებლად, რომ მსმენელს ხშირად მეტი ესმის, ვიდრე მთქმელს ქონდა წარმოდგენილი.

გავეცნოთ ახლა შიგნით, შინაგან ენას. მე ვთქვი: მთქმელი ეძებს სიტყვას იმ თანხიდან, რომელიც მას უკვე აქვს— ვთქვი აგრეთვე: მსმენელს აღეძვრის... ის წარმოდგენა... რას ნიშნავს ეს? ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენი გარეთი ენა (აზრის გაზიარების პროცესი) არ არის ენის მთავარი თვისება: გარეთი ენა არის შემთხვევითი აქტი, დროის და გარემოებების მიხედვით ცხად-ყოფა ჩვენის შინაგანის ენისა (იხ. ზემოთ ენის განსაზღვრა).

როცა მე მსმენელს ვეუბნები: „პური“, მე ვგულისხმობ, რომ თუ ეს მან გაიგონა, უთუოდ გაიგებს, ე.ი. მის ცნობიერებაში არსებობს ბგერითი და მნიშვნელობითი წარმოდგენა „პური“) რომ სმენით შეგრძნებას მსმენელის არსებაში არ მოენახა უკვე მზა ენა (ამ შემთხვევაში წარმოდგენა „პური“)* ჩვენი გარეთი ენა ვერ მიაღწევდა თავის მიზანს.

მაგ.: ჩვენთვის უცხო ენის ბგერებს გავიგონებთ, გავიმეორებთ კიდეც, მაგრამ ვერ გავიგებთ, რადგან ჩვენ შესაფერი შინაგანი ენა არ გვაქვს მზად. აი ეს შინაგანი ენა (მშობლიური ენა, პირველ ყოვლისა) არის აზრის მძლავრი და აუცილებელი იარაღი, უმთავრესად იმიტომ, რომ ბგერათა წარმოება უფრო ადვილად გადადის ადამიანის შეუფენებელი მოქმედების სფეროში, ვიდრე ჟესტის ენის ნიშნები: როცა ჩვენ სიტყვას ვამბობთ

* შევნიშნავ, რომ შესაძლოა ბგერითი წარმოდგენა გვექონდეს, მაგრამ ვერ გავიგოთ. მაგ. ჩვენითვის უცხო ენის სიტყვა, რომელსაც გავიმეორებთ კიდეც, მაგრამ ვერ გავიგებთ: ადრევე შეგვიძლია გვექონდეს მნიშვნელობითი წარმოდგენა, მაგრამ მაინც ვერ გავიგოთ, მაგ. საგანი, რომელიც გვიხილავს, მაგრამ სახელი არ ვიცით. ამიტომ აუცილებელია ბგერითი და მნიშვნელობითი წარმოდგენის ერთდროული ასოციაცია.

ჩვენთვის ცნობილ ენაზე (განსაკუთრ. მშობლიურზედ), იშვიათად ფიქრობთ, თუ როგორ და რა ორგანოებით გამოვთქვამთ რომელიმე ბგერას.

ეს ითქმის ყოველ იარაღზედ ყოველდღიურ ცხოვრებაში: რაც უფრო შეუგნებლად, მაგრამ მიზანშეწონილად, ვხმარობთ რომელიმე იარაღს, მით უფრო მეტია ნაყოფიერება ჩვენის საქმიანობისა. ეს ბგერათა წარმოება, როგორც შეუგნებელი მოქმედება ენის ორგანოთა, აღარ უშლის ხელს აზრის მსვლელობას: პირიქით, ადამიანის მთელი ფსიქიური ენერგია მიმართულია აზრისაკენ, დაიმედებული იმაში, რომ აზრის იარაღი — ენა სინდისიერათ ასრულებს თავის დანიშნულებას.

მაგრამ ენის განუყრელობა აზრთან ამით არ განისაზღვრება.

ბგერითი ენის უმთავრესი დანიშნულება არის აზრის დანაწევრება (расчленение, членоразделительность). ცხოველსაც შეუძლია გამოხატოს ბგერით თავისი ელემენტარული შთაბეჭდილება, მაგ. ძაღლის ყეფა (მონადირე ამჩნევს, კურდღელს უყეფს თუ დათვს); მაგრამ ძაღლი გამოხატავს შთაბეჭდილებას უანალიზოთ, დაუნაწევრებლათ; ამიტომ ეს არ არის ადამიანის ბგერითი ენა. ადამიანი გამოხატავს აზრს ან შთაბეჭდილებას, როცა უკვე ანალიზი გაუკეთა, დაანაწევრა აზრი ენის საშუალებით და აზრის თითოეულ წევრს მიუჩინა თავისი ადგილი (სინტაქსი) და მიანიჭა თავისი ფორმა (მორფოლოგია) აზრის მიხედვით. სრულიად უბრალო, მარტივი წინადადება რამდენიმე ნაწილისგან შესდგება: მაგ. „ბავშვი თამაშობს“, ცხოველი ზედავს პატარა არსების მოქმედებას: მისთვის, უენოსთვის ეს ორი ცნება „ბავშვი“ და „თამაშობს“ განუყრელია. ადამიანი — კი ამ პატარა არსებას სახელს მოუძებნის და შესაფერის ბრუნვაში დასვამს (ბავშვი, ბავშვ-მა. — ის)... მის მოქმედებას განაცალკევებს მოქმედების მატარებლისაგან და მოქმედებას თავის სახელს მოუძებნის (ზმნა: თამაშობა) და შესაფერ დროსა და პირში დასვამს (თამაშობს, უთამაშია...). აი, ეს ნაწეროვანი ენა ჰყოფს ცხოველს ადამიანისაგან გარდაუვალის უფსკრულით.

ადამიანი აზროვნობს, ნაწეროვანი ბგერითი ენით მაშინაც

კი, როცა მას აზრადაც არა აქვს ვისმე გაუწაწილოს თავისი შთაბეჭდილებანი.

სიტყვა არის წარმოდგენის სიმბოლო. მრავალი ჩვენი წარმოდგენა მკრთალია და აღვილათ დაიკარგებოდა ან აიჩეოდა, რომ მათ სიტყვით (ბგერით) არ ვაკავებდეთ და არ ვიჭერდეთ. ცნებათა შექმნა კი ყოვლად შეუძლებელი იქნებოდა უსიტყვოთ. ისეთ განყენებულ ცნებებს რომ თავი დავანებოთ, როგორიცაა „სიცოცხლე“, „მსოფლიო“, „სიარული“, „დაჭერა“ და სხვა., კონკრეტუი საგნების წარმოდგენაც კი გაგვიჭირდებოდა უსიტყვოდ.

აზროვნების წინსვლაში თანამშრომლობს ენა აგრედვე მით, რომ სკვნის და ამკვიდრებს აზრის ნამოქმედარს და ამით მას წინსვლას უადვილებს. მაგ., ავილოთ სუფიქსის მნიშვნელობა აზროვნებაში: გონებამ აღნიშნა მოვლენათა და საგანთა შორის მომქმედი, ენამ — კი შესაფერი სუფიქსი მისცა: — ელი (მკეთებელი, მჭრელი, მსმელი...); გონებამ აღნიშნა მოქმედების კატეგორია, ენამ მიაწოდა სუფიქსი — (ებ)ა, -(ობ)ა; კეთება, შეგნება... ენამ მტკიცეთ დაამკვიდრა აზროვნების ეს საფეხური და ამით წინსვლის საშუალება მისცა მას.

ზემო ნათქვამიდან უკვე ცხადია, თუ რა მიზანი უნდა ქონდეს ლინგვისტს, ენის მკვლევარს*.

პირველ ყოვლისა მკვლევარმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ ენა არის განუწყვეტელი მოქმედება (ДѢТЕДНОСТ); ენა არ არის უცვლელი, უძრავი ერთხელ და სამუდამოდ დადგინებული რამ: ენა მუდმივი ცვალებადობაა ბგერათა, სიტყვათა, ფორმათა და გამოთქმათა. თუ რომელიმე ეს ელემენტი ხმარებიდან გამოდის

* პოლიგლოტიზმი (მრავალ ენათა მცოდნეობა) არ ნიშნავს ლინგვისტიკას: შეგვიძლია მრავალი ენა ვიცოდეთ, მაგრამ ენის ბუნებაზედ ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა გვქონდეს. რა თქმა უნდა, ლინგვისტიკათვის სასარგებლოა, რაც შეიძლება მეტი ენა იცოდეს, მაგრამ საკმარისია იცოდეს რამდენიმე და მათ შორის ერთი განსაკუთრებით საფუძვლიანად. თუ რას ვუწოდებთ ენის საფუძვლიანად ცოდნას, ამას შემდეგ გავფიქვით. ვიტყვი აქ მხოლოდ, რომ ენის მეცნიერული ცოდნა სრულიად არ გულისხმობს აუცილებლივ მის პრაქტიკულ ცოდნას. თუმცა ეს სასურველია.

მოკლე დროითი მაინც, ის კვდება, სწყვეტს არსებობას; მაგრამ თუ ენა არ კვდება, ეს იმ გარემოების წყალობით, რომ ამ ცვალებადობის და სიკვდილის პროცესს თან სდევს აღორძინების პროცესი: ჩნდება ახალი ბგერა, ფორმა, სიტყვა და გამოთქმა, რადგანაც ენა მუდმივი ცვალებადობაა, ამიტომ მისთვის ვიწროა ყოველი ჩარჩო გრამატიკის სახით. ენის მიმდინარეობის პროცესი ყოველთვის უფრო სწრაფია, ვიდრე მისი შესწავლისა; ამიტომ გარდაუვალი ჩარჩოს შექმნა შეიძლება მხოლოდ იმ ენისათვის, რომელიც მოკვდა. ე.ი. ყოველდღიური ხმარებიდან გამოვიდა. მეორე მხრით, დასწერეთ თქვენ გრამატიკა ამა თუ იმ ენისა მისი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე და თქვენ გექნებათ უსიცოცხლო ნაწილი ცოცხალი ორგანიზმისა.

ამიტომ ენის ბუნების ყოველმხრივი შესწავლა შეიძლება მხოლოდ ცოცხალ ენაში. თუ რა მეთოდებით ვხელმძღვანელობთ მკვდარ და ცოცხალ ენათა შესწავლის დროს ამაზე შეზღუდვ.

ენის ცვალებადობის შედეგია მასში დიალექტების, კილოკავების წარმოშობა. ცვალებადობის მიზეზები უნდა ვეძიოთ როგორც გარეშე პირობებში (ფიზიკურ, ფიზიოლოგიურ და სოციალურში), აგრედვე ადამიანის ფსიქიურ ორგანიზაციაში. ამ მიზეზთა კვლევა შეადგენს ლინგვისტის უმთავრეს საგანს.

პიროვნებას მუდამ შეაქვს ენაში ახალი რამ, მაგრამ საზოგადოება მას დარაჯად ყავს. ის უღობავს გზას და სპობს ენის იმ ინდივიდუალურ მოვლენებს, რომელიც მას ეუცხოვება, არ მოსწონს ან არ ესმის.

რადგანაც ენა სოციალური მოვლენა ყოფილა, ამიტომ ენათმეცნიერება ეკუთვნის კულტურულ-ისტორიულ მეცნიერებათა დარგს; მაგრამ უნდა ვთქვათ, რომ ენათმეცნიერება სხვა ყველა კულტურულ-ისტორიულ მეცნიერებათა შორის უსწორესი მეცნიერებაა თავისი მეთოდებით.

ენათმეცნიერება განიყოფება რამდენიმე დარგად: თითოეული იკვლევს ენას განსაზღვრული მხრით:

ა) ფონეტიკა ანუ ბგერათა ისტორია, რომელიც იკვლევს

ბგერათა ცვლის „კანონებს“ ამა თუ იმ ენაში.

ბ) მორფოლოგია — მეცნიერება სიტყვის ფორმათა და ფორმალურ მნიშვნელობათა შესახებ.

გ) სინტაქსი იკვლევს წინადადებათა ფორმებს და მათ ფორმალურ მნიშვნელობას.

დ) სემასიოლოგია ანუ სემანტიკა არკვევს ენის ცვალებადობას სიტყვის შინაარსის მხრივ.

ე) ლექსიკოლოგია.

ლიტერატურა

1. Томсон, Общее языковѣдѣніе. Одесса, 1910²г.
2. Richter. Wie wir sprechen? Lpz. 1912 (არის რუსულად: Как мы говорим, СПб. 1912 г.)
3. Богородицкий, лекціи по общему языковѣдѣнію. Казань 1915².
4. Бодуан-де-Куртанэ, Введение в языковѣдѣніе (ლიტოგრაფ.).
5. Кудрайский, Введение в языковѣдѣніе, Юрьев, 1913².
6. Погодин, Язык и творчество, Харьков, 1913.
7. Paul, Prinzipien der sprachgeschichte, Halle, 1909².
8. Потебня, Мысль и язык, Харьков, 1892.
9. I. van ginneken, Principes de linguistique psychologique. Paris 1907.
10. Sweet, History of Janguage, 191.

ლექცია მეორე

ბუნებრივი და ხელოვნური ენა. როგორ მუშავდება ხელოვნური (ლიტერატ). ენა? ქართული ლიტერატ. ენა. ანტაგონიზმი ხელოვნურ და ბუნებრივ ენებს შორის. რევოლიუცია ლიტერატურულ ენაში.

ახალ მოვლენათა წარმოშობისა და მათი ენაში დამკვიდრების პირობები: გენერაციათა ცვლა; მცხოვრებთა გამრავლება და მოსახლეობის გამოცვლა; გეოგრაფიული და კლიმატური ფაქტორები; სხვა ენის გავლენა; დამონებული და გაბატონებული ერის ენა. დიალექტი და ენა. კილო, კილოკავი, თქმა და ქცევა. დაყოფის სირთულე. წინაპარი ქართული ენა და მისი შთამომავლობა. მათი ურთიერთ განწყობილება. მეგრული ენა თუ კილო? „ქართული“. ანალოგია სლავურ ენათა. ლინგვისტის მიზანი. მონათესავე ენები — ერთი ენის სხვადასხვა ევოლიუციის შედეგია. გენეალოგიური კლასიფიკაცია.

პირველ ლექციაში ჩვენ გავეცანით ენის ცვალებადობას. გავიგეთ, რომ ენა არასოდეს არ ჩერდება ერთ წერტილზე და მუდამ განვითარების პროცესს განიცდის. როცა ამას ვამბობდი, მე მქონდა სახეში ცოცხალი, ყოველდღიურ ცხოვრებაში სახმარი ენა, რომელსაც ამიერიდან ვუწოდებ ბუნებრივ, ხალხურ ენას, მაგრამ თუ ადამიანი მაინც ახერხებს ამ განუწყვეტელი პროცესის — ენის შესწავლას, ესაა მისი ხელოვნური მოქმედების ნაყოფი. ე.ი. ადამიანი ქმნის ხელოვნურ, საერთო ენას; ასეთი ენის შექმნა წარმოადგენს აუცილებლობას როგორც ურთიერთ გაგების საჭიროებისათვის, აგრედვე იმავე ცოცხალი ენის მოვლენათა გასარკვევად.

მხოლოდ ლიტერატურული ანუ მწერლობის ენაა ერთ წერტილზე შეჩერებული, დამორჩილებული გრამატიკის ნორმებს. ჩვეულებრივ ლიტერატურული ენა მუშავდება ენის რომელიმე დიალექტის ნიადაგზე. იმ დიალექტის, რომელიც რაიმე მიზეზის ან მოსაზრების ძალით ითვლება იმ ზომ „უკეთესად“ რომ წარმოდგენილია მიბაძვის საგნად. ასეთ მიზეზად შეიძლება იყოს

პოლიტიკური, ეკონომიური ან კულტურული უპირატესობა ერის იმ ნაწილისა, რომელიც იმ „უკეთეს“ დიალექტზე ლაპარაკობს. ამ პირობებს გარდა და ხშირად დამოუკიდებლად მათგან საკმარისია რომელიმე ერთ დიალექტზე სწერდეს ერთი შესანიშნავი მწერალი, რომ ეს დიალექტი გახდეს მთელი ერისათვის ენის ნიმუშად. ეს ენა ხდება მწერლობის ენად, და განათლებულ წრეებშიაც ამ ენაზედ ცდილობენ ლაპარაკს. იქმნება და წესდება „კანონები“ და ნორმები ამ ენისათვის, რომელთა დარღვევა ენის უცოდინარობად ითვლება. ენის „დაკანონების“ დროს მასში შედის მრავალი ელემენტი მეზობელ დიალექტებიდან. ისეთი ელემენტები, რომელნიც არ არიან ნაყოფი დაკანონებული დიალექტის ორგანიული განვითარებისა. დიალექტები — კი განაგრძობენ თავის განუწყვეტელ განვითარების პროცესს, ის დიალექტიც, რომლის განვითარების ერთი საფეხური დაკანონებულ ენაში გაიყინა.

მაშასადამე, ლიტერატურული ენა ერთის მხრით სწყვეტს კავშირს ენის ბუნებრივ განვითარებასთან და მეორე მხრით, შეაქვს თავის საგანძურში უცხო ელემენტები სხვა დიალექტებიდან, ამიტომ ყოველი ლიტერატურული ენა ზელოვნურია.

მაგალითისათვის ავიღოთ თანამედროვე ქართული ლიტერატურული ენა, რომელსაც (ძველ ლიტერ. ქართულის გარდა) უმთავრესად ქართლური დიალექტი უძევს საფუძვლად: სხვა ქართულ დიალექტთაგან ქართლურის გამოჩევა ლიტერატურული ენისათვის შედეგია უმთავრესად პოლიტიკურ და კულტურულ პირობათა (იხ. ზევით). ამა თუ იმ მიზეზით ქართლური შეიქმნა „უკეთეს“ მისაბამ დიალექტად. მაგ. სიტყვა „წავიდნენ“—სათვის განსაზღვრულ მომენტში არსებობს სამი ან მეტი ფორმა, სახელობრ: წევიდენ (იმერული), წავიდნენ (ქართლური) და წავიდეს (ხევსურული); დამკვიდრდა ქართლური წავიდნენ, რადგან ქართლური, ხსენებულ მიზეზთა წყალობით „უკეთეს“ დიალექტად იყო ცნობილი იმ მომენტში, თუმცა არავითარი განსხვავება ამ სამ ფორმათა შორის არ არსებობს აზრის მხრივ...

ადვილად შესაძლებელია, რომ მომავალში ენა ხმარების

პროცესში იცვალოს და იმავე ცნების გამოსახატავად სხვა ფორმა შექმნას. რომელიც ბოლოს და ბოლოს შევა მწერლობაში და ძველის ადგილს დაიკავებს, როგორც ამ ძველმა დაიკავა უფრო ძველის ადგილი.

ამგვარად ხდება ერთი დიალექტის გაბატონება დანარჩენებზე, მაგრამ ამ ფაქტიდან არა სჩანს, თუ როგორ შედიან ლიტერ. ენაში სხვა, ძირითად დიალექტისთვის (ქართლურ) უცხო ელემენტები. ე.ი. ისეთი ელემენტები, რომელნიც არ არიან ამ დიალექტის ევოლიუციის ნაყოფი. იმავე ლიტერატ. ქართული.

მაგ. გვაქვს. ძველადგანვე ორი სიტყვა: ჭაჭვი და ძეწკვი ერთისა და იმავე საგნის აღსანიშნავად; განსხვავება მხოლოდ საგნის სიდიდეშია. ფორმა ჭაჭვი ქართული არ შეიძლება იყოს ქართული ფონეტიკის თვალსაზრისით. ე.ი. ფორმა ჭაჭვი არაა შედეგი ქართულ (ან ქართლურ) ბგერათა ევოლიუციისა: ის არის ნაყოფი ბგერათა ცვალებადობისა, რომელსაც ქონდა ძალა მხოლოდ მეგრულში საიდანაც ქართულმა ისესხა მზა ფორმა ჭაჭვი. ქართული ფორმა ამ სიტყვისა არის ძეწკვი, რომელიც მნიშვნელობით სრულიად უდრიდა ჭაჭვს. შემდეგში აზროვნებამ გამოიყენა ეს ორი ერთი მნიშვნელობის სიტყვა (ერთი სხვისი და ერთიც თავისი) სხვა და სხვა ცნებათა გამოსახატავად: ჭაჭვი დიდისათვის და ძეწკვი პატარასთვის... აქ უკვე იწყება სემასიოლოგიის სფერო (იხ. შემდეგი ლექციები).

ანტაგონიზმი მწერლობის ხელოვნურ და ბუნებრივ დიალექტურ ენათა შორის (განსაკუთრებით მწერლობის ენის მხრივ დიალექტურის სრულიად უსამართლოდ აბუჩად აგდება) იწყება ხელოვნური ენის დაკანონების დღიდან: მაგრამ ენის ევოლიუციას თავისი გააქვს და საზოგადოების ის ელემენტებიც კი, რომელნიც ცდილობენ ხელოვნურ ენაზე ელაპარაკნათ, ან მათი შთამომავლობა უკვე უზერხულობას გრძნობენ დაკანონებული ენით ლაპარაკში. ცხადია მათ თავისდა შეუმჩნევლად, ხმარების პროცესში ეს ენა შეუცვლიათ და მას დაშორებიან. აქ იწყება რევოლიუცია ლიტერატურულ ენაში: ის იძულებულია ახალი მოთხოვნილებებისდა მიხედვით გარდაიქმნას, ყოველდღიურ

ენას დაუახლოვდეს და ხელახლა დააკანონოს მისი განვითარების რომელიმე საფეხური... ასე ზდებოდა ყოველ ლიტერატურულ ენაში, ზდება და უნდა მოხდეს მომავალშიც.

ცოტა ზემოთ მე ვიხმარე სიტყვა „ხალხური ენა“ : უმჯობესი იქნებოდა, მეთქვა „ხალხური ენები“ რადგან ერს აქვს ლიტერატურული ენა ერთი, ხოლო კილოკავი მრავალი.

ჩვენ ზშირათ ვიტყვით ამა და ამ პირს თავისებური ენა აქვსო. მაშასადამე ჩვეულებრივ სალაპარაკო ენას ამ პირმა ცოტაოდნად გადაუხვია თავის ბიოლოგიური, ფსიქოლოგიური და ინდივიდუალური ორგანიზაციის მიხედვით. ყოველი ჩვენგანი ამ ცვალებადობის მონაწილენი ვართ და ამიტომ ბევრ ამგვარ გადახვევას ვერ ვაძინევთ, ბევრ მათგანს ვაძინევთ, მაგრამ შედგომად აღვიარებთ და ამნაირად გავრცელების გზას არ ვაძლევთ.

მაგრამ, თუ მთელი ჯგუფისათვის (საზოგადოებისათვის) საერთოა ცვალებადობის პირობები, რომელთა წყალობითაც წარმოიშვა ახალი ბგერა, ფორმა, სიტყვა ან გამოთქმა, იმ შემთხვევაში აუცილებლად დამკვიდრდება ეს ახალი მოვლენა. იქ ეყრება საფუძველი დიალექტის წარმოშობას. ეხლა შევეუდგები ამ საერთო ხასიათის პირობათა და მიზეზთა განხილვას: ვიტყვი აქ მხოლოდ გაკვრით, რომ ყოველ ცალკე ოჯახს, სოფელს, კუთხეს და მხარეს აქვს თავისებური ენა, ცოტაოდნად მაინც განსხვავებული მეორე ოჯახის, სოფლისა და კუთხის ენისაგან. თავისებური ენა უვითარდება საზოგადოების ყოველ კლასს, წოდებას თუ პროფესიულ ჯგუფს: ექიმებს, იურისტებს, მღვდლებს და აგრედვე ქურდ-ბაცაცებსაც.

რაც უფრო დიდია ერთეული რიცხვით, მით მეტია განსხვავება მეორე ერთეულის ენისგან. რამდენადაც უფრო ზშირია ამ ერთეულთა შორის მისვლა მოსვლა, მით ნაკლებია მათი ენის განსხვავება.

იმ პირობათა შორის, რომელნიც ხელს უწყობენ ენის ცვლილებათა დამკვიდრებას, პირველად დავასახელებ გენერაციათა მონაცვლეობას ანუ შთამომავლობათა ცვლას. ბავში ეჩვევა

ლაპარაკს მოზრდილთაგან მიბაძვით ის იმეორებს მას, რაც ეს-
მის და როგორც ესმის, მაგრამ ზოგი წვრილმანი გამოეპარება
მის ყურადღებას; ძალიან იშვიათად მოხდება, რომ ბავშმა სრუ-
ლიად უფროსთა მსგავსი ენა შეითვისოს: მას უსათუოდ შეაქვს
ახალი რამ ამ ენაში, მაგრამ თუ ეს ახალი რამ შემთხვევითი ხა-
სიათისაა, ის იწვევს დაცინვას, რაც ბავშვს აიძულებს თავისი
შეცდომა გაასწოროს; ხოლო თუ ამ ახალ მოვლენას, იმდენად
ღრმა ფესვები აქვს, რომ ის წარმოადგენს საერთო მოვლენას
მრავალ ბავშვთათვის, მაშინ მისი აღმოფხვრა ყოველად შეუძლე-
ბელია ამ გენერაციაში. ასეთი შემთხვევის საილუსტრაციოდ
პროფ. მეიეს (Meillet) ასეთი მაგალითი მოყავს: ჩრდილოეთ
საფრანგეთში განსაზღვრულ მომენტში ბავშვებს გაუჭირდათ.
Mouillée გამოთქმა და მის მაგიერ იხმარეს იოტა ($y=\text{e}$); ეს
ახალი მოვლენა დამკვიდრდა ფრანგულში, რადგან მას საერთო
ხასიათი ჰქონდა.

ამ ფაქტორს არ ექნებოდა დიდი ძალა, თუ რომ მცხოვრებ-
თა რიცხვის ზრდას არ მოეთხოვა საცხოვრებელი ადგილის გა-
მოცლა; ენას, რა თქმა უნდა, ექნებოდა განვითარების სხვა-
დასხვა საფეხური, მაგრამ დიალექტები — კი არ წარმოიშობო-
და, რადგან ამ ენაზე მოლაპარაკენი ერთი მეორესთან მისვლა-
შოსვლით წაშლიდნენ იმ უსწორ-მასწორობას, რომელიც მუდამ
უნდა ჩნდებოდეს ყოველ ენაში. მაგრამ მცხოვრებთა გამრავ-
ლება მოითხოვს ვრცელ ტერიტორიაზე გაშლას, ხოლო ამ გა-
რემოებას თან დაყვება ენაში იმ ახალ მოვლენათა განმტკიცება,
რომელნიც ერთად ყოფნის დროს უთუოდ წაიშლებოდნენ.

განსაკუთრებით ბევრათა ცვლილებაზე გავლენა აქვს აგ-
რედვე იმ გეოგრაფიულ და კლიმატიურ ცვლილებებს, რომელ-
შიც ცხოვრება უხდებათ გადასახლებულთ. ეს ფაქტორი არაა
მაინცა და მაინც დიდი მნიშვნელობის, თუმცა ზოგჯერ საკმაო
განსხვავებაა, მაგალითად, ერთსა და იმავე ენაში, მთასა და
ბარში. ხმის ტონის განსხვავება - კი უეჭველი ფაქტია, მაგ.
პირქუშ ჩრდილეთისა და მზიან სამხრეთის ენათა შორის. ენაში
მრავალი დიალექტის გაჩენას ხელს უწყობს მცხოვრებთა ერთი-

მეორესაგან განკერძოება ბუნებრივი საზღვრებით, მაგ. ძნელად გასავლელ მთებით ან მდინარეებით ძველი- ბერძნულის დიალექტური სიმრავლე აიხსნება ამ ფაქტორის გავლენით. საქართველოს პატარა ტერიტორიაზე მრავალ დიალექტთა არსებობა ამგვარად აიხსნება უმთავრეს ნაწილად.

დიდი ცვლილება შეაქვს ენაში აგრედვე სხვა ერის ენას, რომელთანაც შემთხვევით გეოგრაფიული მეზობლობა უხდება. როგორიც უნდა იყოს ამ ორ მეზობელს შორის დამოკიდებულება, მათ უხდებათ ერთი მეორეში მისვლა მოსვლა და სულ სხვა ძირის ენა გავლენას ახდენს მეორეზედ, განსაკუთრებით ლექსიკის მხრივ; თუ შორეული ნათესაობა მაინც არის ამ ორ ენათა შორის ურთიერთ გავლენა ძლიერდება.

ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ არ არსებობს ისეთი ენა, რომელშიაც არ მოინახებოდეს ოდესღაც მასთან მომიჯნავე ენის ელემენტები. უმეტეს ნაწილად დაპყრობილი ერის ენა მეტ ცვლილებას განიცდის დამპყრობელთა ძალადობით, მაგრამ ხშირად დამონებული ერის ენას, თუ ის კულტურულად მაღლა დგას მეტი გავლენა აქვს გაბატონებულთა ენაზე; მოიგონეთ, მაგ. გამარჯვებულ გერმანელთა ბედი რომანულ ქვეყნებში, სადაც უფრო მაღალი კულტურა იყო. გავლენა უცხო ენისა მდგომარეობს არა მხოლოდ ენის ლექსიკის ცვლილებაში, რომელიც გამოიხატება კულტურულ საგანთა და ცნებათა სახელების სესხებაში, არამედ ახალ ბგერათა შეძენაშიც; მაგ. სანსკრიტში ე.ი. ძველ-ინდურში არსებობენ ეგრეთწოდებულნი ენისწვერისმიერნი ბგერანი (t, d, n, th, dh), რომელთა მსგავსი არც ერთ მის მონათესავე ენაში არ გვაქვს (მაგ. ლათინ., ბერძნ., გერმ., სლავ. სხვ.); მაშასადამე, ეს ბგერანი თვით სანსკრიტულშიც არ ყოფილა თავისი: მართლაც ეს ბგერები გვხვდება დრავიდულ ენებში (იხ. ქვემოთ, რომელთანაც გეოგრაფიულად დაკავშირებულნი იყვნენ და არიან ძველი და ახალი ინდოელები, ამგვარივე მე-

* იგულისხმე ეს ასოები წერტილით ქვეშ. (ტიპოგრაფიაში ალბად შესაფერი ნიშნები არ აღმოჩნდა).

ზობლობით ხსნიან ევროპიელი მეცნიერები სომხური ენის მრავალბგერათა მსგავსებას ქართულის ბგერებთან. ოსურსაც მრავალი ბგერა შეუძენია ქართულისაგან.

აქამდღა მე ვხმარობდი სიტყვა „დიალექტ“-ს სხვა და სხვა შინაარსის ცნებათა აღსანიშნავად. მე ვამბობდი, ყოველი ენა წარმოშობს დიალექტებს ხსენებული ფაქტორის ზეგავლენით მეთქი. მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, არა თუ ერის რომელიმე კუთხე განსხვავდება მეორესაგან ამ მხრივ, არამედ ზშირათ ერთი სოფელიც მეორესაგან და სხვა. ვთქვი აგრედვე, რომ რაც უფრო დიდ ერთეულის (და მასთან გეოგრაფიულად დაშორებულს მეორესთან) ავიღებთ მით მეტია განსხვავება მათ შორის. მაშასადამე, განსხვავება დიალექტთა შორის ხან მეტია ხან ნაკლები. ამიტომ მეცნიერებაში უნდა არსებობდეს ტერმინები განსხვავებათა მეტ-ნაკლებობის გამოსახატავად, რადგან „დიალექტი“, „დიალექტური ნიშნები“ გამოხატავს მხოლოდ განსხვავების არსებობას.

თვით სიტყვა „ენა“-ც არ გამოხატავს რაიმე აბსოლიუტურ ცნებას, ჩვენ შეგვიძლია „ენა“ ვუწოდოთ მთელი ერის ენას, აგრედვე რომელიმე კუთხის, სოფლის წოდების ან კიდევ რომელიმე ავტორის ენასაც. (ვიტყვი: აკაკის ენა, ვაჟას ენა და სხვა). მაგრამ მეცნიერების საჭიროებისათვის უნდა გვქონდეს ამ გრადაციის გამომხატველი ტერმინები. ამიერიდან შემდეგ სახელებს ვუწოდებთ ენის დაყოფას მსხვილიდან წვრილამდე: ენა—კილო—კილოკავი—თქმა—ქცევა (языкъ - нарѣчје, поднарѣчје говор-подговор)

ლინგვისტიკაში ენა ეწოდება რომელიმე ერის კილო ქცევათა ერთიანობას, მაგრამ როგორც უკვე ცხადია ნათქვამიდან ენა შეგვიძლია ვუწოდოთ თითოეულ ქცევასაც — კი. თუ ვფიქრობთ მხოლოდ მასზე და სახეში არ გვაქვს მისი უფრო მსხვილ ერთეულთან შედარება: ზოლო სისწორისათვის უმჯობესია ხსენებულ დაყოფას მივსდით. მტკიცედ მიაქციეთ ყურადღება, რომ ამ დაყოფიდან გამორიცხულია მწერლობის სალიტერატურო ენა, როგორც ხელოვნური და ამიტომ ენის ბუნებრივი

განვითარების არ მონაწილე. ვიდრე თქმულის საილუსტრაციოთ ქართული ენიდან მაგალითს მოვიყვანდე, საჭიროდ მიმაჩნია მოვიხსენიო ენის კილო-ქცევათა დაყოფვის სიძნელე და სირთულე. რომ ავიღოთ მაგ., ყველაზე წვრილი დიალექტური ერთეული — ქცევა შევაძინევთ, რომ ის არ წარმოადგენს რაიმე განმარტებულს მოვლენას, არამედ ზოგი ნიშანი მას აქვს საერთო ერთ სხვა ქცევასთან, ზოგიც მეორესთან და სხვა.

ვსთქვათ **A** ქცევას ახასიათებს მოვლენები **a d e**; ხოლო მის ახლობელ **B** ქცევას **a¹ d¹ e¹**. მაგრამ ამასთანავე შესაძლებელია **A**-ს რომელიმე ნაწილში არსებობდეს აგრედვე მოვლენები **d, e**, რომელნიც გვხვდება აგრედვე **B**-ს რომელსამე ნაწილში. ცხადია, თუ **d, e**-ს მნიშვნელობას აძლევს მკვლევარი, მან უნდა გამოყოს აგრედვე **C** (შედგენილი **A**-სა და **B** ნაწილთაგან), რომელსაც ახასიათებს **d, e...**

თუ მხედველობაში არ ვიქონიებთ ქართულ ლიტერატ. ენას (იხ. ზემოთ) და მოვიგონებთ ენის ლინგვისტურ განსაზღვრას (კოლოქცევათა ერთიანობას), აი, რა სურათი წარმოგვიდგება თვალწინ^{*};

იყო წინაპარი ენა, რომლისაგანაც განვითარდა ქართლური, მეგრული და სვანური კილოები. მათგან ქართლური კილო დაედო საფუძვლად ქართულ ლიტერატურულ ენას. მაშასადამე ამ სამ ჯგუფს ეწოდება კილო მხოლოდ წინაპარ ენის მიმართ. კილოთა შედარებით-ისტორიული შესწავლით მკვლევარი აღადგენს იმ წინაპარ ენას, რომელზედაც ლაპარაკობდა მთელი ქართველი ერი, ჯერ კიდევ გეოგრაფიულად ერთი მეორესთან დაუშორებელი. მომავალ კილოთა (ქართლურ, მეგრულ, სვანურ) მხოლოდ ჩანასახი არსებობდა. მცხოვრებთა გამრავლებასთან დაყვამ ამ ჩანასახის კილოთ ქცევა. შემდეგ, როცა თითოეული კილო თავის მხრივ იზარდა, მისგან წარმოიშვა მრავალი კი-

^{*} რთული მეცნიერული ანალიზი ქართული ენის მოვლენათა აქ უაღვილო იქნებოდა, მსურველთ შეუძლიანთ გაეცნონ ამ ანალიზს „იანფეტურ“ ენათმეცნიერების წარმომადგენელთა (მარის, ყიფშიძის და შანიძის) ნაწერებში.

ლოკავი, მაგ., ქართლისაგან ქართლური, იმერული და სხვ; მეგრულისაგან სამურძაყანო-ზუგდიდური, სენაკური (იხ. პროფ. ყიფშიძის *грамм. мингрелского яз. СПб 1911, XVIII*) კილო-კავებიც იზარდა, გაჩნდა თქმა; მაგ., იმერული, რაჭული და სხვა. თითოეულ თქმასაც თავისი ქცევა აქვს. მაგ ზემო და ქვემო იმერული და ასე ამგვარათ.

თუ ჩვენ განვიხილავთ მეგრულ კილოს წინაპარ ენათაგან დამოუკიდებლად, ჩვენ შეგვიძლია მას ენა ვუწოდოთ; მაშინ სამურძაყანო-ზუგდიდური და სენაკური იქნება კილო.

მეგრული ენა იქნება „ქართული“-ს კილო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ შეთანხმების ძალით, პირობით ყველა ამ კილოთა წინაპარს ვუწოდებთ ქართულს, ყოველ შემთხვევაში, მეგრული ენა არ არის კილო იმ ქართულისა, რომელზედაც დღეს ჩვენ ვწერთ და ლაპარაკს ვცდილობთ (იხ. ზემოთ) და რომელიც არის ხელოვნური, ლიტერატურული ენა დამყარებული უმთავრესად ქართლურ კილოზე; ეს უკანასკნელი კი ისეთივე გამონაყოფია „ქართული“-საგან, როგორც მეგრული და სვანური. ერთი სიტყვით ისინი არიან ერთ წყაროდან მომდინარე მხოლოდ სხვა და სხვა ევოლიუციის ნაყოფი*.

ჩვეულებრივ ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართული, მეგრული და სვანური ისეთივე ახლო მონათესავე ენებია ერთი მეორეში, როგორც უკრაინული, რუსული და ბელორუსული, რომელთაც აგრედვე საერთო წინაპარი ენა ჰქონდათ: წინაპარი რუსული ენა (*прарускй яз.*) ან და ისეთივე, როგორიც არიან (ან იყვნენ) ერთი მეორესთან სერბული, პოლონური, ჩეხური, „რუსული“ (წინაპარი რუსული) და სხვა სლავური ენები, რომელთაც აგრედვე საერთო წინაპარი ყავდათ, წინაპარი სლავური ენა (*праславянскй яз.*).

ამ წინაპარ ენათა აღდგენა მონათესავე ენათა შედარების საშუალებით აღდგენს ლინგვისტის ერთ მთავარ მიზანს. ნათესავ

* ევოლიუცია შესაძლებელია სწრაფიც იყოს და ნელიც, პირობების მიხედვით

ენებად ითვლებიან ისეთი ენები, რომელნიც წარმოადგენენ ერთი წინაპარი ენის სხვა და სხვა ევოლიუციის შედეგს. მაგრამ ერთი ენა ჩქარის ტემპით ვითარდება, მეორე არა; ამიტომ ერთი ენა მეტად შორდება თავის წინაპარს. მეორე ნაკლებ, მაგ., ლიტავურმა ენამ მრავალი ძველი ფორმა შეინახა ფრანგულმა კი თითქმის სრულიად დაკარგა ინდო-ევროპული სტრუქტურა. ლინგვისტი იკვლევს ნათესავ ენათა შორის ნათესავურ განწყობილებას. ე.ი. ახდენს ერთ რომელსამე ენათა ჯგუფის ან ოჯახის შემადგენელ ენების გენეალოგიურ კლასიფიკაციას.

სხვა და სხვა ენათა ოჯახების გენეალოგიური კლასიფიკაციას შემდეგ ლექციაში შევუდგებით.

ლექცია მესამე.

„წინაპარი ენა“. შედარებითი ენათმეცნიერების მეთოდები: რომანულ ენათა წინაპარი ენა. ინდოევროპული-პრე ენა. ენათა „ოჯახი“. სხვადასხვა ოჯახების გენეალოგიური კლასიფიკაცია: სუმერული, სემური, ჰამური, ინდოევროპული (ინდოევროპულის შემადგენლობა: ინდური, ირანული, სომხური, ალბანური, ლათინური, კელტური, გერმანული და ბალტური ენათა ჯგუფები), ურალო-ალტაური, ჩინური, იაპონური, დრავიდული, ბუშმენური, ჰოცენტოტური, ბანტუ, მალაო-პოლინეზიური, ავსტრალიის და პაპუა ენები; მცირე ნაშთთა ენები. ანთროპოლოგია და ლინგვისტიკა. პრე-ენათა ნათესაობის საკითხი.

როდესაც ჩვენ ორს ან რამდენსამე ენას ერთი მეორეს ვადარებთ და მათ ნათესავობას ვცნობთ, მათთვის საერთო ფონეტიურ ან მორფოლოგიურ მოვლენათა მიხედვით, შემდეგ საკითხად ვსვამთ მათი წინაპარი ენის აღდგენას, ე.ი. იმ ენის, რომლის საგანაც ერთი მეორეში მონათესავე ენები წარმოიშვენ. მაგალითისათვის ავიღოთ რომანული ენები: როცა ჩვენ ერთი მეორეს

ვადარებთ ფრანგულს, ისპანურს, იტალიურს და სხვა რომანულ ენებს, ჩვენთვის ცხადია, რომ მათ ერთი წინაპარი ენა (праязык) უნდა ყოლოდათ. თუ ჩვენ შევადარებთ იტალიურ *pera* (= ვიწრო *e*-ს რომელიც *i*-ს უახლოვდება), ისპანურ *pera*-ს, ძველ ფრანგულ *peire*-ს და ახალ ფრანგულ *poire*-ს და მხედვლობაში ვიჭონიებთ, რომ ყველა მათი მნიშვნელობა „მსხალი“ -ა, ჩვენ ადვილად მივხვდებით, რომ ხსენებულ ხალხებს სხვადასხვანაირად „გადაუკეთებიათ“ რომელიღაც ერთი სიტყვა, რომელსაც ვუწოდებთ წინაპარ სიტყვას; ე.ი. *pera*, *pera*, *peire* და *poire* არის ერთი რომელიღაც უცნობი ძველი სიტყვის სხვა და სხვა ფორმა. ამ უცნობი სიტყვის აღდგენა არის რომანული შედარებითი ენათმეცნიერების მიზანი; მეცნიერება აღწევს ამ მიზანს და თითქმის შეურყეველის მათემატიკურის სისწორით პოულობს ამ წინაპარ სიტყვას^{*}). ეს სიტყვა უნდა ყოფილიყო *pira* (გარსკვლავით აღინიშნება შედარების მეთოდებით აღდგენილი სიტყვა ან მისი ფორმა) ამ ძველმა *pira*-მ მიიღო ხსენებულ ენებში სხვა და სხვა ფორმა. მაშასადამე, *pira* ყოფილა ის წინაპარი სიტყვა. შემდეგი საკითხია: გვაქვს თუ არა ნაშთები ისეთი ენისაგან, რომელშიც იხმარებოდა *pira* „მსხლის“ მნიშვნელობით? თუ მოინახა ასეთი ენა, ხომ კარგი: ეს იქნება მეცნიერული კვლევის უმაღლესი გამართლება; და თუ არა, მეცნიერება მაინც არ იყრის იარაღს და განაგრძობს ძიებას დარწმუნებული თავის მეთოდების ჭეშმარიტებაში, რომ მეცნიერება არ სცდება, ამის შესანიშნავი დამამტკიცებელია ის ფაქტი, რომ სიტყვა *pira* (მსხალი) დადასტურებულია ძველ ხალხურ ლათინურში; და არ მხოლოდ ეს სიტყვა, არამედ თითქმის მთელი შემადგენლობა რომანული ენებისა. აქედან დასკვნა ცხადია: რომანულ ენათა წინაპარი ენა ხალხური ლათინური ყოფილა (ეს სიტყვა გვხდება აგრედვე ძველ ლიტერატურულ ლათინურში

* თუ რა ფონეტიური კანონებით ხელმძღვანელობს მეცნიერება, ამ შემთხვევაში ამას თავის დროზე გავიგებთ.

pirum-ის ფორმით; მაშასადამე რომანულ ენებს პირდაპირი კავშირი აქვს არა ლიტერ. ლათინურთან არამედ ხალხურ ლათინურთან).

სამწუხაროდ, მრავალ ენათა ნაშთი დაკარგულია ან სამუდამოდ დაღუპული; მათ შთამომავალთაგან - კი ზოგიერთი სიცოცხლობს დღემდე. მაგალითისათვის წარმოვიდგინოთ, თითქოს ხალხური ლათინურის ნაშთი არ დაგვრჩენოდეს. მისი შთამომავალი რომანული ენები მართლაც დღემდე ცოცხალნი არიან.

გავაფართოვოთ შედარების მაშტაბი და შევადაროთ ერთი მეორეს ძველი ინდური, ბერძნული, ალბანური, ლათინური, ლიტავური, სომხური, ძველი ირული (ირლანდიური) ძველი ზემოგერმანული და ძველი სლავური. მეცნიერებაში საყოველთაოდ მიღებულია ყველა ამ ენათა ნათესაობა. მათი ნათესაობის საბუთები ისეთივეა, როგორც რომანულ ენებში, ე.ი. ხსენებულ ძველ ენებს, რომელთა ნაშთი მრავლად მოგვეპოვება, აქვს ბევრი რამ საერთო: ურიცხვი სიტყვები, მრავალი ფორმა და სხვა. ავიღოთ ერთი რამ სიტყვა ძველი ინდური *mâtā*, ბერძ. *meter* ალბან. *motrz*, ლათინ. *mâter*. ძვ. ირლანდ. *máthir*, ძვ.ზ. გერ. *moter*, ლიტ. *mote*, სომხ. *mair*, ძვ. სლ. *mati*. თითქმის ყველა ამ სიტყვების მნიშვნელობა ერთია: „დედა“ და გარეგნულადაც დიდი მსგავსებაა მათ შორის. ცხადია, რომ ისინიც წარმოადგენენ ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმას. ამიტომ იზადება საკითხი: რა სიტყვისაგან განვითარდა ეს სიტყვები ან როგორი იყო ის წინაპარი სიტყვა, რომლისგანაც ისინი წარმოიშვნენ? უფრო ფართედ რომ დავსვათ საკითხი, რა ენა იყო ის წინაპარი ენა, რომლისაგანაც განვითარდნენ ხსენებული ენები? მეცნიერება უპასუხებს ამ კითხვაზე ამავე შედარებითი მეთოდებით, რომელითაც მან უტყუარად უპასუხა რომანული ენების საკითხში (იხ. ზემოთ): ის ადარებს მოყვანილ სიტყვებს ერთმანეთს ფონეტიკური კანონების მიხედვით და ასკვნის, რომ ის სიტყვა იყო *mâté(r)*, რადგან ხსენებულ ენებს საერთო სახელად უწოდებენ ინდო-ევროპულ ენებს. ამიტომ მათ წინაპარ ენას

რომელშიდაც სიტყვა *mâté(r)*, იყო შეგვიძლია ვუწოდოთ „ინდო-ევროპული წინაპარი ენა“ ანუ „ინდ.-ევრ.-პრე-ენა“. ამ ენის ნაშთები ჩვენ არ გვაქვს; ამიტომ რომანულ ენათა მკვლევარი უკეთეს მდგომარეობაშია, ვიდრე ამ ფართე მაშტაბით მკვლევარი, რადგან პირველმა თავისი ჰიპოტეტური *pira*-სათვის დასტური მიიღო ძველი ხალხური ლათინურისაგან, რომლის ნაშთები შემთხვევით შენახულია. მეორემ — კი თავისი ჰიპოტეტური *mâté(r)*-ისათვის ასეთი ვერ იპოვა. რადგან „ინდ.-ევროპ.-პრე-ენაში არა გვაქვს. მაგრამ მეცნიერებას ეს გარემოება (ნაშთის უქონლობა) ოდნავაც არ აფრთხობს: დარწმუნებული თავისი მეთოდების სიმტკიცეში, ის განაგრძობს პრე-ენის აღდგენას ჰიპოტეტურად: და მართლად, თითქმის მთელი ინდოევროპ. პრე-ენის შემადგენლობა ჩვენ თვალწინ არის გაშლილი თუ რომელი ხალხი, სად და როდის ლაპარაკობდა ამ ენაზე, განვიხილავთ თავის დროზე; აქ კი შეგვიძლია ვთქვათ შემდეგი: რადგან სანსკრ., ბერძნ., ლათ., სომხ., ლიტ. და რამდენიმე სხვა ენა იმდენათ მონათესავე არიან ერთი მეორეში, რომ მათი საერთო ენის აღდგენა შესაძლებელია, ცხადია ჩვენ გვაქვს უფლება ამ ენათა ერთიანობას განსაზღვრული საერთო სახელი ვუწოდოთ, ეს საერთო სახელია ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი*).

როგორც ზედავთ, მე აქ არ მიხსენებია, არც უნგრო-ფინური ენები, არც არაბული და ებრაული და არც ქართული და სხვა. ეს იმიტომ, რომ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს ისინი არ ენათესავენ; ისინი სულ სხვა ოჯახთა წარმომადგენელი არიან. მაშასადამე ინდოევროპულ ოჯახს გარდა მეცნიერებამ იცის ბევრი სხვა ოჯახი: მაგ., ურალო-ალტაური, ქამური, სემური, ქართული და სხვა ენათა ოჯახები. იმავე შედარებითი მეთოდების საშუალებით მეცნიერება აღადგენს თითოეულ ამ ოჯახის პრე-ენას ანუ წინაპარ ენას (праязык): ურალო-ალტაურ პრე-ენას, ქა-

* ზოგი მეცნიერი უწოდებს მას ინდო-გერმანული ენათა ოჯახს ან ჯგუფს, მაგრამ ეს სახელი ნაკლებ მეცნიერულია ვიდრე პირველი.

მურ პრე-ენას, სემურ პრეენას, ქართულ პრეენას და სხვ.*

მეცნიერება იკვლევს ისტორიულად რომელიმე ენას მაგ. არაბულს ან ებრაულს და არკვევს თუ რამდენიდ დაშორდა ის თავის პრეენას (ამ შემთხვევაში სემურ პრეენას, თავის ოჯახს; ანდა რომელი უფრო დაშორდა სემურ ოჯახს არაბული თუ ებრაული, ე.ი. უბრალოდ რომ ვთქვათ თუმც არაბულს და ებრაულს წინაპარი ერთი ყავდათ (სემური პრეენა, მაგრამ ჩვენი მიზანია გამოვარკვოთ თუ რა ნათესავური განწყობილებაა ებრაულსა და არაბულს შორის; არიან ისინი ერთი მეორისმკვიდრი ძმები თუ, ვთქვათ ბიძაშვილები ან უფრო შორელები. ერთი ოჯახის შემადგენელ ენათა ნათესავური საფეხურების მიხედვით დანაწილებას ეწოდება გენეალოგიური კლასიფიკაცია ენათა.

მაშასადამე ამ კლასიფიკაციას მოვახდენთ შემდგენიარად: დავასახელებთ ენათა სხვადასხვა ოჯახებს, აღვნიშნავთ თითოეული ოჯახის შემადგენელ ენებს და გავარკვევთ შეძლებისდაგვარად თითოეული ოჯახის ფარგლებში მომწყვდეულ ენათა ნათესავურ დამოკიდებულებას.

დედამიწის ზურგზე მრავალი ენა არსებობდა და არსებობს. მეცნიერებამ ჩერჩერობით ვერ შეძლო ყველა ამ ენათა ოჯახებათ დაყოფა. ესე იგი, მეცნიერება იცნობს რომელიმე ენას, მაგრამ რომელ ენათა ოჯახს მიაკუთვნოს ის, არ იცის. მაგრამ შედარებითი ენათმეცნიერების წარმატება იმის თავდებია, რომ მომავალში მიაღწევს თავის მიზანს.

ქრონოლოგიურად ყველაზე უძველესი ნაშთი გვაქვს სუმერულ ენისაგან, რომლის კილოთ ითვლება აკადური.

სუმერული ენის ნაშთები შენახულია ლურსმულ წარწერებში. მრავალი წარწერა უკვე ევროპაშია გადატანილი და ინახება პარიზის, ბერლინის და ლონდონის მუზეუმებში. ნაწერების შინაარსი მრავალგვარია: რელიგიური ჰიმნები, შელოცვები მე-

* „სემური“, „ქამური“ და აგრედვე „იფეტური“ ძველი ლეგენდარული ტერმინებია ისინი ვერ გამოხატავენ არსებითად „ინდოევროპულ“-ის ან „ურალო-ალტაური“-ის თანაბარ ცნებას, ამიტომ მათ აქვთ მნიშვნელობა მხოლოდ შეთანხმების ძალით.

ფეთა სახელები და სხვა. ისტორიას ამაზე უძველესი ძეგლები არ გააჩნია. სუმერიელები გენეტიურად არ ენათესავებოდნენ არც სემიტელებს, არც ინდო-ევროპიელებს. სუმერ-აკადური ენა გავრცელებული იყო მესოპოტამიაში: სუმერული სამხრეთით ევფრატის ველებში და აკადური ჩრდილოეთით*. სუმერიელებმა ჩაუყარეს საფუძველი ბაბილონის კულტურას, რომელიც აყვავდა გაცილებით უფრო ადრე ვიდრე მეორმოცე საუკუნეში ქრისტემდო. შემდეგ სუმერიელები შეერივნენ მოსულ სემიტელებს და გადმოიღეს მათი ენა და კულტურა, რომელიც თანდათანობით გავრცელდა ჯერ ფინიკიაში შემდეგ საბერძნეთში და იტალიაში და ბოლოს სხვა ინდოევროპულ ქვეყნებში. საფიქრებელია, რომ ბალკანეთის და აპენინის ნახევარკუნძულებზე ბაბილონური კულტურა გადავიდა უფრო ადრე, ვიდრე ამ ნახევარკუნძულებს ბერძნები და ლათინები დაიკავებდნენ. ამას მოწმობს მიკენის კულტურა საბერძნეთში და ეტრუსკთა იტალიაში.

აზიასა და აფრიკაში ჩვენ ვხედავთ ენათა მეორე დიდ ოჯახს, ე.წ. სემურს. ამ ოჯახიდან მრავალი ენა უკვე აღარ არსებობს, მაგრამ მათი ნაშთები კი საკმაოდ დავგრჩა. სემური ხალხები მეცნიერთა აზრით გამოვიდნენ არაბეთიდან სხვა და სხვა დროს რამდენიმე წყებად და დასახლდნენ წინა აზიასა და მესოპოტამიაში, სადაც მათ დახვდათ სუმერიელთა მაღალი კულტურა. არაბეთიდან გამოსული სემიტელთა პირველი წყება იყო ის ტომი, რომელსაც მესოპოტამიაში დასახლების შემდგომ ისტორიაში ასურელებს უწოდებენ. მათი ენა (ასურულ-ბაბილონური) შენახულია ლურსმულ წარწერებში ბაბილონსა და ნინეფიაში მეორმოცე საუკუნიდან ქრისტემდო. მეორე წყებად გამოვიდა არაბეთიდან ქანაანის ტომი, რომლის ენათა შორის ცნობილია ძველი ებრაული და ფინიკიური. ებრაულის უძველესი ნაშთი — დებორის ჰიმნი ეკუთვნის მეთათე საუკუნეს ქრისტემდო. ფინიკური ენის წარწერები — თითქმის ასეთისავე სიძველის შეგ-

* ენათა გეოგრაფიული მდებარეობის გასათვალისწინებლად საჭიროა რუკა მუდამ ხელთ გქონდესთ მათი აღწერის დროს.

ვხვდება. ბერძნულ და ლათინურ წყაროებში (მაგ., პლაეტის ერთ კომედიაში) მესამე წყების არამიელთა ენა (სირიულისა და ხალდურის კილოთი) გავრცელდა სირიაში, ასურეთში და ბაბილონეთში.

აღმოსავლეთ-არამიულმა ენამ დიდი გავლენა მოახდინა სასინიდთა დროის სპარსეთის ენაზე. ამ ენის (აღმ.-არამ.) ნაშთები ცოცხალ ხმარებაშია დღემდე აისორთა ენაში. არამიულის უძველესი ნაშთია ძველი აღთქმის ზოგიერთ ნაწილში (დასავლეთ არამიულის). მეოთხე წყებად გამოვიდენ არაბეთიდან არაბები, რომელთა ენას ყოფენ ჩრდილო და სამხრეთ ჯგუფად. სამხრეთ არაბულს ახლო ენათესავება ეთიოპიური ანუ აბაშეთის სემური კილოკავები. ჩრდილო არაბულ ენაზეა დაწერილი ყურანი. არაბულმა მრავალი თავისი სიტყვა შეიტანა იმ ხალხთა ენებში, რომელთაც მაჰმადიანობა მიიღეს (სპარსულში, ოსმალურში და სხვ.). არაბული ენის კილო გავრცელებულია აგრედვე კუნძულ მაღტაზე.

ენათა მესამე ოჯახი — ქამური შეიცავს ძველ ეგვიპტურს, ეგვიპტურისაგან განვითარებულს კოპტურს, ლიბიურს და კუშიტთა ენას (აბაშეთის ქამურ კილოებს ასეთ სახელს უწოდებენ). ძველი ეგვიპტურის ნაშთები ქრისტემდე მეორმოცე საუკუნიდან იწყება.

კოპტურ ენაზე (ბერძნული ალფაბეტით) შენახულია საქრისტიანო მწერლობა პირველი საუკუნიდან. აბაშეთში გავრცელებულია ქამური დიალექტები სემურთან ერთად (იხ. ზემ. არაბული).

მეოთხე ოჯახს შეადგენს ინდოევროპული ენები, რომელთაგან ზოგმა მრავალი ნაშთი დაგვიტოვა და დღემდისაც ცოცხალმა მოაღწია, ზოგისაგან-კი ძალიან მცირე ნაშთები გვაქვს. ყველა დღეს ხმარებული და მათი ძველი ინდო-ევროპ. ენები ათ მთავარ ჯგუფად განიყოფება: 1) ინდურ, 2) ირანულ, 3) სომხურ, 4) ალბანურ, 5) ბერძნულ, 6) იტალიურ, 7) კელტურ, 8) გერმანულ, 9) ბალტურ და 10) სლავურ ჯგუფებად. თითოეული მათგანი დიალექტებად დაიყო, რომელნიც შემდგომ ენებად გან-

ვითარდენ. 1. ძველი ინდური ენის წარმომადგენლად ითვლება მისი ორი დიალექტი: ვედური და სანსკრიტული. ვედურ დიალექტზედაა დაწერილი უძველესი ინდო-ევროპული ტექსტები, ეგრედ წოდებული ვედა (*veda* ნიშნავს „ცოდნას“), რიცხვით ოთხი; მათში ყველაზე უფრო ძველი და აგრედვე შესანიშნავი არის რიგვედა. ეს რელიგიური ხასიათის ჰიმნები შეთხზულია რამდენიმე ათი საუკუნის წინედ ქრისტემდო. თუ ვედის ენას უფრო ხალხური ხასიათი აქვს, ინდურის მეორე დიალექტი — სანსკრიტი უკვე უაღრესად შემუშავებული და განსაზღვრულ ნორმებს დამორჩილებული ენაა: ის არის ხელოვნური ლიტერატურული ენა, დაკანონებული გამოჩენილი გრამატიკოსის პანინის მიერ (თვით სიტყვა *sanskṛta* ნიშნავს „ხელოვნურს, დამუშავებულს, დაწმენდილს“). ამ ენაზე არსებობს იშვიათის სიმდიდრის მწერლობა; მათში შესანიშნავია ორი დიდი ეპოსი: რამაიანა და მაჰაბარატა; ცნობილია ევროპაში არაკთა კრებული „პანჩატანტრა“ და მრავალი სხვა.

ფილოსოფიური და ღრამატიული თხზულებანი სანსკრიტთან ერთად პარალელათ არსებობდა ხალხური ინდური, ე. წ. პრაკრიტი; ერთ პრაკრიტულ დიალექტზე, სახელდობრ პალი-ს დიალექტზე შეთხზულია ბუდდიანობის რელიგიური ლიტერატურა. პრაკრიტული დიალექტებიდან განვითარდა თანამედროვე ინდური ლიტერატურული ენები: ბენგალი, ჰინდი, სინდჰი, ურიდა, პენჯაბი და სხვა.

ბოშთა (ციგანთა) ენაც ახალი ინდური ენაა. ბოშებმა დასტოვეს ინდოეთი (მეათე საუკ. ქ. შ.). 2). ძველი ირანულის ორ დიალექტს წარმომადგენს ძველი სპარსული (ახემინიდთა დინასტიის ლურსმული წარწერების ენა) და ავესტინეა, ზოროასტრის რელიგიის მიმდევართა საღვთო ტექსტების კრებულს ეწოდება ავესტა.

უძველესი წარწერა ძველ სპარსულ ენაზე ეკუთვნის მეექვსე საუკ. ქრისტემდო. ავესტის უძველესი ნაწილები შეთხზულია მე-7 ს. ქ. წ., ზოგი უფრო გვიან. ავესტა ითარგმნა საშუალო ირანულ ენაზე (ანუ ფალაურ ენაზე) სასანიდთა დროს; ამ ფალაურ

თარგმანს მისი კომენტარიებით ეწოდება ზენდი: ამიტომ ხშირად (უმართებულოდ) ზენდი იხმარება ავესტის მაგივრად. ახალ ირანულ ენებად ითვლება: ახალი სპარსული, რომელზედაც მდიდარი ლიტერატურა არსებობს. ქურთული, ოსურის, ავღანური, ბალუჩი და პამირის დიალექტები. 3. ძველი სომხურის ნაშთები გვაქვს მეზუთე საუკ. ქ. შ., ძველიც და განსაკუთრებით, თანამედროვე სომხური იმდენად აჭრელებულია მეზობელ ერთაგან (განსაკუთრებით ირანელთაგან) ნასესხები სიტყვებით, რომ დიდხანს სომხურს ირანულ ენად სთვლიდნენ. 4. ალბანური ენის ნაშთებს ვიცნობთ მხოლოდ მე-XVII ს. ქ. შ. თანამედროვე ალბანურში ცნობილია ორი მთავარი დიალექტი: ტოსკური (სკუტარში, იპეკში და დურაცოში) და გეგური (ბერატში და იანინაში). რამდენია ნასესხები ელემენტები ალბანურში სხვადასხვა ენებიდან (რომანულიდან, სლავურიდან, ოსმალურიდან და ახალ ბერძნულიდან), ცხადი იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ალბანური სიტყვები ალბანურში ერთ მეთედს არ აღემატება.

5) ძველი ბერძნულის მთავარი დიალექტებია: დორიული, ეოლიური და იონიკო-ატური, იშვიათია ენაში ისეთი სიმრავლე კილოკავებისა, როგორც ეს იყო ძველ საბერძნეთში. კილოკავები შენახულია ძველ წარწერებში. აქ არის დაცული ძველი ბერძნული ბუნებრივი ენა და ამიტომ მეცნიერებისათვის ამ წარწერებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. ჰომეროსის ეპოსის ენა ძველი იონიურია; აქა-იქ ეოლიურის გავლენა ატყვია. მეზუთე საუკუნიდან ქ. წ. ატიურმა თანდათან გამოაძევა ხმარებიდან კოლოები და ამგვარად ატიური შეიქნა საერთო ლიტერატურული ენა (ბერძნულად *koiné dialektos*). ბერძნულის შემდეგ საფეხურს (მე-XVI საუკუნემდე) ეწოდება ბიზანტიური ანუ საშვალო ბერძნული; შემდეგ კი დღემდე ახალი ბერძნული. 6) იტალურ ანუ რომანულ ენათა ჯგუფს შეადგენს ძველი ლათინური (ხალხურთან ერთად), უმბრული და ოსკური. ლათ. ენა ცნობილია მე-III ს. ქ. წ. წარწერებით და შემდეგ დიდი ლიტერატურით; უმბრულსა და ოსკურს ვიცნობთ მხოლოდ

წარწერებით. ხალხური ლათინურისაგან განვითარდნენ შემდეგი თანამედროვე ცოცხალი ენები: იტალიური, პროვანსალური, რომელზედაც დაწერილია ტრუბადურთა შესანიშნავი პოეზია; ფრანგული (მიღებულია აგრედვე ბელგიაში), ისპანური, რომელიც ძალიან გავრცელებულია ამერიკაში, პორტუგალური და რუმინული. 7. კელტური ენები უფრო გავრცელებული იყვნენ ძველად ვიდრე ესაა. მათგან ცნობილია დღეს ირული ირლანდიაში, გელური შოტლანდიაში, კიმრული უელსში (ინგლისში და ბრეტონული ბრეტანის სახ. კუნძულზე საფრანგეთში). კელტურის ნაშთები შენახულია მე-XIII-IV ს. ქ. შემდეგ. გალური და კორნული დიალექტები აღარ არსებობენ. კელტები (შეერიენ ინგლისელებს და ფრანგებს) და ბევრი მათგანი თავის ენაზე აღარ ლაპარაკობს. 7) გერმანული ჯგუფი შესდგება სამი ტოტისაგან: გუთურისა, ჩრდილო-გერმ. და დასავლ. გერმანულისაგან. გუთურის უმთავრესი ძეგლია ეპისკოპოზ ვულფილას მიერ საღვთო წერილის თარგმანი მეოთხე საუკ., ჩრდილო გერმანულზეა დაწერილია ცნობილი ედა (ორი), რომელიც წარმოადგენს მითოლოგიურ მოთხრობათა კრებულს. ამ ტოტის გაგრძელებაა დღეს ისლანდური, ნორვეგული, დანიური და შვედური. სამხრეთ-გერმანულს შეადგენს ზემო-გერმანული და ქვემო-გერმანული (ამ ორ ტერმინში „გერმანულ“ -ს ვხმარებ ვიწრო მნიშვნელობით, რომელიც უდრის რუსულ „Иѣмєскій“ -ს). ძველი ზემო-გერმანულისაგან განვითარდა ახალი ლიტერატ. გერმანული; ქვემო-გერმანულს ეკუთვნის გერმანიის საზღვრებს გარედ ინგლისური და ჰოლანდიური. 9) ბალტიური ჯგუფი ეწოდება ლიტავურს, ძველ-პრუსულს და ლატვიურს; ძველ პრუსულ ენაზე დაგვრჩა მცირე ნაშთი მე-XVI ს. ქ. შ. მე-XVII ს. შემდეგ ამ ენაზე აღარავინ ლაპარაკობდა. ლიტავური ენა დღესაც ცოცხალია და შეიცავს მრავალ არქაულ ფორმას, რითაც ის ძვირფასი მასალაა მეცნიერებისათვის. ლიტავური და ლატვიურის ნაშთები მე-XVI ს. ძველი არა გვაქვს. 10) სლავური ჯგუფი განიყოფება სამ ტოტად: სამხრეთ-აღმოსავლეთ და დასავლეთ ტოტებად. პირველის წარმომადგენლად ითვლება ძველი-სლავური (წმ. კი-

რილეს და მეთოდეს თარგმანის ენა, მე-IX ს.), სერბული, ბულგარული და სლოვენური, აღმოს. ტოტია თავისი სამი დიალექტით: ველიკორუს., ბელორუს. და უკრაინულით ანუ რუთენულით, როგორც გერმანიაში უწოდებენ.

დასავლ. ტოტი შეიცავს: ჩეხურს, სლოვაკურს, სორბულს (ანუ ლაუზიცურს), პოლონურს, კაშუბურს და უკვე მოსპობილ პოლაბურს.

განვიხილეთ მეოთხე ოჯახის (ინდოევროპულ ენათა) ათი ჯგუფი: თუშცა თითოეული ჯგუფი საკმაოდ დაშორებულია ერთი მეორისაგან, მაგრამ ზოგს მათგანს იმდენი რამ საერთო აქვს, რომ მეცნიერებაში არსებობს მაგ. ასეთი ტერმინები: ინდო-ირანული ჯგუფი, ან იტალო-კელტური ან დაბ ბალტო-სლავური; მაშასადამე უნდა არსებულ იყო ინდოირანული პრე-ენა, იტალო-კელტური და ბალტო-სლავური. დაწვრილებით ამ საგანს თავის დროზე გავეცნობით.

ურალო-ალტაურ ანუ ტურანულ ენათა ოჯახი შესდგება ხუთი ჯგუფისაგან: 1) თურქო-თათრულისა, 2) უგრო-ფინურისა, 3) მონგოლურისა, 4) ტუნგუზურისა (ანუ მანჭურულისა) და 5) სამოედურისაგან. ამ ოჯახს უჭირავს უზარმაზარი ტერიტორია — მთელი ჩრდილო აზია და აღმოსავლეთ ევროპის დიდი ნაწილი. მათ შორის არ არის ისეთი მჭიდრო ნათესავური კავშირი, როგორიც ინდოევროპული ოჯახის ჯგუფთა შორის.

1) თურქო-თათრული ჯგუფი შეიცავს შემდეგ ენებს: იაკუტურს, ბაშკირულს, ყირგიზულს, თათრულს (ყირიმის, ყაზანის და ადერბეიჯანის), სართულს, ოსმალურს და რამდენიმე სხვას; 2) უნგრო-ფინური: სუომურს (ფინლიანდიის ენას ასეთი სახელი აქვს), ესტონურს, ქარელურს, ლაპლანდურს, ვენგრულს (ანუ მაღიარულს), ოსტიაკურს, ზირიანულს, ჩერემისულს და მორდოვულს; 3) მონგოლური ჯგუფი განიყოფება აღმოს. მონგოლურ და დასავლ. მონგოლურად: პირველია ბურიატული, მეორე კალმუკური ენა; 4) ტუნგუზური ჯგუფი, რომელსაც შეადგენს მანჭურული, საკუთრად ტუნგუზური ენა და რამდენიმე სხვა, ნაკლებადია შესწავლული; 5) სამოედურზედაც იგივე ითქმის.

აზიის სხვა ენათა შორის დავასახელებთ ჩინურს, რომელზედაც მდიდარი მწერლობა არსებობს მეოცე საუკუნიდან ქრისტეს წინ. ენის სტრუქტურის მიხედვით მას უკავშირებენ ანამურს, სიამურს, ბირმანულს და ტიბეტურს, თუმცა გენეტიური ნათესაობა მათ შორის ჭეղჩეობით გამორკვეული არ არის.

იაპონური ენა გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში განცალკევებით სდგას; იგივე ითქმის აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ენებზე: იუკაგირთა, კორეათა, ჩუკჩთა და კამჩადალთა ენებზე. სტრუქტურის მხრივ იაპონურს წააგავს ინდოსტანის დრავიდული ენები.

კავკასიის ენათა შორის განცალკევებით სდგას ქართულ ენათა ჯგუფი.

სამხრეთ აფრიკა უჭირავს კაფრთა ენებს, რომელნიც შედგენდნენ ბანტუს ოჯახს. იქაურივე ბუშმენების და ჰოტენტოტების ენები არც ბანტუს ენათესავებიან გენეტიურად და არც ერთი მეორეს.

მალაო-პოლინეზიური ენათა უჯახი გაშლილია დიდი ოკეანეს სივრცეზე: მალაურად ლაპარაკობენ კუნძულ მალაკაზე და ფილიპეს და ლანდონის კუნძულებზე; მელანეზიურად ფიჯიზე და სხვა მახლობელ კუნძულებზე; პოლინეზიურად ახალ ზელანდიაში, მადაგასკარზე და პოლინეზიაში.

ავსტრალიის ენათა შორის ცნობილია მეცნიერებაში მხოლოდ სამხრეთ ნაწილის ენები. მათ ენათესავება ენა პაპუა (ტომის სახელია).

ამერიკის მრავალ ენათა შორის ნათესავეობა გამორკვეული არ არის.

დასასრულ აღვნიშნავ აქვე, რომ უძველეს დროიდან დაგვიჩა მრავალ ენათა მცირე ნაშთები, რომელნიც მეცნიერებისათვის დღემდე ამოცანას წარმოადგენენ. ასეთია აზიაში ხეთური და ვანური წარწერების ენა და ევროპაში ეტრუსკთან (იტალიაში) და ბასკთა (პირინეის მთებში) ენა.

უნდა გვასხოვდეს, რომ განსაზღვრული ენა არ ახასიათებს რომელიმე რასას, ე. ი. არ გულისხმობს ანთროპოლოგიურს და

არ უთანასწორებს მას. ანთროპოლოგია ყოფს კაცობრიობას რასებად და ტომებად სომატიურის სხეულის აგებულობის თვალსაზრისით: ენა კი, როგორც კულტურის ძლიერი იარაღი, გადადის ერთი ხალხიდან მეორესთან იმისდა მიუხედავად ენათესავეებიან ისინი ერთი მეორეს ანთროპოლოგიურად თუ არა; ეტრუსკებმა დაკარგეს თავისი ენა და შეითვისეს ლათინური, თუმცა ისინი სულ სხვა რასას ეკუთვნოდნენ ანთროპოლოგიურად: რუსეთის საზღვრებში ფინები სულ სხვა რასას წარმოადგენდნენ, მაგრამ ენით და კულტურით იმათ გარუსებას ამან წინააღმდეგობა ვერ გაუწია.

ათი და ასიათასი წლის განმავლობაში სხვადასხვა რასის ხალხები ერთი მეორეს ზედებოდნენ და ენას იცვლიდნენ, ერთი და იმავე რასის სხვა და სხვა ნაწილს შეეძლო სრულიად სხვა წარმოშობის ენაზე ელაპარაკნათ. აგრედვე შეეძლო რასას რამდენჯერმე გამოეცვალა ენა იმისდა მიხედვით, თუ ვინ ყავდა მეზობლად, დამპყრობელი იყო ის თუ დამონებული და სხვა.

ჩვენ დავასახელებთ ენათა რამდენიმე ოჯახს. როგორც უკვე ვთქვით თითოეულ ოჯახს უნდა ყოლოდა წინაპარი — ანუ პრეენა. მეცნიერებაში ამ ბოლო დროს დაისვა შემდეგი საკითხი: შეიძლება თუ არა მოიძებნოს საერთო რამ გენეტიური ორს რომელსამე ოჯახ შორის (ანუ მათ პრე-ენათა შორის, მაგ. სემურსა და ინდო-ევროპულს შორის, ქამურსა და სემურს შორის და სხვა? დღემდე თითქმის გადაჭრილად ცნობილია სემურისა და ქამურის ნათესაობა; ზოგი მეცნიერი დადებითად უპასუხებს სემურისა და ინდო-ევროპულს ნათესაობის საკითხზე.

აქ ისახება ყველა ენათა ნათესაობის ფართე პერსპექტივა. შესაძლებელია რამდენიმე ოჯახის ნათესაობა დამტკიცდეს, მაგრამ საყოველთაო ნათესაობას იჭვის თვალთ უნდა შევხედოთ ჭერჯერობით; მეცნიერებს იზიდავს ყველა ენათა ერთი ენისაგან წარმოშობის შესაძლებლობა, რომელსაც შემდეგ ლექციაში განვიხილავთ ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციასთან ერთად.

„უპირველესი“ ენის საკითხი. უნაშთო ენები. პრე ისტორიული ეპოქა. მეცნიერების დაბრკოლებანი. პირველყოფილი ხალხის ენობრივი განძის სიმცირე. ენათა სხვა და სხვა ადგილს წარმოშობა. დამხმარე სისტემები. ენის ფილოსოფიის საგანი.

მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ენათა. ენის მრავალგვარი მორფოლოგიური სტრუქტურა. ევოლიუციური თეორია ენაში. ძირეული ენები. აგლუტინური ენები, პოლისინტეტური ენები. ფლიქსიური ენები: სემური და ინდო-ევროპული, სემური - ფლექსიურ-აგლუტინურია. მორფოლ. და გენეალოგიური კლასიფიკაცია. მორფოლ. კლასიფ. სისუსტე და მისი მიზეზი. ტენდენციური მოსაზრებანი. ლიტერატურა.

ვთქვათ, რომ რაც ენებია დედამიწის ზურგზე, ყველა ერთი ჩვენთვის უცნობი ენისაგან წარმოიშვა. რა გზით შეუძლია მეცნიერებას დაამტკიცოს ეს დებულება?

მას შეუძლია მხოლოდ აღდგენილ პრეენათა (სემური პრე-ენის, ინდო-ევროპული პრეენის, ქამურის და სხ.) შედარებით იკვლიოს ეს საგანი, თუ კი მათ ამდენი რამ საერთო ექნებათ, რომ შედარებაზე ლაპარაკი შესაძლებელი იქნება, ე. ი. მეცნიერებამ აქ იმავე მეთოდს უნდა მიმართოს, რომლის წყალობითაც მან ხსენებული პრეენები აღადგინა. მაგრამ ნუ დავივიწყებთ თქმულიდან, რომ მრავალი ენა სრულიად მოისპო ძველ დროშივე და არავითარი ნაშთი არ დაგვიტოვა; მაგალითად, საბერძნეთის მწერლები ხშირად იხსენიებენ ენებს, რომელთა შესახებ სახელის მეტი არაფერი ვიცით. რადგან ეს ასეა, ჩვენ გვაქვს უფლება ვიფიქროთ, რომ იმ დაღუპულმა ენამ მრავალი საიდუმლო ჩაიტანა საფლავში და მათ შორის შესაძლოა იმ „უპირველესი“ ენის საიდუმლოც. ამიტომ მეცნიერების შესაძლებელ დასკვნას მომავალში, რომ არსებობდა ერთად ერთი ენა, რომლისაგანაც ყველა სხვა წარმოიშვა, არ ექნება უეჭველი ძალა, რადგან მას არ შეეძლო შედარების საგნად გაეხადა ყოველი ოდესმე არსებული ენა; მაშასადამე ჭერჯერობით მეცნი-

ერება უნდა კმაყოფილდებოდეს მხოლოდ ცნობილ ენათა შედარებით და მათი პრეენის აღდგენით.

როდესაც ჩვენ რომელიმე პრეენას აღვადგენთ ხოლმე, იქვე ვითვალისწინებთ იმ ეპოქას, როცა ამ პრეენაზე ლაპარაკობდა ესა თუ ის ხალხი; მაგალითად, თუ ვიცით ჩვენ ინდო-ევროპული პრეენა, ვიცით აგრედვე ინდო-ევროპულ პრე-ხალხის ცხოვრების პირობები, და ისიც დაახლოვებით: ვთქვათ, ამდენივე ვიცით სემურ პრე-ხალხის შესახებ: მაგრამ როდესაც ჩვენ პრეინდოევროპულ ენას ვადარებთ პრე-სემურსა, ე. ი. ვეძებთ უფრო შორეულ ეპოქას, ვიდრე თითოეული მათგანი, აქ სრულიად უძლურნი ვართ ეპოქის აღდგენაში, თუნდაც რომ მეცნიერებამ მონახოს სემურისა და ინდო-ევროპ. მრავალი საერთო სიტყვების პირი. ეს გარემოებაც წინ ელობება „უპირველესი“ ენის აღდგენას, თუ კი ასეთი არსებობდა.

რაც უფრო შორეულ ეპოქაში გადავიტანთ შედარების ასპარეზს, მით ნაკლების სიმტკიცით შეგვეძლება კვლევა არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ ეპოქის შესახებ ბუნდოვანი წარმოდგენა გვექნება, არამედ შემდეგი მოსაზრებითაც:

საქმე ისაა, რომ რაც უფრო პირველყოფილია ენა და მაზედ მოლაპარაკე ხალხი, მით ნაკლებ მდიდარია ენაც; თუ თანამედროვე უსწავლელი მუშისათვის ყოველდღიურ ცხოვრებაში საკმარისია ასი, ორასი სიტყვა, ჩვენ ადვილად წარმოვიდგენთ, რომ პირველყოფილი ადამიანი ნაკლებითაც დაკმაყოფილდებოდა, რადგან მისი მოთხოვნილება უფრო ვიწროდ იყო შემოფარგლული. გავიხსენოთ, რომ მწერლობით დაუმაგრებელი ენა (პირველყოფილი ენები აუცილებლად ზეპირი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ) იშვიათის სისწრაფით იცვლება, თავისას კარგავს და სხვა ენის ელემენტები შემოაქვს და სხვა. მაშასადამე, მეცნიერებამ კიდევ რომ შეამკიროს ხსენებულ პრეენათა რიცხვი უფრო ძველ პრეენათა აღდგენით და ბოლოს მხოლოდ ორი „პირველყოფილი“ ენა დარჩეს შესადარებლად (რაც ძალიან საეჭვოა), იმ შესიხეკებაშია საზღვარი შეიძლება დაედოს შედარებას, რადგან ეს ორი ენა თავის მკირე განას ან დაკარგავდნ და

სხვისას გადმოიღებდენ; ან იმდენათ შესცვლიდნენ, რომ მათი შედარება არავითარ ნაყოფს არ მოუტანდა მეცნიერებას.

მეტი უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ დედამიწის ზურგზე სხვა და სხვა ადგილას წარმოიშვა სხვა და სხვა ენები, ე. ი. ერთი კუთხის ადამიანმა შექმნა თავისი ენა სრულიად დამოუკიდებლად მეორე კუთხის ადამიანისაგან. არსებითად ყოველი ქვეყნის ადამიანი ფიქიურად და ფიზიკურად იმდენად გავს მეორე ქვეყნის ადამიანს, და აგრედვე მის გარეშე პირობებიც იმდენად ერთნაირია ყოველ ქვეყანაში, რომ ადამიანს უნდა შეექმნა ბოლოს და ბოლოს ენა. მაგრამ მეორე მხრით, იმდენი განსხვავება მაინც არსებობს სხვა და სხვა ქვეყნის ადამიანთა და ამ ქვეყანათა ბუნებას შორის, რომ სხვადასხვა ნაირი ენა შექმნილიყო.

მართალია მეცნიერებას გაუჭირდება ამ დებულების დამტკიცება; უკვე ხსენებული მიზეზების გამო, მაგრამ აქ მეტი შესაძლებლობა სჩანს.

ენათმეცნიერება განაგრძობს ძიებას. ის აგროვებს მასალებს ცოცხალ და მკვდარ ენათა შესახებ ეტნოგრაფიის, პრე-ისტორიული არქეოლოგიის და სხვა მეცნიერების სისტემათა წყალობით, და ბოლოს თავისთავად შეიქმნება ცხადი, თუ რომელ შესაძლებლობას მეტი საბუთი ექნება. ეხლა კი ენათმეცნიერების ფილოსოფიის მთავარ საგანს შეადგენს საკითხი, თუ როგორ წარმოიშვა საზოგადოდ ადამიანის ბგერითი ენა.

ამ საკითხს მრავალმხრივ განვიხილავთ შემდეგ ლექციებში.

ახლა განვიხილავ ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას, რომელსაც აქ ვენები იმიტომ რომ მისი საშვალეებით სურდათ ერთი მხრით მაინც გაეშუქებინათ ენის წარმოშობის (უფრო სწორედ განვითარების) საკითხი.

შემჩნეული იყო, რომ სხვა და სხვა ენა თავისებურად გამოხატავს ადამიანის აზრს, ე. ი. არსებობს ენათა მრავალგვარი მორფოლოგიური სტრუქტურა. მიმართეს ბუნებისმეტყველებაში გაძლიერებულს და განმტკიცებულ ევოლიუციურ თეორიას და იფიქრეს: თუ არსებობს ენის სხვა და სხვა სტრუქტურა, უნდა

არსებობდეს „მაღალი“ და „დაბალი“-ც: ერთი ენა მეტად განვითარებული უნდა იყოს, ვიდრე მეორე. ეგრედ წოდებული ფლექსიურ ენათა (უმეტესად ინდოევროპული) ჯგუფი დასახეს „მაღალი“ სტრუქტურის მქონედ.

მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით წარმოიდგინეს ენის განვითარების სამი საფეხური (მეოთხე გარდამავალი) და ამგვარად მრავალი ენა დაუკავშირეს ერთი მეორეს. მოვახდინოთ კლასიფიკაცია და შემდეგ დავუკვირდეთ მის ღირსება-ნაკლოვანებას.

მორფოლოგიური პრინციპის მიხედვით არსებობს ოთხი ტიპი ენათა, რომელნიც წარმოადგენენ განვითარების ოთხ საფეხურს: 1, ძირეული (ანუ ანალიტიური), 2, აგლუტინური, 3, პოლისინტეტური და 4, ფლექსიური.

ძირეულ ენებში არ არსებობს ფორმალური ელემენტები, არაა ბრუნვა, არაა მიმოხრა. არის მხოლოდ ძირები (უმეტესად ერთმარცვლოვანი), რომელიც არც იბრუნვის და არც მიმოიხერის. აზრი გამოიხატვის და იცვლება იმისდამხედვით, თუ რომელი ადგილი უჭირავს წინადადებაში ამა თუ იმ ძირს; მაგ., ქვემდებარე უთუოდ პირველ ადგილას არის; დამატება მუდამ შემასმენელს შემდეგ. ყოველ ბრუნვას თავისი განსაკუთრებული ადგილი აქვს ფრაზაში. არის აგრედვე რამდენიმე მომხმარებელი, რომელიც ბრუნვის მაგივრობას სწევს. მოვიყვან საილიუსტრაციოდ მაგალითს ჩინური ენიდან, რომელიც ტიპიურ ძირეულ ენად ითვლება^{*}): *Zin hao li* = კაცს უყვარს სარგებლობა.

კაცი სიყვარული სარგებელი.

საკმარისია ამ ძირებს ადგილი გამოვუცვალოთ, რომ სხვაგვარი აზრი გამოიხატოს:

hao li ci zin = მოყვარული სარგებლობისა კაცი.

ის

ჩინურ ენაში ხუთასიოდე ძირი თუ იქნება; მაგრამ გარეგნუ-

^{*} ზოგი მეცნიერი ძირეულ ენად თვლის ინდო-ჩინეთის ენებს: ანამურს, ბირმანულს და სიაშურს; აგრედვე ტიბეტურს.

ლად ერთსა და იმავე ძირს ბევრნაირი მნიშვნელობა აქვს იმის-
და მიხედვით, თუ როგორი ინტონაცია ან ხმის ამალღება აქვს
ძირს: მაგ. ძირი **ma** ნიშნავს: დედა-ქალს, ცხენს, კანაფს და
ლანძღვას; პირველ შემთხვევაში არის **ma** (მაღალი სწორი ტო-
ნი), მეორეში **ma** (აღმავალი ტონი), მესამეში **ma** (დაბალი სწო-
რი ტონი), მეოთხეში **ma** (ჩამავალი ტონი).

აგლუტინური ტიპის ენებს ეკუთვნის ურალო-ალტაური და
აგრედვე იაპონური და დრავიდული ენები. მათი მთავარი თვი-
სება უკვე მათ სახელწოდებაშია გამოხატული. **agglutinare** ლა-
თინურია და ნიშნავს „დაწებვას“, „წებვას“ ; მართლაც ფორმა-
ლური ელემენტები (მაგ. სუფიქსები არ უერთდება სიტყვის ძი-
რითად ნაწილს ისე მჭიდროდ, როგორც ეს ინდოევროპულშია:
თითქოს ისინი მიწებებულა ძირთან ხელოვნურად და არა ბუ-
ნებრივად თან შეზრდილი. ფორმალურ ელემენტებს დამოუკი-
დებელი მნიშვნელობა აქვს და ხშირად ცალკეც იხმარება იმავე
სახით, რომელიც მას ქონდა სიტყვასთან ერთად. ერთი რომე-
ლიმე მნიშვნელობის ნიუანსი გამოიხატვის მუდამ ერთი და იმა-
ვე სუფიქსით (მაგ. აღგილის აღნიშვნა გამოიხატვის სუფიქსით
— **da** მხოლობითსა და მრავლობით რიცხვში; ინდოევროპულში
მეტი სხვადასხვაობაა ამ მხრივ). მაგალითს მოვიყვან ოსმალუ-
რიდან: **Oda** „ოთახი“, **oda-da** „ოთახში“ , **oda-lar** „ოთახები“ ,
oda-lar-da „ოთახებში“ . (ამ შემთხვევაში ქართულშიაც აგლუ-
ტინაციაა აქვს ადგილი).

აგლუტინურ (ურალო-ალტაურ) ენათა მეორე თვისება
მდგომარეობს ხმოვანთა ჰარმონიაში, რომელსაც შეგვიძლია ვუ-
წოდოთ ხმოვანთა ასიმილიაცია: სუფიქსის ხმოვანი იმავე გვა-
რისაა, როგორისაც ძირში: მაგ. იგივე მრავლობითი რიცხვის
აღმნიშვნელი **lar** მიიღებს — **ler**-ის სახეს. თუ ძირში ე გვაქვს:
oda-lar, მაგრამ **eu-ler** „სახლები“ ; **mek** აღნიშნავს საზოგადოდ
განუსაზღვრელ კილოს: **zev-mek** „შევეარება“, მაგრამ **jaz-mek**
„წერა“.

პოლისინტეტურ (მრავალ გამაერთიანებელ) ენებს უწოდე-
ბენ აგრედვე განმასახიერებელს. ამ ტიპს უჭირავს შუა ადგილი

ძირეულ და აგლუტინურ ენათა შორის. მთელი წინადადება „სახიერდება“ ერთ სიტყვაში, რომელშიც მთავარი ადგილი ზმნას ეკუთვნის; ასეთი აგებულობის ენებს წარმოადგენენ მექსიკური და ჩრდილო-ამერიკის მრავალი ენა.

ფლექსიურ ტიპს წარმოადგენს ინდოევროპული და სემური ენები. უმთავრესი მათი თვისება და აგრეთვე განსხვავება აგლუტინურისაგან იმაში მდგომარეობს, რომ ფორმალური ელემენტები უფრო მჭიდროდ და თითქმის განუყრელად დაკავშირებულია ძირითად ელემენტთან, ვიდრე აგლუტინური ტიპის ენებში. მაშასადამე, პრინციპიალური განსხვავება ფლექსიურსა და აგლუტინურ შორის არ არსებობს. ზოგი მეცნიერი სემურ ენებს ფლექსიურ-აგლუტინურსაც კი უწოდებს (ფორტუნატოვი).

სემურში ძირი გვხვდება სამი თანხმოვანის სახით (ძირის სამთან ხმოვანება: q-t-l — „ვკლავ“, k-t-b — „ვწერ“, d-b-r — „ვლაპარაკობ“ (ინდოევროპულში ძირი მრავალფეროვანია, ხშირად ერთი ხმოვანითაც გამოიხატება). შემდეგ სემურს ახასიათებს შინაგანი ფლექსია; ძირის თანხმოვანთა შუა ხმოვანთა ცვლილება იწვევს აზრის ცვლას; ერთი და იგივე მნიშვნელობის ნიუანსი გამოიხატვის ერთი და იმავე ხმოვანით ყველა ძირში: არაბული qatala „მან მოკლა“, kataba „დასწერა“, dabara „ილაპარაკა“ (იხილე ამათი ძირები: თუ იგივე ძირი სხვა ხმოვნებს იხმარს, მაგ. kutila „მივიღებთ“ „ის მოიკლა“, kutiba, dubira და სხვა.

ინდოევროპულ (წმინდა ფლექსიურ) ენათა ჯგუფის დახასიათებას აქ არ შევეუდგები, რადგან ერთი ინდო-ევროპ. ენა (რუსული) ჯერჯერობით ყველამ იცით. ვიტყვი მხოლოდ მის შესახებ რამდენიმე სიტყვას.

აღსანიშნავია ინდ.-ევრ. ენებში სამი ელემენტის რიგი. ჯერ ძირი (შესაძლებელია სიტყვაში მხოლოდ ერთი), მერმე სუფიქსი (შესაძლებელია რამდენიმე) და შემდეგ დაბოლოება ისიც ერთი, სხვა თანამიმდევრობა შეუძლებელია; სიტყვის მხვილი ფორმალური ელემენტია სიტყვაში (ე. ი. ისე ცვლის აზრს), როგორც

რომელიმე დაბოლოება *ókna, okná, dóma, domá*. საყურადღებოა აგრედვე ვგრედ წოდებული ალტერნაცია (ხმოვანთა ცვლა), რომელიც ოდნავ სემურ შინაგან ფლექსიას მოგვაგონებს *несешь — носишь*.

უნდა ვთქვათ, რომ ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია სრულიად არ გულისხმობს მათ გენეტიურ ნათესაობას, მაგ. სემური და ინდოევროპული მორფოლოგიურად ფლექსიური ენები, მაგრამ მათი ნათესაობა მეტად საეჭვოა; ურალო-ალტაური და იაპონური მორფოლოგიურად აგლუტინურია, მაგრამ მათი გენეტიური კავშირი არავის მოსვლია აზრად.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციის თეორიით ხსენებული სამი (ან ოთხი) ტიპი წარმოადგენს ენის განვითარების სამ (ან ოთხ) საფეხურს, ე. ი. ჩინური ძირეული ენა სდგას უდაბლეს საფეხურზე; აქედან დასკვნა: ყოველი უდაბლეს საფეხურზე მდგომი ენა ძირეული უნდა იყოს და ძირი ერთმარცვლისაგან უნდა შესდგებოდეს. შემდეგი საფეხურები უნდა ყოფილიყო პოლისინტეტიური, აგლუტინური და უმაღლესი — ფლექსიური, როცა სიტყვის სხვადასხვა ელემენტები ერთი მეორეს მტკიცედ დაუკავშირდნენ.

მაგრამ ეს თეორია სუსტობს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ის (მორფოლ. კლასიფ.) ვერ იტევს მთელი ქვეყნის ენებს, არამედ უმთავრესად იმიტომაც, რომ მას არ ქონდა გათვალისწინებული ერთი მხრით ახალ ფლექსიურ ენათა მიდრეკილება ერთმარცვლოვანობისადმი და მეორე მხრით ძირეულ ენათა (მაგ. ჩინურის) ყოფილი მრავალმარცვლოვანობა:

ჩინურში არის იმის ნიშნები, რომ ოდესღაც ის მრავალმარცვლოვანი ძირებისაგან შესდგებოდა; მაშასადამე მისი ძირების ერთმარცვლოვანობა შედეგია მისი მრავალსაუკუნოებით განვითარებისა.

პირიქით, მაგალითად ინგლისურში (ფლექსიურ ენაში) სიტყვები მოკლდება და თანდათან ერთმარცვლოვანდება, აგრეთვე ისპობა ბრუნვების დაბოლოება როგორც ინგლისურში, აგრედვე ფრანგულში და გერმანულშიაც კი: ესე იგი ფლექსიური ტიპი

უახლოვდება ძირეულს, „უმაღლეს“ საფეხურიდან ჩამოდის „უდაბლესზე“. აშკარაა, რომ ტენდენციურმა მოსაზრებამ შესაფერისი ნაყოფი გამოიღო: ევროპის ენები დასახეს ენის განვითარების უმაღლეს ტიპად და ამ საზომით შეეცადნენ მრავალჯერ რიგიანად შეუსწავლელ-ენათა წესრიგში მოყვანას. მართალია, ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციამ საკმაო სარგებლობა მოუტანა მეცნიერებას და მოუტანს კიდევ, ვიდრე ყველა ენები რიგიანად შეისწავლებოდეს, მაგრამ უკრიტიკოდ იმაზედ დანდობას შეუძლია ზიანიც მოიტანოს.

უფრო დაწვრილებით მსურველთ შეუძლიანთ გაეცნონ გენეალოგიური და მორფოლოგიური კლასიფიკაციის საკითხებს შემდეგ შრომებში:

1. Jink, Die Sprachstämme des Erdkreises, Spz. 1909.
2. Steintahl, charakteristik der Hauptsächlichen Typen des Sprachbaues, 1860.
3. G. Müller, Grundriss der Sprachwissenschaft 1876-1888
4. Модестов, Введение в римскую историю, ч. II (ეტრუსკთა შესახებ).
5. Buqge, Etruskisch und Armenisch. 1890.
6. Möller, Jüdogermanisch und Semitisch. 1909.
7. Нельдеке, Семитские языки и народы, в обработке А. Крымского 1903-10.
8. Kreishmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, 1896 (ეხება მცირე აზიის ძველ ენებს).
9. Iensen, Hittiter und Armenier.
10. Катанов, Опыт исследования урянхойского языка., тюркского корня (Учен. записки Каз. Унив. 1903).
11. Руднев. Материалы по говорам восточной Монголии (1911).

ბგერათა წარმოების სირთულე. ბანის და მანის განსხვავება. ორგანოთა მოძრაობას აწესრიგებს ცენტრალური ნერვთა სისტემა. ფიზიოლოგიური და ფსიქოლოგიური პროცესი. ინერვაცია. მოტორული (მოძრაობითი) და სენზორული (გრძნობითი) ნერვთა სისტემა. კუთების მოძრაობის შეგრძნება. ბროკას ცენტრი და მისი ხელქვეითი ცენტრები ლაპარაკის დროს. გრაფიული ცენტრი. სენზორული ცენტრები: ვერნიკეს და დეჟერინის ცენტრები: მათი დანიშნულება. დიდი ტვინის აპკი. მარჯვენა და მარცხენა ნახევარ-სფერო. ენის ცენტრი მარცხენაშია, ჩანასახი-კი მარჯვენაშიც. სურათის აღწერა. ბავშვის ენა. მნიშვნელობითი წარმოდგენა. აკუსტიური და ოპტიკის წარმოდგენის მასთან დაკავშირება. კითხვა; მისთვის ახალი ცენტრის შექმნა, მტკიცე და სუსტი ასოციაციები. აზრიანი და უაზრო ლაპარაკის, წერის და კითხვის პროცესები სქემატიურად. ასოციაციის დაზიანება. პათოლოგიურ მოვლენათა მნიშვნელობა ენისთვის. აფაზია (ორნაირი), ამნეზია, აგრაფია და ალექსია. პროცესთა სირთულე, აღმზრდელის სიფრთხილე. მეცნიერული მეთოდის ძიება. ლიტერატურა.

ყოველი ბგერის წარმოება ფრიალ რთული ფსიქო-ფიზიური მოვლენაა. ბგერათა ფიზიოლოგიის დაწვრილებით შემდეგ ლექციებში განვიხილავთ; აქკი საჭიროა ვთქვათ, რომ თითოეული ბგერა მოითხოვს მრავალ ორგანოთა და კუთების თანამშრომლობას. უბრალო თანხმობის ბ-სათვის, მაგალითად, საჭიროა რამდენიმე ათასი კუთის მონაწილეობა: პირველ ყოვლისა უნდა შეიქმნეს ამოსუნთქვითი ჰაერის ტალღა, რომლისთვისაც საჭიროა ფილტვების, დიაფრაგმის და გვერდის ნეკნების მოქმედება (ბგერის წარმოებისათვის სუნთქვა განსხვავებულია უბრალო სუნთქვისაგან; ამიტომ მას ვუწოდებთ ფონაციურ სუნთქვას). ვიდრე ამოსუნთქული ჰაერი ბაგეებამდე მოახწევდეს, გზაში მას ხვდება დაჭიმული ხმის სიმები, რომლებსაც ეს ჰაერი ააჟღერებს, ნაჟღერი ჰაერის ტალღა წააწყდება დახშულ ბაგეებს, რომელიც მას ოდნავ შეაჩერებს და სწრაფად გაიღება.

ეგრედ წოდებული რბილი სასა, რომელიც ჩვეულებრივად მოღუნებული ჰქონდა, ამ დროს ხახის უკანა კედელს მიეხრებოდა და ჰაერს ცხვირში არ უშვებდა.

მ-სათვის-კი იმავე ორგანოთა მოძრაობა მეორედება, მხოლოდ განსხვავება ისაა, რომ სასა არ ეხრება კედელს და ამიტომ ჰაერი ცხვირის გზითაც გამოდის.

ვინაა ყოველივე ამის მომწესრიგებელი? ვინ იძლევა განკარგულებას, რომ ჰაერი აღმოხდეს, სიმები აჟღერდეს, ბაგეები დაიხშოს და გაიღოს, სასა კედელს მიეკრას (ბ-სათვის) ან არ მიეკრას (მ-სათვის)? აქ იწყება ფსიქიური მომენტი თუ ადამიანის სხეულში ნივთიერებათა ცვლა, სისხლის მუშაობა, საჭმლის შეთვისება და მუსკულურად მისი გარდაქმნა არის ფიზიოლოგიური მოვლენა, — ამავე სხეულის და მათ შორის ენის ორგანოთა მოძრაობა არის ფსიქო-ფიზიოლოგიური.

როცა ხელს ვამოძრავებთ, ერთი მხრით ეს არის ფიზიური მოვლენა, რადგან ხელმა გარემოში ადგილი გამოიცვალა, მაგრამ მეორე მხრით ამ მოვლენას წინ უძღოდა ფსიქიური აღძვრა, რომლის შედეგიც გარეგნული მოძრაობა იყო: ხელს ყავს „მბრძანებელი“ ტვინის განსაზღვრულ ცენტრში, რომელიც განაგებს მის მოქმედებას. ასეთივე ხელმძღვანელი ყავს ტვინის ცენტრში ფილტვებს, ხმის სიმებს, სასას, ენას და ბაგეებს. ამ ორგანოთა და ხელის ან ფეხის მოძრაობის შორის არავითარი განსხვავება არ არის.

ვთქვათ, ცენტრში განზრახულია ბაგეთა დახშვა (მაგ. ბ-სათვის) ან ხელის თითების მომზადება საწერად: ეს განზრახვა ელვის სისწრაფით გადაეცემა მოტორული (მოძრაობითი) ნერვების საშუალებით ბაგეთა ან თითების კუთებს, რომელნიც ამოძრავდებიან საჭიროებისდა გვარად. ამ განზრახვის გადაცემას ვუწოდებთ ინერვაციას. თუ შემთხვევით მოძრაობის გამგე ცენტრი ან მოძრაობის ნერვები დაზიანებულია, ინერვაცია არ ხდება, მაშასადამე მოძრაობაც შეუძლებელია. მოძრაობის ცენტრებს განსაზღვრული ადგილი აქვს მიჩენილი ტვინში, მხოლოდ უნდა ვიცოდეთ, რომ სასის მოძრაობას განაგებს ერთი

ცენტრი, ხელისას მეორე, ბაგეთა მესამე და სხვა.

მოძრაობით ნერვებს გარდა არსებობს აგრედვე ორგანოთა მოძრაობის შეგრძნებული ნერვები. როცა ჩვენი განზრახვა ფიზიურ სფეროში გადავიდა, ე. ი. ხელი ან ბაგე გავანძრიეთ, ჩვენვე ვიგრძენით ამ ორგანოთა მოძრაობა: ვთქვათ, ხელი სწრაფად ერთი ადგილიდან მეორეზე გადავიტანე: მე შევიგრძენ სისწრაფე და მანძილი: თუ შორს გადავდე, შევიგრძნობ დიდ მანძილს, თუ არა ნაკლებს. როცა ბაგეები ბ-ს ამბობს, მე შევიგრძნობ ბაგეთა მჭიდროდ დახშვას, გაღებას; თუ სწრაფად დავხშავ, ან გავაღებ, მე შევიგრძნობ სისწრაფეს და სხვა.

მაშასადამე, ჩვენ გვაქვს ჩვენივე ორგანოთა კუთების მოძრაობის შეგრძნება (*мышечное ощущение*), ე. ი. მოტორულ ნერვთა სისტემას გარდა გვაქვს გრძნობითი, ნერვთა სისტემა, რომელთა საშვალეებით მოძრაობის ფიზიური, გარეთი ფაქტი შიგნი შეგვაქვს.

თუ მოტორულის დანიშნულებაა შიგნიდან (განზრახვა) გარედ გამოიტანოს (მოძრაობა მოახდინოს), სენზორულის პირიქით მას გარედან კუთების მოქმედება (ან მათი შეგრძნები) შიგნი შეაქვს.

აღამიანის ტვინში არსებობს განსაზღვრულ ადგილს ლაპარაკის მოტორული ცენტრი, ე. ი. ისეთი ცენტრი, რომელიც ამოძრავებს ყოველ ენის ორგანოს (სასუნთქს, სიმებს, სასას, ენას და სხვას), მაგრამ თითოეულ ამ ორგანოს თავისი საკუთარი მოტორული ცენტრიც აქვს. ხოლო ყველა ისინი ლაპარაკის დროს ემორჩილებიან იმ მთავარ მოტორულ ცენტრს, რომელსაც ეწოდება ბროკა-ს ცენტრი. უბრალო სუნთქვის დროს, სასუნთქი ორგანო მხოლოდ თავის საკუთარ ცენტრს ემორჩილება; ენაც და სასაც, ჭამის დროს რომ მოძრაობენ. აგრედვე თავის საკუთარ ცენტრს ემორჩილებიან. მაგრამ ფონაციისთვის (ბგერითი ამოსუნთქვისათვის) სასუნთქი მთავარი მოტორული ცენტრისაგან იღებს განკარგულებას; აგრედვე ენაც, სასაც და ყველა ორგანო ლაპარაკის დროს უთუოდ მთავარი ცენტრის ბრძანებას ასრულებს.

როგორც უკვე ვთქვი, ბროკას ცენტრი (მთავარ მოტ. ცენ-

ტრი) სენზორული ნერვების საშვალეობით მიიღებს და ინახავს ჩვენივე კუთების მოძრაობის შეგრძნებას. მაშასადამე ბროკას ცენტრის დანიშნულება ორგვარი ყოფილა: მოძრაობის წარმოება (უფრო სწორედ განსაზღვრის კუთებადმი მიტანა) და მოძრაობის შეგრძნების შენახვა ანუ დამახსოვრება. ბროკას ცენტრი მოგვაგონებს სადგურს, საიდანაც ორ ლიანდაგს გააქვს რამ და მეორე ლიანდაგს შემოაქვს.

მეორე ამგვარივე ცენტრი (მოტორული) აქვს ტვინში ადამიანს, თუ მან წერა იცის; მას განზრახვა გამოაქვს მოტორული ნერვების თითების კუთებადმი და შეაქვს უკანვე იმავე თითების მოძრაობის შეგრძნება სენზორული ნერვებით. ამ ცენტრს გრაფიული (მოტორ.) ცენტრი ეწოდება.

მაგრამ ადამიანს აქვს ისეთი ცენტრიც, რომლის დანიშნულება მხოლოდ შეტანაში გამოიხატება; მაშასადამე ის მხოლოდ სენზორული ცენტრია. ეს არის სმენითი შთაბეჭდილების მიმღები და შემნახავი ცენტრი. გავიგონებთ ჩვენ სიტყვას თუ სიმღერას ან რაიმე ხმაურობას, იმის მიმღები სმენითი ცენტრია: მაგრამ შესანიშნავი ის არის, რომ მთელ ამ ცენტრის მიდამოში სიტყვას თავისი საკუთარი პუნქტი აქვს, რომელსაც ვერნიკეს ცენტრი ეწოდება; შესაძლებელია ბგერა ან სიმღერა საერთო სმენით ცენტრში შევიდეს, მაგრამ ვერნიკეს ცენტრს არ მოხვდეს. მაშინ სიტყვა (გარკვევითაც ნათქვამი) კარგად გვესმის, მაგრამ ვერ გაგვიგია. შესაძლებელია აგრედვე სმენითი ცენტრი საერთოდ რიგიანად მუშაობდეს, მაგრამ ვერნიკეს ცენტრი დაზიანებული იყოს: სიმღერა ან სხვა რამ გვესმოდეს და ლაპარაკისათვის (ცოტად თუ ბევრად) ყრუ, ამ გვარივე მეორე ცენტრს მოეპოვება ადამიანს, თუ მან კითხვა იცის, ეწოდება ოპტიური ცენტრი. ესაც სენზორულია, რადგან მისი დანიშნულება მხოლოდ გარედან მიღებაში გამოიხატება. ჩვენ ვხედავთ რასმე; ეს ნიშნავს იმას, რომ გარეთი შთაბეჭდილება შევიდა ოპტიურ ცენტრში საერთოდ; მაგრამ თუ ჩვენ დაწერილ სიტყვას შევხედავთ (და გავიგებთ), მაშინ მოქმედებს მხოლოდ ერთი პუნქტი საერთო ოპტიური ცენტრის მიდამოში; ამ პუნქტს ეწოდება დეჟერინის ცენტრი.

ჩვენ შეგვიძლია ჩინებულად ვიხედებოდეთ, მაგრამ დაწერილს შევხედოთ და ვერ წავიკითხოთ: ეს იმიტომ, რომ არ გვქონია დეჟერინის ცენტრი (თუ კითხვა არ გვისწავლია) ან და გვქონია, მაგრამ დაზიანებულია. ამ შემთხვევაში ნაწერი ჩვენთვის უაზრო ხაზებს წარმოადგენს.

მაშასადამე, ადამიანს ლაპარაკისა და წერა-კითხვისათვის აქვს ოთხი ცენტრი: ორი მოტორული (ბროკასი და გრაფიული) და ორიც სენზორული (ვერნიკესი და დეჟერინის). მოტორულ ცენტრებს ორნაირი დანიშნულება აქვს: 1) ინერვაცია ბგერისათვის და 2) ორგანოთა კუთების შეგრძნება და შენახვა; სენზორულს კი მხოლოდ ერთი: შთაბეჭდილების მიღება და მათი შენახვა (დამახსოვება). თუ სენზორული ცენტრებიც (სმენითი და ოპტიური) მოინდომებენ „შიგნიდან გარედ“ ე. ი. მათთვის უჩვეულო გზით მოქმედებას, ეს იქნება პალუცინაცია სმენითი ან ოპტიური (გავიგონებთ ან შევხედავთ იმას, რაც არ არის ნამდვილად).

ნორმალური ადამიანის ტვინში არსებობს ამ ცენტრთა მრავალგვარი ასოციაცია, რომლის გასათვალისწინებლად საჭიროა ვიცოდეთ ცოტა რამ ტვინის შესახებ.

ვგრედ წოდებული „დიდი ტვინის“ აპკი (ანუ კანი) წარმოადგენს ადამიანის შეგნებული ფსიქიური მოქმედების ცენტრს, რომელშიაც შედის მრავალი მგრძნობიარე ნერვი და შეაქვს შეგრძნებები; აგრედვე აქედან იწყება ნებითი მოძრაობის იმპულსები. ჩვენი ფსიქიური მოქმედებები არის აგრედვე ფიზიოლოგიური პროცესი, რადგან ყოველ ფიზიოლოგიურ აღვძრას თან სდევს პარალელურად ფსიქიური პროცესი. როცა შეგრძნების ფსიქოფიზიოლოგიური მომენტი თავდება, ნერვებში გვრჩება ერთნაირი მიდრეკილება ან ჩვეულება იმავე პროცესისადმი: მეორედ ის უფრო ადვილად ხდება. ამ ფაქტს ვუწოდებთ მეხსიერებას. ტვინის აპკში (კანში) შენიშნულია განსაზღვრული ცენტრები, რომელთაც განსაზღვრული დანიშნულება აქვს. უკვე მოგახსენეთ, რომ მაგ. ტვინში ოპტიური ცენტრის დაზიანება ნიშნავს დაბრმავებას, თუმცა გარედან თვალი შესაძლებელია უვნებლად დარჩეს.

მთელი ტვინის სფერო განიყოფება ორ ნახევარ-სფეროთ: მარჯვენა და მარცხენა ნახევარი-სფერო. ნორმალური ადამიანის სხეულის მარჯვენა ნაწილს (მაგ. მარჯვენა ხელს) განაგებს ტვინის მარცხენა ნახ. სფერო; მარცხენას კი მარჯვენა. ცაციას ანო-მალობა იმაში მდგომარეობს, რომ ხელის მოძრაობის ცენტრი მარჯვენა ნახევარ სფეროში აქვს მეტად განვითარებული.

ენის ცენტრიც მარცხენა ნახ. სფეროშია უმთავრესად, თუმცა ჩანასახი ალბათ მარჯვენაშიც არის. ცნობილია, რომ თუ ენის ცენტრი მარცხენაში (ხსენებულ ბროკას ცენტრი) მოიშალა, ზოგიერთ შემთხვევაში მისი თანაბარი ცენტრი მარჯვენაში იღებს თავისთავზე მის ფუნქციას, მის მაგიერობას სწევს, აგრედვე ზოგიერთ ცაციას ენის ცენტრი მარჯვენა ნახ. სფეროში აღმოჩნდა. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვეჩვენება სახეში მხოლოდ მარცხენა ნახ. სფერო, ე. ი. ნორმალური ადამიანის ენის პროცესის პირობები.

სურათზე (იხ. სურ. I) სჩანს ტვინის ნახევარი სფერო. მასზედ აღნიშნულია მხოლოდ ის, რაც გამოგადგება ლაპარაკისა, სმენისა და წერაკითხვის განსახილველად. ზევიდან ქვევით: პირველი შუბლის ხვეული, მეორე და მესამე; შემდეგ: პირველი საფეთქლის ხვეული, მეორე და მესამე. როლანდის ორნატს ქვევით აღნიშნულია კეფის ზედა ხვეული. როლანდის ორნატის ახლო არის ხვეული, ციფრებით დანიშნული.

ლაპარაკის ცენტრი (ნაჩვენებია სურათზე ბრ. = ბროკა) სძევს შუბლის მესამე ხვეულის უკანა ნაწილში, წერის ცენტრი (გრადფ. = გრაფიული) შუბლის პირველი ხვეულის მიდამოში. მაშინ ჩვენ ვსწერთ მარცხენა ხელით.

საერთო სმენის ცენტრი იჭერს საფეთქლის პირველი და მეორე ხვეულის მიდამოს: მაგრამ სიტყვის აკუსტიურ ცენტრს (განსხვავება უკვე ზევით აღვნიშნე უჭირავს შუა ადგილი საერთო სმენით ცენტრში სურათზე ვერ. = ვერნიკე. აგრედვე კითხვის ოპტიურ ცენტრს (დეჟ. = დეჟერიანი) უჭირავს საერთო მხედველობის შუა ადგილი.

ორგანოთა მოძრაობის (სუნთქვის, სასის, ყელის, ენის, ხე-

ლის, თითების და სხვ.) ცენტრები აღნიშნულია ციფრებით 5-14-მდი. ეს მეორე ხარისხოვანი ცენტრები ემორჩილება ლაპარაკისა და წერის მოტორულ ცენტრებს (ბრ. და გრაფ.). როგორც უფროსი, აგრედვე უმცროსი ცენტრების დანიშნულების შესახებ უკვე ვთქვი რამოდენიმე სიტყვა; საილუსტრაციოდ მოვიყვან მაგალითს ბავშვის ენის განვითარებიდან; იქვე დავინახავთ სხვადასხვაგვარ ასოციაციებს.

ბავშს ვაჩვენეთ ზარი და ვთქვით სიტყვა „ზარი“. მან მიიღო ორი შთაბეჭდილება: ერთი თვით საგნის შეხედვით (საერთო ოპტიურ ცენტრში), მეორე სახელის გაგონებით. ენისთვის პირდაპირი მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ მეორეს, როგორც საგნის სიმბოლოს. ჩვენ რომ ზარის წკრიალის შთაბეჭდილება მიგვეცა ბავშვისათვის, ამასაც არ ექნებოდა პირდაპირი მნიშვნელობა ენისათვის, რადგან ის წკრიალი მოხვდებოდა საერთო აკუსტიურ ცენტრში და არა სიტყვის სპეციალურ ცენტრში (ვერნ.) ისე, როგორც ზარის შეხედვა მოხვდა საერთო ოპტიურ ცენტრში და არა სპეციალურ დეჟერინის ცენტრში. მაშასადამე, გარემო სინამდვილის (ამ შემთხვევაში ზარის, როგორც საგნის) შემეცნება და სიტყვის (ამ შემთხვევაში სიტყვა „ზარის“) შეთვისება სხვა და სხვა პროცესის შედეგია. ჩვენ ვიკვლევთ მხოლოდ სიტყვის პროცესს, რომელიც იწყება სმენის ვერნიკეს ცენტრიდან. ბავშმა პირველად ამ ცენტრით მიიღო „ზარი“, რომელიც მისი ტვინის საკუთრებად გახდა, ამ მომენტიდან ბავშვი იწყებს ცდას ეს აკუსტიური შთაბეჭდილება „ზარი“ გარეთ გამოიტანოს იმავე საშუალებით, რომლითაც ამას უფროსები სჩადიან, ე. ი. ენის ორგანოების საშუალებით. პირველი მისი ცდა უნაყოფო იქნება, ის ვერ იტყვის სწორედ „ზარი“, რადგან მას არა აქვს შესწავლილი თავისი ენის ორგანოების მოქმედება; მაგრამ შეცდომას უფროსები უსწორებენ. ბავშვი ხედავს, რომ თავის ნათქვამი სიტყვისაგან („ზარის“ სახელისაგან) სხვა შთაბეჭდილებას იღებს თვითონ, ვიდრე როცა სხვა იტყვის იმავე სიტყვას. ბავშვი შეუღნებლად ესწრაფვის შეასწოროს ეს უთანასწორობა, ბაძავს უფროსებს, ავარჯიშებს სათქმელ ორგანოებს და იმახსო-

ვებს თავისი კუთების მოძრაობას. ბოლოს მან სთქვა სწორედ „ზარი“, რომლის გამეორება შეუძლია მას მხოლოდ იმიტომ, რომ მან დაიმახსოვა ორგანოების მოძრაობა, ე. ი. მას აქვს ამ სიტყვისთვის საჭირო ორგანოთა მოძრაობის წარმოდგენა, მაშასადამე, აქვს უკვე „ზარი“-ს ორი წარმოდგენა. აკუსტიურ-ვერნიკეს ცენტრში და მოძრაობითი, მოტორული ბროკას ცენტრში. ეს ორი წარმოდგენა თვითონ ბავშმა დააკავშირა თავის შეგნებაში: ვერნ. ბრ. როცა ბავშს უნდა სთქვას „ზარი“, პირველად აღიძვრის მასში ვერნ. ცენტრის „ზარი“ ა, შემდეგ მისგანვე შექმნილი გზით (ასოციაციით). ვერნიკეს „ზარი“ აღძრავს ბროკას ცენტრის „ზარ“-ს, ესე იგი აკუსტიური წარმოდგენა აღძრავს იმავე საგნის მოძრაობით წარმოდგენას. მოძრაობითი წარმოდგენა კი აღძრავს ენის მოტორულ ცენტრებს, ორგანოებს (სუნთქვას, სიმებს, სასას, ენას და სხვ.) და ითქმება „ზარი“. სქემატიურად გამოვხატავთ ამგვარად: „ვერ. ბრ. — ენ. ორგ.“, მაგრამ ბავშს აქვს აგრედვე ზარის წარმოდგენა, როგორც საგნის (საგნობრივი წარმოდგენა) შეხედვით, შეხებით, წკრიალით და სხვა. ამას ვუწოდებთ მნიშვნელობითი წარმოდგენას, (იხ. ლექცია I) რომელიც სულ სხვა გზით არის შემდგარი, ვიდრე სიტყვიერი წარმოდგენა; პირველი შესდგა საერთო სენზორული ცენტრების საშუალებით, მეორე-კი სპეციალური სიტყვის ცენტრების საშუალებით. ყოველ შემთხვევაში ბავშს აქვს სიტყვიერ წარმოდგენის გარდა მნიშვნელობითი წარმოდგენა (სურათზე მნ. წ. იხ. სურ. II). აი ამ წარმოდგენას აქვს ის მნიშვნელობა, რომ თუ მას არ დაუკავშირდა ზემო ხსენებული ორი წარმოდგენა: აკუსტიური (ვერნ.) და მოტორული (ბრ.), ლაპარაკი უაზრო იქნება, შეგვიძლია ბავშს დავასწავლოთ უცხო სიტყვა, რომლის მნიშვნელობითი წარმოდგენა მას არა აქვს, ბავში გაიმეორებს ამ სიტყვას, მაგრამ უაზროთ. მაშასადამე, სქემას ვერ. ბრ. ენ. ორგ. უნდა შეუერთდეს ასოციაციით მნიშვნ. წარმ.: მნ. წარმ., ვ., ბრ., ორგ., მოძრ.; მხოლოდ ასეთი პროცესი შეიძლება იყოს აზრიანი.

ბავში ცოტა წამოიზარდა, მას აჩვენეთ პირველად დაწერი-

ლი სიტყვა „ზარი“. მისთვის ეს უბრალო ხაზებია, რადგან მას ეს დაწერილი „ზარი“ საერთო ოპტიურ ცენტრში მოხვდა. მას სპეციალური დეჟერინის (კითხვის) ცენტრი განვითარებული არა აქვს. იქმნება ახალი ცენტრი, მაგრამ ეს საკმარისი არ არის: საჭიროა გაებას ძაფები (ასოციაციები) დეჟერინსა და ვერნიკეს შუა, დეჟერინსა და მოტორულს შუა და უმთავრესად დეჟერინსა და მნიშვნ. წარმოდგენას შუა. ვთქვათ, ბავშვს მისცეს ხელში „დედა ენა“, სადაც დახატულია იხვი, ქვეშ აწერია ი-ზ-ი. ვთქვათ, ბავშვი იხვს ჩვეულებრივად ეძახის კვატას: ის ამოიკითხავს ი-ზ-ი და იტყვის „კვატა“. ანალოგიურად მოიქცევა თუ მას აჩვენებთ დახატულს ან ქვეშ მოწერილს მუხას ან ფიქვს: ამოიკითხავს ფ-ი-ჭ-ი, იტყვის ხე და სხვა. რას ნიშნავს ეს? ეს იმას ნიშნავს, რომ მას სიტყვა „იხვი“, „მუხა“, „ფიქვი“ არა აქვს დაკავშირებული მნიშვნ. წარმოდგენასთან ეს—კი ბროკასთან და სხვა. მაშასადამე, კითხვის დროს საჭიროა ასეთი პროცესი: დეჟ. ვ. ბრ. ენ. ორგ. მოძრ. + ვ. მწ. (ე.ი. მას უნდა ქონდეს აკუსტიური წარმოდგენა ვერნიკეს ცენტრში, დაკავშირებული მწ.წარმოდგენასთან; მაშინ როცა ეს გაიგონებს თავისგანვე ამოკითხულ დეჟ. „იხვი“, იმ წამსვე გაგონილი აღძრავს მნიშვნ. წარმოდგ. ენას; ამიტომ ერთიანად ეს სქემა ამგვარია: დეჟ. ვ. მწ. წ. ბ. ენ. ორგ. მოძრ. ცხადია, უმართებულოდ ვუჭავრდებით ჩვენ ბავშვს, როცა იმას კითხვის შესწავლა უჭირს; მით უმეტეს, რომ კითხვასთანა რთული პროცესი არც ლაპარაკია და არც წერა.

ახლა ჩვენ გვაქვს წარმოდგენა სხვადასხვა ასოციაციაზე: ზოგი მათგანი ძლიერია და სავალდებულო, ზოგიც სუსტი და არა სავალდებულო, იმისდა მიხედვით თუ რაგვარ პროცესთან გვაქვს საქმე. ვერნ. მწ. წარმ. ყველაზე მტკიცე ასოციაციაა, ე. ი. როცა ჩვენ გვესმის ნაცნობი სიტყვა, ჩვენ უსათუოდ წარმოვიდგენთ მის მნიშვნელობას (გვესმის ბგერა „ზარი“ : ჩვენ წინ აღსდგება თვით საგანი) ასეთივე მტკიცეა ბრ. ვერნ., როცა ვლაპარაკობთ, ჩვენვე გვესმის; ვერნ. ბრ. არაა იმდენად სავალდებულო: როცა ჩვენ ჩუმად ვაზროვნებთ, სიტყვების მოძრაობითი

(მოტორული) წარმოდგენა ვერ მიყვება თან იმავე სიტყვების აკუსტიურ წარმოდგენათა ცვლას.

უნდა ვიცოდეთ, რომ ასოციაციათა ინტენსივობა დამოკიდებულია ინდივიდუალურ სხვადასხვაობაზე, ბუნებრივ ნიჭზე და გავითარება-ჩვეულებაზე. ჩვენ გვყავს სახეში საშუალო ადამიანი, წერაკითხვის საშვალოდ მცოდნე.

ვერნ. დეჟ. აქვს წერაკითხვის მცოდნეს, რომელსაც სმენითი შთაბეჭდილება უბადებს წერით ან ბეჭდვით წარმოდგენას.

დეჟ. ვერნ. ძლიერია, რადგან კითხვა (დეჟ.) დაიწყო სმენით წარმოდგენასთან (ვერნ.); კითხვის დიდი პრაქტიკა იძლევა პირდაპირ დეჟ. მნიშვნ. წარმ. კითხვის სწავლის დაწყებისთანავე ვითარდება ძლიერი ასოციაცია დეჟ. ბრ.

აღვნიშნავ ლაპარაკის, წერის და კითხვის პროცესებს სქემატიურად:

1. ნებისყოფითი აზრიანი ლაპარაკის დროს აღიძვრის: მნ. წ.- ვერნ. ბრ. ორგ. მოძრ.; უაზრო ლაპარაკის დროს: ვერნ. ბრ. ორგ. მოძრ.

2. ნებისყოფითი წერის დროს (ე. ი. თავისი აზრის გამოთქმა) ჩვეულებრივ: მნ. წ. — ვ. დ. გრაფ. ხელის მოძრაობა იშვიათად: მნ. წ. გრაფ. ხელმოძრ. ან და: დეჟ. გრაფ. ხელ. მოძრ.

3. აზრიანი კითხვა: დეჟ. ვერნ. ბრ. ორგ. მოძრ. + ვ. მნ. წარმ.; უაზრო კითხვა: დეჟ. ვ. ბრ. ორგ. მოძრ. (ძლიერ ჩქარი კითხვის დროს ხშირად მოსდის ყველას); სრულიად უაზრო კითხვა: დეჟ. ბრ. ორგ. მოძრ. (როცა ვკითხულობთ სრულიად უცნობ უცხო ენაზე).

ხშირად ხდება ხოლმე, რომ რომელიმე ასოციაცია აღარ მოქმედებს (დაზიანდა ან მოიქანცა, მაშინ პროცესი სრულდება მაგრამ გრძელდება გზა. ვთქვათ, შეწყდა ასოციაცია დეჟ. (მნ. წარმ.: მაშინ შეუძლებელია: დეჟ. ბრ. ორგ. მოძრ.

ვერნ: (მნ. წარმ. (ე. ი. ხმამაღლა კითხვა). შეწყვეტილი ასოციაციის მაგივრად ასდგა სხვა გზა სამი ასოციაციით მეტი.

დიდი მნიშვნელობა აქვს ენისათვის პათოლოგიურ (ავად-

მყოფურ) მოვლენათა შესწავლას, ყველა ხსენებული დასკვნა ემყარება უმეტეს ნაწილად პათოლოგიურ მოვლენათა დაკვირვებაზე. თავისთავად ცხადია, რომ თუ ბაგეები არა გვაქვს, ბს ვერ ვიტყვით; თუ ენა ამოგეჭრეს დ-ს და ბევრს სხვას ვერ ვიტყვით და სხვა; ცხადია აგრედვე, რომ, თუ ტვინში დაზიანდა თითების საკუთარი მოტორული ცენტრი, ვეღარ დავსწერთ და სხვა; მაგრამ ხშირად ბაგესაც ვანძრევთ, ენასაც, ხელსაც: ვხედავთ კიდევაც ყველაფერს და გვესმის ყოველივე, მაგრამ ლაპარაკს, წერას და კითხვას ვერ ვახერხებთ. მიზეზი ენის მთავარ მოტორულ და სენზორულ ნერვთა და ცენტრთა დაზიანებაშია.

როცა ავადმყოფს ესმის და გაიგებს ლაპარაკს (ვერნ.), კითხულობს (დეჟ.), სწერს (გრაფ.), მაგრამ ვერ ლაპარაკობს, ცხადია, რომ მას მეოთხე ცენტრი დაზიანებულია (ბრ.), ე. ი. მას აღარ აქვს თავის ორგანოთა მოძრაობის წარმოდგენა. ეს ავადმყოფი მუნჯია (ატაკტიკური აფაზია). არის მეორე გვარი სიმუნჯე, როცა ავადმყოფს დაუზიანდა ვერნიკეს ცენტრი; მას ესმის და გაიგებს, იმეორებს კიდევ თქვენს ნათქვამს, მაგრამ თავისი აზრის გამოთქმა ზეპირი სიტყვით არ შეუძლია; ცხადია, მას აღარ აგონდება სიტყვების სმენითი წარმოდგენები (ამნესტიური აფაზია).

თუ ცოტაოდნად არის დაზიანებული ვერნიკე, მაშინ გვეჩვენება გულმავიწყობა, მეხსიერების სისუსტე (შესაძლოა დადლოლობისაგანაც: ღრმათ მოხუცებულს უფრო ხშირად (ამნეზია).

თუ დაზიანდა გრაფიული ცენტრი, ვეღარ ვწერთ (აგრაფია) : დეჟერინის ცენტრი იწვევს ალექსიას: ჩვენ ვხედავთ ნაწერს, მაგრამ უბრალო უაზრო ნაწლები გვგონია.

აუწერილია მრავალგვარ პროცესთა სირთულე, ცხადია, თუ რაოდენი სიფრთხილე გვმართებს ბავშვის აღზრდის დროს პატარაობიდანვე. ამიტომ ამგვარ ანალიზს პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს აღმზრდელ მასწავლებელთათვის.

ამ ანალიზზე უნდა იყოს დამყარებული უცხო ენათა და მართლ წერის მეცნიერული მეთოდით სწავლება. დღემდე მეთოდიაში გამეფებული სისტემა მოსწავლეს უნაყოფოდ აკარგვინებს დროს და ენერგიას. მეცნიერული მეთოდის საშუალებით კი შესაძლებელია ნაკლებ დროს და ნაკლები ენერგიით მეტი ნაყოფი მივიღოთ. მეცნიერება განაგრძობს კიდევ მის გაადვილების ძებნას და, ალბად, ჩვენ მოწმე ვიქნებით ახალ აღმოჩენათა ამ დარგში.

ლიტერატურა

1. Bernheim, De l' aphasie motrice 1900.
 2. Monakow, Gehirnpathologie 1897.
 3. А. Погодин, Внутренняя рѣчь и ея расстройства. Журн. М. Н., Пр. 1906 ноябрь.
 4. Аствацуров, Клиническія и эксперимент. Психологич. изслѣдованія рѣчевой функции, 1908.
 5. Осокон, К патологіи расстройств рѣчи, казан. Мед. Журн. 1910.
-

ახსენიანი

ლექციები

(ხელთაწერის
მაგიერ)

==

ფასი მ. კ.

განოცემა ტფ. უნივერსი-
ტეტის სტუდენტთა კავ-
შირის გამგეობისა.

ტფილისი.

სტამბა „სახალხო საქმე“-
ბარონის ქ. № 1-1.

მანათი მანათიშვილი
მანათი მანათიშვილი
მანათი მანათიშვილი

სალაპარაკო ორგანოები. „ენა“. ბგერის სამი მომენტი. ბაგეთა არტიკულაცია. სასა და მისი ფუნქციები. ნაზალიზაცია. ენა: წინა-შუა-და უკანა-ენა. ხშვა და ღრიჭოვანობა. რთულნი ანუ აფრიკატები. გარდამავალი ბგერები. ენის სამგვარი ფორმა. ქვე-და ყბა. ხმოვანთა კლასიფიკაცია. სასუნთქი და ყრონტი: მათი შემაღვენლობა და დანიშნულება. სიმები: მათი დანიშნულება. სუნთქვა, ჟღერა, გალცეტი, ჩურჩული. მუსიკალი და ხმაურა ბგერები. სიმაღლე, სიძლიერე და ტემბრი. ბგერათა ხანგრძლივობა. ლიტერატურა.

რა ორგანოების კუთხები განიცდის ინერვაციას, ე. ი. რა ორგანოების წყალობით სრულდება ლაპარაკის გარეთი, ფიზიოლოგიური აქტი, რომელიც წარმოადგენს შიგნითი ენის ცხადყოფას მსმენელისათვის, შიგნიდან „განკარგულების“ ასრულებას? ეს ორგანოებია: ბაგეები, ქვედა ყბა, ენა სასა (მაგარი წინ და რბილი უკან) ყრონტი და სასუნთქი. ყველაზე რთული და მოძრავია ენა, რომელიც ამიტომ მეტ ყურადღებას იქცევს, ვიდრე სხვა ყველა. ამით აიხსნება, რომ სიტყვა „ენა“ იხმარება ლაპარაკის პროცესის მნიშვნელობით; ჩვენ ვამბობთ: „ქართული ენა“ და წარმოვიდგენთ არა ფიზიოლოგიურ ორგანოს, არამედ ქართულ ლაპარაკს.

ამგვარადვე აღინიშნება ლაპარაკიც და ორგანოც ერთი და იმავე სიტყვით ბევრ სხვა ენაზე: Язык, ლათ. lingua, ფრანგ. langue, გერმ. Zunge (იხმარება Sprache-ს მაგივრად), ბერძნ. (glōssa) და სხვა.

მართალია, ვისაც ენა არ აქვს, მას ლაპარაკიც არ შეუძლია,

* ამ ლექციის რიგიანად შესწავლისათვის აუცილებლად საჭიროა კითხვის დროს მუდამ ხელთ გჭონდესთ ცხრილები და სურათები, რომელიც გაჩვენეთ და მსმენელებს გადავეცი. სამწუხაროდ, ამ წიგნში დაბეჭდვა ვერ მოხერხდა სხვა და სხვა მიზეზების გამო, მაგრამ ცხრილები და სურათები იმდენად მარტივია, რომ ყველას შეუძლია გადაიწეროს და თან იკონიოს.

მაგრამ ამავე უფლებით ჩვენ შეგვეძლო ლაპარაკისთვის გვეწოდებია ყრონტი ან სუნთქვა, რადგან უამათოდ ლაპარაკი წარმოუდგენელია უფრო მეტად, ვიდრე უენოდ; ენის დაუხმარებლად ჩვენ ვაბობთ მაგ. სიტყვა მამა-ს, მაგრამ უყრონტოდ და უსუნთქავად ამ სიტყვასაც ვერ ვიტყვით. ენამ მიიქცია განსაკუთრებული ყურადღება მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი იშვიათი მოქნილობა გარედან სჩანს. ლოყებიც კი მონაწილეობას იღებს ლაპარაკში: მათი დაზიანება ავნებს ზოგიერთ ბგერას, მაგ. ფრანგ. ვიწრო უ-ს.

ვიდრე ხსნებულ ორგანოებს აღვწერდეთ, საჭიროდ ვრაცხთ გავითვალისწინოთ არტიკულაციათა* შემდეგი მომენტები: ინდიფერენტული, როცა ორგანოები განიცდიან ერთნაირ საბგერო აღძვრას**; ექსკურსია, როცა ორგანოები მუშაობას შეუდგება შუა მომენტი ანუ დაყოვნების ხანა, როცა ორგანოები ცოტად შეჩერდება; რექურსია, როცა ორგანოები ინდიფერენტულ მდგომარეობას უბრუნდება. თვით ბგერის თქმა მხოლოდ სამ მომენტს შეიცავს: ექსკურსიას, შუა მომენტს და რექურსიას; მათ შორის აკუსტიურად ე. ი. მსმენელისათვის ყველაზე მკაფიო შუა მომენტია...

დავიმახსოვოთ, რომ ამოსუნთქული ჰაერი აუცილებელი საჭირო მასალაა ყოველი ბგერისათვის, და განვიხილოთ ორგანოები. დავიწყოთ გარედან.

1. ბაგეთა არტიკულაცია ორგვარია: ა) წყვილ ბაგეობითი, როცა იწარმოება პ, ბ, მ, ო, უ; თანხმოვანები პ, ბ, მ შეიცავს ორ მთავარ მომენტს: ბაგეები იხურება სრულიად (ხშვა***) და უცბად იღება (სკდომა****); ხმოვანები ო და უ გამოითქმის

* არტიკულაცია ეწოდება ორგანოთა ბგერისთვის მოწყობას, დალაგებას (ლათ. articulation).

** აქ მე არ ვვხები აბსოლუტურ ინდიფერენტულ მომენტს, როცა მხოლოდ ვსუნთქავთ და ლაპარაკი აზრად არ მოგვდის.

*** ჰაერს დახვდა დაბრკოლება დახშული ბაგეების სახით.

**** ჰაერმა სძლია დაბრკოლება და ბაგეები გახეთქა.

იმავე წყვილ ბაგით, მაგრამ ბაგეები იხურება მხოლოდ კუთხეში, შუაზე კი რჩება მრგვალი ჭუჭრუტანა წინ წამოწეულ ბაგეთა შუა: ა-სთვის უფრო ფართო, უ-სთვის ვიწრო. ბ) კბილ-ბაგეობითი, როცა მხოლოდ ქვედა ბაგე ზედა კბილების დახმარებით აწარმოებს ვ-ს და ფ-ს.

ბაგეთ-მიერი ხმოვანებისათვის ბაგეთა მოწყობას ეწოდება ლაბიალიზაცია (ლათ *labium* = ბაგე); ასეთი ხმოვანებია: ო უ, ü (*über, lune*), ö (*peu, schön*) და ამათი რამდენიმე ნიუანსი (ვიწრო ან ფართო, გრძელი ან მოკლე).

2. სასა განიყოფება ორ ნაწილად: ა) წინა მაგარი ნაწილი ანუ ცა (*palatum*), რომელიც სიმაგრის გამო უმოძრავოა (გაშინჯეთ სუფთა თითით), და ბ) უკანა რბილი ნაწილი ანუ საკუთრივ სასა (*velum*), რომელიც მოძრავია (გაშინჯეთ და დაინახეთ სარკეში). ეს რბილი სასა ჩამოკიდულია ორ ფოსოს (*полость*) შუა: აქეთ პირის ფოსო, იქეთ ხახის ფოსო (სჩანს სარკეში); ხახის ფოსოს გაგრძელებაა გზა ცხვირის ფოსოსკენ (*chonae*). ფოსოები ერთგვარ რეზონატორს წარმოადგენს. სარკეში სჩანს აგრედვე ორი თალი სასის ბოლოში და თაღებს შუა ე. წ. ენისკლიტე (*uvula*; რბილი სასა მოძრაობს ერთიანად; მაგ. გვინდა ვთქვათ ა: სარკეში სჩანს, როგორ მიიწევა სასა უკანა კედლისაკენ (ა-ს თქმის დროს); ამ-გვარი მოძრაობით სასა წინ უდგება ა-სთვის ამოსუნთქულ ჰაერს და ცხვირის გზით არ უშვებს, არამედ პირის ფოსოში გამოამგზავრებს. თუ ა-ს თქმის დროს სასა არ დაინძრა, მაშინ ჰაერი ცხვირით გამოდის და ა უკვე აღარ არის წმიდა, არამედ ცხვირის მიერი ა (სცადეთ სთქვათ ფარნგ. *montant*; მიაქციეთ ყურადღება მარცვალ - *tant*, გაიმეორეთ სარკეში და ნახავთ, რომ სასა ა-ს თქმის დროს არ მიიწევა კედლისაკენ: ამიტომ ეს ა ცხვირის-მიერია; ამავე სიტყვის პირველ მარცვალში ო ცხვირის-მიერია, ე. ი. მისთვის ჰაერი ცხვირში გამოდის). ცხვირის მიერი ხმოვანები ახასიათებს ფრანგულ გამოთქმას, აგრედვე პოლონურსაც. არის აგრედვე ცხვირის მიერი თანხმოვანები: მ და ნ: მ არის იგივე ბ, მხოლოდ მ-სთვის ჰაერის ნაწილი ცხვირში გამოდის, ბ-სთვის კი მხოლოდ პირში; მაშასა-

დამე, მ-ს და ბ შორის განსხვავება სასის მდგომარეობაზე და-
მოკიდებული: ბ-სთვის სასა არ გაინძრევა და ჰაერი ცხვირისკენ
გაეპარება.

ნ არის იგივე დ (რადგან ორივე ერთ აღგილას კეთდება წი-
ნაენის კბილების მიბჯენით) იმ განსხვავებით, რომ დ-სთვის ჰაე-
რის ნაწილი ცხვირში გამოდის (სასის უმოქმედობის მიბჯენის
გამო). ხმოვანთა ცხვირის მიერთბას ეწოდება ნაზალიზაცია,
რომელიც აღინიშნება ამგვარად: (ცხვ- მიერი ა ო, ე).

როცა ჩვენ პირმოკუმული თავისუფლად ვსუნთქავთ, რიბილი
სასა მოდუნებული კილია და ჰაერი ცხვირში გამოდის და შედის.
როცა მაგ. ქართული ვლაპარაკობთ, უმეტეს ნაწილად სასა კე-
დელზეა მობჯენილი, მხოლოდ მ-სა და ნ-სათვის თუ მოდუნდება
და ჩამოეშვება (ამიტომ ქართულში არ არის ნაწალური ხმოვანე-
ბი); ფრანგული და პოლონური ლაპარაკის დროს კი უფრო
ხშირადაა სასა უმოქმედოთ მოდუნებული და ჩამოკიდული: რო-
გორც ვთქვით, იქ ნაზალური ხმოვანებია^{*}). რით-ღა აიხსნება,
როცა ქართველი „ცხვირში ლაპარაკობს“? — სასის ავადმყოფო-
ბით, როცა ის ველარ ებჯინება მტკიცედ კედელს, ან უნებური
დაუდევრობით, სასის „სიზარმაცით“. შევნიშნავ აქვე, რომ თა-
ლებ შუა ჩამოკიდული (ნახე სარკეში) ენის კლიტის (უფულა)
ვიბრაციით წარმოსდგება ფრანგული რ (მოქცეული картовое r);
ამიტომ ამ რ-ს უწოდებენ კლიტის მიერ, უფულარ რ-ს.

3. ენა წარმოადგენს კუნთების ძალიან რთულ კოპლექსს;
წინ მიბმულია ქვედა ყბაზე და უკან ენის ქვეშ ძვალზე (os
hyoideum), რომელიც ყელის წინა ნაწილშია ყრონტის თავზე.
ენის წვერი განსაკუთრებით მოქნილია და მოძრავი, უკანა ნაწი-
ლი კი ნაკლებად. მაგრამ მოიგონეთ, რომ ენის მოძრავი ნაწი-
ლის (წვერი) თავზე იმყოფება უძრავი ცა (palatum) და ენის
ნაკლებ მოძრავი ნაწილის თავზე — რბილი მოძრავი სასა

* უნდა ვიცოდეთ, რომ ზოგი ბგერისთვის მეტად მტკიცე მიბჯენაა საჭირო კედელზე,
ზოგისთვის სუსტი.

(velum); ამიტომ სასის (და ცის) მიმართ ენის მოძრაობა ერთნაირად შესაძლებელია, როგორც წინა ნაწილით, ისე უკანათი.

გავყოთ ენა სამ ნაწილად: წინა ენა, შუა ენა და უკანა ენა. ა) თუ წინა ენა მიეზვინება ზედა კბილთა ძირებს (იხმარიებს კბილებს) და მოახდენს ხშვას (ერთი მომენტით ბრკოლდება ჰაერის დენა) და სკდომას (დაბრკოლების ძლევას), გვესმის ტ, თ, წ, ც, ძ; თუ ამავე ადგილს ამავე ორგანოებს ვიხმართ, მხოლოდ სრულ ხშვას არ მოვახდენთ, არამედ დავტოვებთ განსაზღვრულ ჰუჭრუტანას (ღრიჭეს) ისე, რომ ჰაერი მომდინარეობდეს, მაგამ ჰუჭრუტანის გვერდებზე „ეხეხებოდეს“, მაშინ ჩვენ ვიტყვი: ს, ზ, th (მყლერს), th (ყრუს). ამიტომ ტ, თ, ღ, წ, ც, ძ^{*} არის წინა ენის მიერი ხშულ მსკდომი ბგერები; ს, ზ და th (ორგვარი) ღრიჭოვანი (სპირანტული, ფრიკატული) ბგერები.

თუ იგივე წინა ენა მიეზვინება ცოტა ზევით (გაშინჯეთ თითო კბილებს ზევით წინა ცის ცოტათი გამობერილი ნაწილი) და ხშვასკდომას მოახდენს, გავიგონებთ: ჩ, ჰ, ჯ^{**}; თუ ამავე ადგილს მოვახდენთ არა სრულ ხშვას, არამედ ღრიჭოვანობას (იხ. ზემო), მივიღებთ შ, ჟ და რ-ს (ჩვეულებრივი რ).

ბ) შუა ენა. თუ ჩვენ მოვიღწეებთ ხსენებული ბგერები (ტ თ ღ და სხვა) შუა ენით ვთქვათ, მაშინ შუა ენა მოხვდება შუა ცას (palatum) და აკუსტიური შთაბეჭდილება გვექნება უფრო ნაზი, „რბილი“ ბგერის, ვიდრე წინა ენის ტ ღ და სხვა (სინაზეს

^{*} თ არის ისეთივე მარტივი ბგერა, როგორც ტ, ღ, მაგრამ განსხვავდება ფშვინით, ე.ი. ტ-ს მეორე მომენტში (ეკსკურსია, შუამომენტი და რეკურსია) შეუერთდება სუსტი ფშვინა (ჰ, ასპირაცია) და მის ბუნებას შეუსისხლბორცვდება.

^{**} დ წ ჰ ჰ უკვე რთული (აფრიკატული) ბგერებია: ჰ=ღ+ზ, წ=თ+ს, ჯ=ღ+ძ, ჰტ+ჰ, მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ ისინი არ წარმოადგენენ ექვს მომენტს (როგორც თეორიულად შეგვიძლო გვეფიქრა), არამედ მხოლოდ სამს. ეს იმიტომ, რომ მაგ. ძ-ში გვესმის ღ-ს ეკსკურსია და ზ-ს შუა მომენტი და რეკურსია. დანარჩენი მომენტები დაიკარგა. ასეთივეა წ, ჯ, და ჰ. აფრიკატას (რთულ ბგერად) წარმოადგენს აგრეთვე ჩ და ც, მაგრამ ამათ ეწოდება მფშვინავი აფრიკატა, რადგან პირველი შემადგენელი (თ) მფშვინავია: ჩ=თ+შ, ც=თ+ს.) ღეტალებს ეკსპერიმენტალ ფონეტიკის კურსში გამოვარკვევთ).

აღვნიშნავთ ამგვარად: ტ' დ' ..). ასეთი ნაზი ბგერები გვესმის ბავშვის ენაში. რუსულში უფროსთა ენაშიც ჩვეულებრივი მოვლენაა განსაზღვრულ პირობებში, (მაგ. те-ს წინ: т'ენя). მაშასადამე, რადგან „სინაზე, სირბილე“ ბგერის შუა ენის მიერობაშია, ყოველი თანხმოვანი შეგვიძლია გავარბილოთ (მაგ. კ' გ' ხ' ნ'). ამას გარდა შუაენას აქვს თავისი საკუთარი ბგერები: ე, ი, და | (j); ესთვის შუაენა ოდნავ აიწევა ცისაკენ, ი-სათვის კიდევ უფრო მეტად, მაგრამ ჰაერი მაინც თავისუფლად გამოდის (ვერც კი ვგრძნობთ მის გამოსვლას: ამგვარია ყველა ხმოვანების ბუნება), |-სთვის კი შუაენა უფრო მეტად აიწევა ცისაკენ, ღრიჭე ვიწროვდება და ჰაერი ველარ გამოდის თავისუფლად, „ეხეხება“ ღრიჭეს გვერდებს (ცას და ენას) და ამიტომ აკუსტიური თვალთახედვით მას ვუწოდებთ შუაენის მიერ ღრიჭოვანს*) (ასეთი | გვესმის მეგრულ ძაქამ-ში, გერმ jeder-ში პირველ ე-ს წინ და რუს. ель-ში ე-ს წინ).

გ) უკანაენა. თუ ჩვენ ენის უკანა ნაწილს ოდნავ ავსწევთ რბილი სასისაკენ (და ბაგეებს შესაფერად მოვაწყობთ იხ. ბაგეები), ვიტყვით ო-ს და მეტის აწევით უ-ს; თუ კიდევ უფრო დავავიწროვებთ ღრიჭეს უკანაენას და სასას შუა, მივიღებთ ხ-ს და ღ-ს (ღრიჭოვანებია); ხოლო როცა სრულიად დავხშავთ უკანაენის აქეთურ ნაწილს და ცას და უცბად გავაღებთ (სკდომა), გავიგონებთ კ-ს და გ-ს.

მაშასადამე, ო და უ უკანა ენის მიერი ხმოვანებია; ხ და ღ უკანაენ. ღრიჭოვანი და კ და გ უკანაენ. ხშულმსკდომი თანხმოვანი.

უნდა ითქვას აქვე, რომ ამ მთავარ ბგერებს გარდა არსებობს მრავალი გარდამავალი, რადგან ხსენებულ მდგომარეობას გარდა ორგანოებს შეუძლია მრავალგვარად მოეწყოს.

ვიცოდეთ აგრედვე, რომ მაგ. ჩვეულებრივ უკანაენისმიერი კ

* შუაენისმიერობას ეწოდება პალატალიზაცია (palatum).

შეგვიძლია „გავანაზოთ“ ესე იგი თითქმის შუაენის-მიერობა მივანიჭოთ მას (სცადეთ!). მ ნ, რ ლ-ს აქვს ერთი განსაკუთრებული თვისება: მათი წარმოების (განსკუთრებით რ, ლ) ჰაერის თავისუფალი დენა მოგვაგონებს ხმოვანთათვის ჰაერის დენას: მ ნ-სთვის ცხვირში — ამიტომ მათ ცხვირის მიერს უწოდებენ, რ ლ-სთვის პირში (ლ-სთვის მომდინარეობს ჰაერი ჩაქეცილი ენის გვერდებიდან) — ამიტომ ამ ორს (რ, ლ) ვუწოდებთ მდინარს. ხმოვანებთან მსგავსების გამო მათ ყველას (მ, ნ, რ, ლ) უწოდებენ ხმიერს.

მათი ამ თვისებით აიხსნება ის გარემოება, რომ მრავალ ადგილს შეგვიძლია ვაწარმოვოთ ნ რ და ლ; მაგ. ნ სხვა და სხვა ენაში არსებობს ხუთნაირი:

1.) ენა სძევს კბილთა შუა, 2) წინა ენა ებჯინება ზედა კბილების ძირში (ჩვეულებრივი ნ), 3) შებრუნებული ენისწვერი ებჯინება წინა ცას (ძველ ინდურში ასეთიც იყო*); 4) შუა ენა მიეკვრის ცას (მაგ. გერმ. *sinken*), 5) უკანა ენა მიეკვრის სასას (მაგ. გერმ. *sank*).

საერთოდ ენის არტიკულაციის შესახებ შეგვიძლია შემდეგი დასკვნა გამოიყვანოთ ნათქვამიდან:

როცა პირმოკუმული ვსუნთქავთ, ენა ავსებს პირს და ცასასამდი უწევს; როცა კი ლაპარაკს დავიწყებთ, ენას შეუძლია უმთავრესად სამი სხვა-და-სხვა გვარი ფორმა მიიღოს: 1) გათხელდება და წვერით მუშაობს მაგ. ტ, დ... (კორონალი არტიკულაცია, *corona*=წვერვალი), 2) ზურგს ბორცვისებრ მოაწყობს, მაგ. კ, ქ, ი, (დორსალი არტიკ. *dorsum*=ზურგი) 3) ჩაიკეცება შუა სივანეზე და ჰაერს გვერდებზე ლოყებისაკენ გაუშვებს, მაგ. ასე იწარმოება ლ, თუმცა იმავე დროს ენის წვერიც მიბჯენილია კილებზე ან ცოტა ზევით მაშასადამე ჩვეულებრივი ლ კორონალ-გვერდითი ბგერაა.

4. ქვედა ყბა განსაზღვრავს ბგერის სივიწროვეს ან სიფარ-

* ძველინდურში არსებობდა აგრედვე ენისწვერის მიერი *t, th, d, dh, s, n* რომლებიც ტრანსკიპციით აღინიშნება *t, th, d, dh, s, n* * (წერტილით ქვეშ).

თოვებს. ზედა ყბა უძრავია (თავზე ხელი დაიდეთ და პირი გაა-
 ლეთ). იძვრის მხოლოდ ქვედა ყბა: დაეშვება უმეტესად ხმოვან-
 თათვის; თანხმოვანთათვის დაეშვება ცოტათი ან სულ არა:
 ამიტომ ხმოვანები უფრო ღიაა, ფართოა; თანხმოვანები უფრო
 დახურული, ვიწრო. ამ მხრივ ხმოვანებიც ზოგი ვიწროა, ზოგი
 ფართო: ყველაზე ფართოა ა; შუათანაა ე, ო; ვიწროა ი, უ
 (წარმოვსთქვით და შეადარეთ*. რომელი თანხმოვანისათვის ეშ-
 ვება ყბა მეტად, რომლისათვის ნაკლებ და რომლისთვის სრუ-
 ლიად არა? ჩამოთვალეთ ყველა თანხმოვანი ე.ი. ყველა ხშულ-
 მსკდომი (ტ, თ, დ, პ, ჩ, ჭ) ლრიჭოვანი (ს, ზ, ჟ) და ხმიერი (მ, ნ,
 რ, ლ).

5. სასუნთქი და ყრონტი. ბგერის წარმოებისათვის საჭიროა
 ყოვლის უწინარეს ამოსუნთქული ჰაერის ტალღა. ჩვეულებრივ
 ამოსუნთქულით ვლაპარაკობთ, მაგრამ ზოგი ველური ხალხი
 ჩასუნთქვითაც ლაპარაკობს ხანდახან; კულტურულ ენებშიც
 არის ბგერის ამგვარი წარმოება: ფრანგი ხანდახან oui-ს იტყვის
 ჩასუნთქვით, ინგლისელიც (იშვიათად) thank you = გმადლობთ.

თუმცა ბგერისთვის სუნთქვა განსხვავდება უბრალო სუნ-
 თქვისაგან, მაგრამ ფიზიოლოგიური პროცესი ორთავსთვის ერ-
 თია: ღიაფრაგმა ძირს ჩაეწევა, გვერდის ნეკნები გაიმართება და
 აიწევა — ამიტომ მკერდის ფოსო ფართოვდება: ჰაერი მიის-
 წრაფვის ცხვირის (და პირის) გზით ამ თავისუფალ არეში, —
 ესაა ჩასუნთქვა (inspiratio**). როცა დაჭიმული კუთები შესუს-
 ტდება, ნეკნები ისევ დაეშვება და ჩაწეული ღიაფრაგმა ისევ
 ამოიწევა — მკერდის ფოსო ვისწროვდება და ჰაერი გარედ გა-
 მოირეკება, — ესაა ამოსუნთქვა (expiratio). უბრალო სუნთქვის

* ხმოვანთა კლასიფიკაცია შეიძლება ენის მდგომარეობის მიხედვითაც: თუ ა-ს დავსა-
 ხავთ ნოტირალ ბგერად, და ენის ზურგს წინ და მაღლა ავსწევთ, მივიღებთ: ა-უ-ი;
 თუ იმავე ა-დან დავიწეებთ და ენის ზურგს უკან და მაღლა ავსწევთ, მივიღებთ: ა-ო-
 უ (წარმოსთქვი და შეადარე. შეგიძლიათ წარმოიდგინოთ სამკუთხედი, რომლის
 წვერში ერთი ა იჭნება).

** ვაჟის მკერდის ფოსო ფართოვდება უმეტესად ნეკნების გამართვით, ქალის — ღი-
 აფრაგმის ჩაწევით.

დროს ჩასუნთქვა და ამოსუნთქვა თითქმის ერთი ხანგრძლივობისაა; ლაპარაკის დროს კი ჩასუნთქვა სწრაფად ხდება, ამოსუნთქვა ხანგრძლივად: ჩვენ ვცდილობთ ერთის ამოთქმით მთელი ფრაზა ვთქვათ, რათა მას მთლიანობა მივანიჭოთ, მაგრამ ამოსუნთქვულ ჰაერს ჩვენ ვანაწილებთ თითოეული სიტყვისთვის და თითოეული მარცვლისთვის; მაშასადამე ამოსული ჰაერის დენა წყდება (პაუზა) სიტყვის საზღვარზე და მარცვალის საზღვარზე. ჩვენი ყურისთვის თითქმის შეუშმნეველია ეს პაუზა სიტყვასა და სიტყვას შუა; უფრო ნაკლებია პაუზა მარცვალსა და მარცვალს შუა. უბრალო ამოსუნთქვა ერთიანია, ლაპარაკის დროს ამოსუნთქვა — დანაწილებულია; ამიტომ ლაპარაკისთვის ამოსუნთქვას უწოდებენ განსაკუთრებულ სახელს — ფონაციას.

ფილტვებიდან გამოდენილი ჰაერი გამოივლის სასუნთქ ყელს *trachea*, (იხ. სურ. I). მაგრამ, ვიდრე პირის ან ცხვირის ფოსომდი მოახწევდეს, გზაში, სასუნთქის ბოლოში, დახვდება ყრონტი *larynx*, (იხ. სურ. I). სწორედ ამ ადგილას იწყება უბრალო ჰაერის ბგერად გარდაქმნის პროცესი. ამიტომ ყრონტს დიდი მნიშვნელობა აქვს ლაპარაკისთვის და დეტალურად უნდა შევისწავლოთ.

ყრონტი თავზე ადგას სასუნთქს (იხ. სურ. I, ცალკე ყრონტი სურ. II). ყრონტი ცოტა მომსხოა სასუნთქზე. სასუნთქი რბილკედლებიანი მილია, ყრონტი-კი მაგარ კედლებიანი ხრტილისგან (*хрящъ*) შედგება. სხვათაშორის ყრონტი ყოველ წამს გვიფარავს დახრჩობისაგან, რადგან ის აკავებს რბილკედლებიანი სასუნთქის გვერდებს და მათ შეერთებას უშლის.

თვით ყრონტი არ წარმოადგენს ერთ მთლიან რასმე, არამედ შესდგება შემდეგი ნაწილებისაგან: 1) ბეჭდებისებრი ხრტილი (*cartilago cricoidea*) 2) ხაპისებრი ორი ხრტილი (*cartilagine arytaenoidea*) 3) ფარისები ხრტილი (*cardilago thyreoida*), 4) სარქველი (*epiglotts*). სურათზე ნათლად სჩანს ყველა ერთად (სურ. II) და ცალ-ცალკე (სურ. III, V, IX). გარეგნულად თუ ყრონტი ერთიან მილს წარმოადგენს, ეს იმიტომ, რომ ის ერთიანად დაფარულია კუთებით და ლორწოვანი გარსით (*слизис-*

тои обшлочной). არ სჩანს სურათზე ეგრ. წოდ. ხმის სიმები (ორი); chordae vocales, რომელსაც განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციოთ.

ბექდისებრი ხრტილი (სურ. III), რომლითაც იწყება სასუნთქიდან (სურ. I) ყრონტი (სურ. II), მიმართულია ფართე გვერდით უკან და ვიწროთი წინ.

ფარისებრი ხრტილი (სურ. VI) შესდგება ორი კედლისაგან; წინიდან ეს ორი კედელი გაერთიანებულია კუთხედის სახით; შეგიძლიათ თითის შეხებით გაშინჯოთ გარედანაც; ამ ადგილს ეტყვიან ადამის ვაშლს ანუ ხორხს; უკან ფარის კედლები გახსნილია. ამგვარად ფარისებრი ხრტილი თავზე ადგას ბექდისებს; ფარისებრის უკანა გახსნილ კედლებ შუა იმყოფება ბექდისებრი ხრტილის უკანა ფართე გვერდი) ბექდისებრი ხრტილის ვიწრო გვერდი სჩანს გარედან და შეგიძლიათ მონახოთ თითით ხორხს ქვეშ). ბექდისებრის ფართე გვერდის თავზე სჩანს (სურ. II და ცალკე ს. V) ორი ხაპისებრი ხრტილი (სამკუთხედო), მოქნილი და მოძრავი: ამ ხრტილებს შეუძლიათ დაუახლოვდნენ და დაშორდნენ ერთი-მეორეს, გადაიხარონ წინაც და უკანაც. მათ ამგვარ მოძრაობას მნიშვნელობა აქვს იმდენად, რამდენად მათთან დაკავშირებულია ხმის სიმთა სხვადასხვამდგომარეობა (იხ. ქვევით). მთელ ყრონტს აქვს სარქველი (epiglottis სურ. II) მოგრძო მსხლის მსგავსი, რომელიც მიმაგრებულია ფარისებრი ხრტილის კუთხეში; საჭმლის ყლაპვის დროს სარქველი დახურავს ყრონტს (მაშასადამე, სასუნთქს) და საჭმელს მეორე მილში (საყლაპავში) გზავნის, რომელიც სასუნთქს უკან იმყოფება; სუნთქვის და ლაპარაკის დროს-კი სარქველი ახდილია. ლაპარაკისთვისაც აქვს მნიშვნელობა სარქველს: ყრონტი მოძრავია, ადის და ჩადის: როცა ყრონტი აიწვევა, ის უახლოვდება ახდილ სარქველს, და ამ დროს თქმული ბგერა უფრო მკაფიოა, ვიდრე მაშინ, როცა ყრონტი ჩაიწვეს და სარქველს შორდება.

რაც შეეხება სიმებს, მათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ბგერისთვის. როგორც მოგახსენეთ, ეს ორი სიმი მიზრდი-

ლია უკან ხაპისებრ ხრტილების ძირში, წინ-კი ერთდებიან ფარის კუთხეში ერთ ადგილას; მაშასადამე, მათ შუა ჭუჭრუტანა (glottis) სამკუთხედიან; ამოსუნთქული (და ჩასუნთქული — ჰაერი ამ სამკუთხედ ჭუჭრუტანას გაივლის. ხაპირების მოძრაობაზეა დამოკიდებული სიმების ერთი მეორესთან განწყობილება, რომელნიც ხან უახლოვდებიან ერთი მეორეს, ხან სულ მიეკვრიან ერთი-მეორეს და ჰაერს არც იქეთ უშვებენ და არც აქეთ და სხვა.

საყურადღებოა აგრედვე ხაპირებ შუა ჭუჭრუტანა, რომელიც გაგრძელებაა სიმების ჭუჭრუტანისა, მაგრამ შესანიშნავი ისაა, რომ შესაძლებელია სიმებ შუა ჭუჭრუტანა დაიკეტოს, ხაპირებ შუა კი დარჩეს, ან პირიქით: ხაპირები ერთი მეორეს მიეკრას, ე.ი. ჭუჭრუტანა მოისპოს მათ შუა, და სიმები კი ღია იყოს^{*}. ამ ჭუჭრუტანების სხვა და სხვა ფორმაზე დამოკიდებულია ლაპარაკის სხვადასხვა ხასიათი:

ა. მთელი ჭუჭრუტანა (glottis) ფართოდ გაღებულია (იხ. ს. VI A), როცა ჩვენ ან ვსუნთქავთ თავისუფლად ან ყრუ ბგერებს ვაწარმოებთ (პ, ფ, ტ, თ, კ, ჭ, ჰამზათი, ყ, ხ, წ, ც, ჭ, ჩ, wh-ich, f, th (ინგლ.) ს, შ, ჰ, იხ. თანხმ. კლასიფ). მაშასადამე, ამ თანხმევანთა სიყრუვე იმაში მდგომარეობს, რომ მათთვის ამოსუნთქული ჰაერი ამოსვლის დროს სიმებს არ აუღერებს; პ, ფ, ტ, თ, კ, წ, ც, ჩ, ჭ, ჩ, w (ყრუ) f, th, ს, შ იწარმოება იმ ჰაერით, რომელიც სიმებს გაშორდა: ან პირის ფოსოში ენისა და სასის (ან კბილების) ზშვა-სკდომით (ტ, თ, კ, ჭ, ნ, დ, ჭ, ჩ), ან წყვილ ბაგეთა ზშვა-სკდომით (პ, ფ), ან ენა-სასის ღრიჭოვანობით (შ), ან ენა კბილთა ღრიჭოვანობით (th, ს), ან ბაგე კბილთა (f) და წყვილ ბაგეთა (w) ღიჭოვანობით. ყ-ს წარმოების საკითხი ჯერ-

* მაშასადამე, მთელი ხმის ჭუჭრუტანა შედგება ორი ნაწილისაგან; სიმა ჭუჭრუტანა და ხრტილთა ჭუჭრუტანა.

ჯერობით ამოცანაა მეცნიერებისათვის)*. რაც შეეხება არაბულ ჰამზათს, რომლის მსგავსი ბგერა ისმის მაგ. გერმანულ *ein*-ში ან *aber*-ში (ე-ს და ა-ს წინ) და ქართულ ჰ-ს სიტყვა ჰაერში (გერმან. *h haben*-ში), მათ წარმოებაშიც (ჰამზათის და ჰ-ს — სიმების დიდი მნიშვნელობა აქვს: ჰამზათი წარმოადგენს ასე ვსთქვათ ძლიერ შეტევას, რომლის დროსაც გვესმის ტკაცანი *треск, knall*); ფიზიოლოგიური ბუნება კი ასეთია: სიტყვის დაწყების წინ (მაგ. *aber*) იკეტება სიმები ერთ წუთს, მერმე სასუნთქიდან წამოსული ჰაერი სწრაფად ხეთქს (აღებს) სიმებს და იქვე იწყება სიმთა ჟღერა შემდეგი ა-სთვის. ქართული ჰ (და გერმან. *h*) წარმოადგენს სუსტ ფშვინვით შეტევას: სიმები არ იკეტება სიტყვის დაწყების წინ (მაგ. სიტყვა ჰაერი-ში), მხოლოდ, ვიდრე ა-სთვის სიმების ჟღერა დაიწყებოდეს, მას წინ უსწრებს სუსტი ამოთქმა, ფშვინვა)**.

ბ. (იხ. სურ. VI E) როცა ხაპირისებრი ხრტილები და აგრედვე სიმები უახლოვდებიან, თითქმის ეხებიან ერთი მეორეს მაშასადამე, ჭუჭრუტანა (*glottis*) დაიხურება — და სიმები დაიჭიმება ფარის წინ გადმოწევით (სიმები იჭიმება, რადგან ფარის კუთხეშია ისინი მიბმული), მაშინ სიმები აჟღერდება ამოთქმული ჰაერის ქვევიდან მიწოლით. ამგვარად გამოითქმის მჟღერი (*звонкий*) ბგერები: ყველა ხმოვანები (ა, ე, ი, ო, უ, და ბ, დ, გ, ყ, (მეგრ.); ძ, ც, ჯ, ვ; *th* (ნ) ზ, ჟ, ი, ლ, *h* (ზოგჯერ) მ, ნ, რ, ლ. სიმთა ამა თუ იმ ძალის დაჭიმვისაგან დამოკიდებულია ჟღერის სისიმალღე. გაშინჯეთ გარედან თითით ხორხი მჟღერი ბგერის

* ჯერჯერობით ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ისეთი იარაღები, რომლის საშუალებით შეგვეძლოს ყ-ს წარმოების ექსპერიმენტალი გამოკვლევა. ზოგიერთ ჩემს დაკვირვებას ცალკე სპეციალ სტატიაში გამოვაცხევებ.

** ძლიერ შეტევას გარდა არსებობს წყნარი შეტევა (ქართ. ფრანგ., რუს.); სუსტ ფშვინვით შეტევას გარდა — ძლიერი სიმების მიერ შეტევა (ყელის მიერ ლრიჰოვანად წოდებული), მაგ. ძვ. ბერძნ. *spiritus asper* და ძვ. ინდ *h*, მაგრამ ესენი მჟღერია. სიტყვის ბოლოშიც ანალოგიური მოვლენაა შეწყვეტის სახით: ძლიერი, წყნარი, და ფშვინვითი შეწყვეტა. (ძვ. ინდური *visarga* ფშვინვითი შეწყვეტა).

დროს და იგრძნობთ სიმთა ვიბრაციას, რომელიც ოდნავ ზორ-
ხსაც გადაეცემა (გაიმეორეთ რამდენჯერმე ყრუ ს და მჟღერი ზ).
განსხვავება ხსნებულ ხმოვანთა და მჟღერ თანხმოვანთა შორის
შემდეგში მდგომარეობს: ხმოვანთა (ა, ე, ი, ო, უ) წარმოების
დროს აჟღერებულ ჰაერს არავითარი დაბრკოლება არ ხვდება
გზაში, პირის ფოსოში*); თანხმოვანთა წარმოების დროს კი
დაბრკოლება ხვდება, რომლის დაძლევა ქმნის ხმაურობას. მა-
შასადამე მჟღერი ბგერა შესდგება სიმთა ჟღერისგან + ხმაურო-
ბა პირის ფოსოში. ყრუ ბგერები კი (იხ.) მხოლოდ ხმაურობას
წარმოადგენს.

მოვიყვან აქ სავარჯიშოდ და შესადარებლად ყრუ და მათ
თანაბარ მჟღერ ბგერებს (მჟღერი გახაზულია: თქვით ჯერ ყრუ
და მერმე მჟღერი და დაინახავთ, რომ ორივესათვის ერთი და
იგივე ორგანო ერთსა და იმავე ადგილს მუშაობს ე.ი. ჰაერის
მსვლელობას აბრკოლებს; განსხვავება მხოლოდ სიმთა ჟღერა-
შია): პ ბ, ტ დ, კ გ, f ვ, th th, ს ზ, შ, ჟ, w, ჯ, ხ ლ, წ ძ, ჭ, ჯ;
არის რამდენიმე მჟღერი ბგერა, რომელსაც ჩვეულებრივ თანაბა-
რი ყრუ არა აქვს, მაგ. მ ნ, ლ რ რომელნიც დანარჩენ თანხმო-
ვნებისაგან განსხვავდებიან მით, რომ მათში მეტი ხმიანობაა
(ჟღერა), ვიდრე მჟღერ თანხმოვანებში; ამიტომ მ ნ, ლ რ, ით-
ვლება ხმიერ ბგერებად. არის აგრედვე რამდენიმე ყრუ ბგერა,
რომელსაც თანაბარი მჟღერი არა აქვს: ყ და მფშვინავი კ (ე. ი.
ქ)**, მფშვინავი ტ (ე. ი. თ), მფშვინავი წ (ე. ი. ც), მფშვინავი ჭ
(ე. ი. ჩ).

გ. (იხ. ს. VI G) ხაპირებ შუა ჭუჭრუტანა დაკეტილია; და-
კეტილია აგრედვე ჭუჭრუტანა სიმთა შუა თავსა და ბოლოში;
მხოლოდ რჩება დაჭიმულ სიმებ შუა ერთი პატარა ადგილი, სა-
იდანაც ჰაერი გაჭირვებით ამოდის და აჟღერებს ამ გვარად სი-
მების ნაწილს: ეს არის ე.წ. ფალცეტი (კრინი, ფისტულა).

* თუ ხმოვანებიც განსხვავდება ერთი მეორისაგან, მაგ. ა ოსაგან ა უსაგან, ო უსაგან და
სხვა, ეს დამოკიდებულია რეზონატორის (პირის ფოსოს) სხვა და სხვა ფორმაზე.

** ძველ ინდურში იყო მფშვინავი გ (gh) და დ (dh).

დ. (იხ. ს. VI C) როცა სიმები დაკეტილია მჭიდროდ, მაგრამ ხაპირები კი ღია, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ვაწარმოვოთ ბგერები ძლიერი ჩურჩულით; სუსტი ჩურჩულისთვის კი გაიხსნება ოდნავ სიმებიც. (იხ. ს. VI B).

ნათქვამიდან სჩანს, თუ რა და რა ორგანოების თანამშრომლობაა საჭირო ბგერის წარმოებისათვის ფიზიოლოგიური მხრივ:

სხეულის კუთების მოქმედება ქმნის ჰაერის ტალღას; ხმის სიმების მოქმედება გადაამუშავებს ამ ტალღას; ყრონტი, ენა სასა, ლოყები და ბაგეები მიიღებს ამა თუ იმ განსაზღვრულ ფორმას და მრავალგვარად მოაწყობს ხანის, ცხვირის და პირის ფოსოებს (რეზონატორებს). ამ გვარად ლაპარაკის დროს თითქმის მთელი სხეული მოქმედობს.

ბგერისაგან შერჩეული ჰაერი აღწევს ჩვენს ყურს და ჩვენ განვიცდით ამა თუ იმ აკუსტიურ შთაბეჭდილებას: ან შევიგრძნობთ მუსიკალ ბგერას ან უბრალო ხმაურობას. როცა ჰაერის ნაწილები საკმაო სიჩქარით და პერიოდულად (რითმიულად) ირხევა, მაშინ შევიგრძნობთ მუსიკალ ბგერას (ხმოვანები); როცა რხევა არა პერიოდულია — უბრალო ხმაურობას (თანხმოვანები). მკლერ თანხმოვანებში ჩვენ გვესმის სიმების ჟღერა და პირის რეზონატორის ხმაურობა (შეად. შ და ჟ). ყოველ ბგერას (მუსიკალს თუ ხმაურას) აქვს განსაზღვრული სიმაღლე იმის მიხედვით, თუ რა სიხშირით ირხევა ჰაერის ნაწილები; სიძლიერე — თუ რა ამპლიტუდა (სიფართოვე) აქვს ჰაერის ნაწილების რხევას; ტემბრი — თუ რომელი მაღალი ტონები უერთდება ძირითად დაბალ ტონს (მაგ. ტემბრით განსხვავდება ჭიანურის და გიტარის ბგერა).

შუაენის ბგერები უფრო მაღალია, ვიდრე წინა ან უკანანის. ხმოვანები განსხვავდება ერთი მეორესაგან ტემბრით (მაგ. ა უ-საგან, ე ო-საგან და სხვა).

ხანგრძლივობის მიხედვით ბგერები განიყოფა ორ დიდ ჯგუფად: ა) მყოვარნი (*durativae*), რომელთა თქმა შეგვიძლია გრძლად; ასეთია ხმოვანები, (ა, ი, ე, ო, უ) ხმირნი (მნ, რ ლ) და ღრიჰოვანნი (ფ, ჭ, ს, ზ...), ბ) მეყვსეულნი (*momentanae*), რომელთა გაგრძელება არ შეიძლება, უცბად უნდა ითქვას; ასეთია ხშულ მსკდომნი (პბ, ტ დ...) და რთულნი (აფრიკატები): წ, ძ, ჳ ჯ, ც, ჩ.

ლიტერატურა

1. Богородицкий, Лекции по общ. языков. II – 57 გვ.
2. Jespersen, Zehrbuch der Phonetik 1904 Zpr.
3. Sievers, Grundzuge der Phonetik 1901.
4. E. WH. Scripture, The elements of experimental phonetics, London 1902.
5. Томсон, Общее языковѣд. 140 გვ.

ლექცია მეშვიდე.

ბავში და პირველყოფილი ადამიანი ენის მხრივ. განსხვავება მათ შორის. მიბაძვის მნიშვნელობა. ფსამეტიზოსის ექსპერიმენტი. გაველურებული ბავშვები. მიბაძვის პროცესი. სმენისა და მხედველობის საშვალეებით ენის მასალის შეთვისება. ყრუ ბავში. აზრის გაზიარება ადამიანთა შორის ცხოველთა შორის: განსხვავება. ბავშვის ენა. ოთხი პერიოდი; ამ დაყოფის პირობითი ხასიათი. თავდაცვის ინსტიქტი. ინსტიქტური, მიზანშეწონილი და რეფლექტური მოძრაობა. ბავშვის ძახილი — ენის ორგანოთა რეფლექტური მოძრაობაა.

ბავშვის ენის პირველი პერიოდის ბგერები და ველურთა ენა. აფექტი. მეორე პერიოდის ბგერანი და სიტყვები: ზშულ მსკდომა პერიოდი. მესამე: ღრიჭოვანთა (ანუ სპირანტთა, ფრიკატიულთა) პერიოდი. ღრიჭოვანთა სიძნელე. მეოთხე პერიოდი: ენის დასრულება.

ჩვენ გავითვალისწინეთ ენის ფსიქიური და ფიზიოლოგიური მომენტები: ვიცით, რა ზდება ჩვენს ფსიქიკაში ენის მასალის შეთვისების დროს და რა ორგანოებს როგორ ვზმარობთ ბგერის და სიტყვის გამოსათქმელად; ვიცით რაოდენადმე, თუ როგორ გამოვიყენებთ ამ დაგროვილ ენის მასალას. გაკვრით, მხოლოდ საილუსტრაციოდ შევეხეთ აგრედვე, თუ როგორ ითვისებს ბავში ენას პატარაობიდანვე. ენლა შევეუდგები ამ უკანასკნელი საკითხის ფართედ განხილვას, რაც ერთგვარ ნათელს მოფენს საზოგადოდ ენის წარმოშობას. მართალია, ენის შექმნის მხრივ დიდი განსხვავებაა პირველყოფილ ადამიანსა და ბავშვს შორის: ბავში ბაძავს უფროსთა ენას, მის გარშემო უკვე არსებობს ენა, და ამიტომ ბავშვის შემოქმედებას აუცილებლობის ხასიათი ეკარგვის; ბავშვს ეუბნებიან, რომ სიტყვა „პური“ არის განსაზღვრული საგნის სიმბოლო, ე. ი. სიტყვასა და საგანს შორის არსებობს შეთანხმებითი კავშირი.

პირველყოფილი ადამიანი კი სრულიად მარტო იყო ამ მხრივ: მის გარშემო ბგერითი ენა არ არსებობდა; მას თავისი ძა-

ლით უნდა შეექმნა ეს აზრის უშესანიშნავესი იარაღი — ენა. ამიტომ რამდენიმე ასი საუკუნე იყო საჭირო მისთვის, რომ შეექმნა ენის ის მასალა, რომელიც რამდენიმე წლის ყოველ ნორმალურ ბავშს აქვს ჩვენ დროში. ენის შეთვისებაში რომ მიბაძვას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს, ამის საბუთი მრავალია. ფსამეტისოსის ლეგენდურ ექსპერიმენტს რომ თავი გავანებოთ*, საკმარისია ნამდვილი ისტორიული მაგალითებიც, სადაც დავი ნახავთ, რომ მოლაპარაკე წრეს მოწყვეტილი ადამიანი მუწად რჩება:

მე-XVII საუკუნეში (1672) ექიმი ნ. ტულპი მოგვითხრობს, რომ ამსტერდამში მოიყვანეს 16 წლის ირლანდიელი ჭაბუკი, რომელიც პატარაობიდანვე გაქცეულა სახლიდან და შემთხვევით გადარჩენილი გაზრდილა გარეულ ცხვრებს შორის.

ფიზიკურადაც სრულიად გაველურებული ჭაბუკი მხოლოდ ბლაოდა, როგორც ცხვარი: ცხადია, მასში თავი უჩენია მიბაძვისადმი მიდრეკილებას.

ამგვარსავე შემთხვევას აგვიწერს ინგლისელი კონნორი: 12+13 წლის ბავშს, გაზრდილს დათვებით სავსე ლიტაავიის ტყეებში, ძლივს ძლივობით ასწავლეს ორ ფეხზე სიარული. ღრიალებდა როგორც დათვი და დათვსავით მოუხეშავი იყო. გარდა ამისა მას არავითარი არა ახსოვდა-რა თავის წარსულიდან. ეს უკანასკნელი საკვირველი მოვლენა — წარსულის და-

* პეროდოტე (წიგ. II, თ. 2 — მოგვითხრობს შემდეგს: ეგვიპტელნი ფსამეტისოსამდის თავის ერს სთვლიდნენ უძველეს ერად. ამ დროდან კი ფრიგიელთ. მოხდა ეს ასე: ფსამეტისოსმა ბევრი იფიჭრა — ვინ იყო უძველესი ერი, მაგრამ კვლევის საშუალება ვერ აძოვნა. ბოლოს უბრძანა წაეყვანათ ორი ახლად დაბადებული უბრალო წრის ბავშვი მწყემსებისათვის, რომელთაც ერთი სიტყვაც არ უნდა ეთქვათ ბავშვთა თანადასწრებით; მხოლოდ თხები მიერეკათ ბავშვებთან რძის საკმელად.. მას უნდოდა გაეგო, რა სიტყვას იტყოდნენ პირველად ბავშვები. როცა ორი წლის შემდეგ მწყემსმა შვალე კარი ბავშვებთან ბავშვებმა სიხარულით მიმართეს მას და სთქვეს: ბეკოს. აცნობეს მეფეს, როცა მეფესთანაც „ბეკოს“ გაიმეორეს ბავშვებმა, ეგვიპტელებმა დაიწყეს ძებნა — თუ რომელი ერი არს უწოდებს ბეკოს. აღმოჩნდა, რომ ბეკოს ფრიგიულად ნიშნავს პურს. მაშინ ფსამეტისოსი დარწმუნდა, რომ უძველესი ერი ყოფილან ფრიგიელნი და უძველესი ენაც მათ ჰქონიათ. ნამდვილად კი აქ მიბაძვა იყო.

ვიწყება — შემდეგში გამოგვადგება. მოყვანილი მაგალითებიდან (პოგოდინ, ენა და შემოქმედება 178 გვ.) სჩანს, თუ რა უმწეო მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო ამ მხრივ პირველყოფილი ადამიანი: ის უნდა შეხვედროდა ან მხეცს, ან თავის მსგავს უენო ადამიანს...

მაგრამ ამ განსხვავებასთან ერთად ბავშს და პირველყოფილ ადამიანს (რამდენად ამას ვხედავთ ველურ ადამიანში) აქვს საერთო ფსიქიური არსება: ყურადღების დაუდევრობა და აფექტების უპირატესობა. ამ ანალოგიაზე დავამყარებთ შემდეგში ბავშვისა და პირველყოფილი ადამიანის ენის შედარებას, რაც ცოტაოდენ ნათელს მოფენს იმ შორეულ, პრეისტორიულ დროს, როცა ადამიანის ენა ისახებოდა.

რაში გამოიხატებოდა მიზაძეა ბავშვის მხრივ?

თუ ბავშვი ნორმალური აგებულებისაა, მას ესმის და ხედავს, ე.ი. ის მიიღებს ენობრივ შთაბეჭდილებას სმენითი და ხედვითი სენსორული ცენტრებით, რომელნიც აღძრავენ მნიშვნელობის წარმოდგენებს. ბავშვის მომვლელი სახელს არქმევს ყოველ საგანს: მიუტანს რძეს და ამბობს „რძე“, შეხედავს კატას: იტყვის „კატა“ შემოვა მამა და იტყვის „მამა“. ბავშვი, მაშასადამე ხედავს საგანს (რძე, კატა) და ერთდროულადვე ესმის ბგერა (რძე, კატა). ბავშვს მეხსიერებაში ებეჭდება ეს ერთდროულობა; მისათვის განუყოფელი ხდება ეს ორი მოვლენა: საგანი და ბგერა. როცა გაიგონებს სიტყვას „რძე“, ის მოიგონებს საგანს (რძე) და შეხედავს იმ ადგილს, სადაც ჩვეულებრივად რძე სდგას. თუ გაიგონებს ჭურჭლის წკრიალს მას მოაგონდება „რძეც“ და რძეც (ბგერაც და საგანიც), მაგრამ თქმა ჯერ არ შეუძლია. ბავშვი ტიტინებს უაზროდ, ამით ის განიცდის მხოლოდ სიამოვნებას; მისი ტიტინი ჯერ სრულიად არ წააგავს უფროსთა ლაპარაკს. მაგრამ როცა მასში იღვიძებს მიზაძვისადმი მიდრეკილება, ის ცდილობს წარმოსთქვას ის, რაც ესმის. ბავშვი ისტიქტურად გრძნობს, რომ მას ეს შეუძლია იმავე ორგანოებით, რომლითაც ის ტიტინებს, რადგან უფროსთა ბგერისაგან და თავისის ტიტინისაგან ერთნაირ აკუსტიურ შთაბეჭდილებას იღებს. იწყებს სა-

ლაპარაკო (სატიტინო) ორგანოთა ინვერციას, თავდაპირველად შედომებით: რ-ს ვერ იტყვის; ძ-ს მაგიერ რბილ დ-ს ამბობს; ე-ს მაგიერ ა=ს (დ'ა= „რძე“)“. რამდენად უფრო გაუგებს მომვლელი ამ სიტყვას, მით უფრო კმაყოფილია ბავში. ის იმეორებს დ'ა-ს და მასთანავე იმახსოვებს ორგანოთა იმ მდგომარეობას, რომლის წყალობითაც დ'ა გამოითქვა. მან შექმნა მესამე წარმოდგენა: ორგანოთა მდგომარეობის კუთვრივი წარმოდგენა.

როცა დაინახავს რძეს (ან გაიგონებს წკრიალს), ის მოიგონებს: საგანს, უფროსთა „რძეს“ და თავისი კუთების მოძრაობას (დ, ა-ს). ეს სმენის საშვალეებით.

რაც შეეხება ენის მასალის მხედველობით შეთვისებას, ამას იმდენი მნიშვნელობა არ აქვს, რადგან ბავში ხედავს უფროსთა სახეზე მხოლოდ რამდენიმე ბგერის წარმოებას: ე-ს, მ-ს, ბ-ს და ზოგ ხმოვანს. ყრუ ბავში მით არის საცოდავი, რომ ენის შეთვისების საუკეთესო იარაღი სმენა აკლია. ამიტომ არის ის გონებრივადაც ჩამორჩენილი.

ჩვენ ვიცით, რომ ლაპარაკი იწყება მხოლოდ მაშინ, როცა ჩვენ გვაქვს განზრახვა ჩვენი წარმოდგენა ბგერითი საშუალებით გამოვსახოთ. ვიცით აგრედვე, რომ მსმენელის გონებაში აღძვრავთ იმავე პროცესს, როგორსაც ჩვენ თვითონ განვიცდიდით, მხოლოდ უკუღმა (მოლაპარაკე: მნ. წ. — ვ. + ბ. (ორგ. მოძრ.), მსმენელი: ვ. +ბ. + მნ. წ.; მსმენელი გაიგებს ლაპარაკს მხოლოდ იმიტომ, რომ ის თავისთვის იმეორებს მთხრობელის პროცესს).

მაგრამ ცნობილია, რომ ცხოველსაც შეუძლია გაუზიაროს სხვას თავისი სურვილი ან საჭიროება (საღლი კუდით, ცხენი ყურებით). ზოგი ცხოველი ბგერასაც ხმარობს. ამავე ელემენტებისაგან შედგება ადამიანის ენაც: ჟესტისა და ბგერისაგან. ზოგიერთ ველურთა ენა უმეტესად ჟესტ-მიმიკით განისაზღვრება. ადამიანსა და ცხოველს შორის განსხვავება იმაში კი არ მდგომარეობს, რომ ერთს აქვს „ენა“ და მეორეს არა; არამედ იმაში,

რომ ერთი სრულყოფის ენის ამ ელემენტებს, მეორე კი ვიწრო საზღვარს ვერ სცილდება.

ამ საკითხს და აგრედვე ბავშვის ენის აზრობრივი განვითარების საკითხს შემდეგ ლექციაში გავეცნობით. ახლა-კი უმთავრესად შევეჩები ბავშვის ენის ბგერათა ფიზიოლოგიას.

რა თქმა უნდა, აქ მე ვგულისხმობ, რომ ბგერათა ფიზიოლოგია ზედმიწევნით შეთვისებული გაქვთ (იხ. ხმოვანთა და თანხმოვანთა კლასიფიკაცია, ლექც. VI).

სამწუხაროდ ქართველი ბავშვის ენის აღწერა ჯერ არავის გამოუქვეყნებია*. ამიტომ უმთავრესად დავემყარები უცხო ბავშთა ენის აღწერებს, რომელიც უხვად მოიპოვება ყოველ ევროპულ ენაზე.

ბავშვის ენის განვითარება შეგვიძლია ოთხ პერიოდათ გავყოთ: ა) რეფლექტური ძახილის პერიოდი; ამ პერიოდში (თითქმის ერთი წელი) ბავში ემზადება წაბაძვისათვის. ბ) უფროსთა გამოთქმის უბრალო, მარტივი წაბაძვა, როცა ყოველ სიტყვას ერთ მარცვლად იტყვის; რა თქმა, უნდა, ეს მარცვლიც შეცვლილია მისებურად; ეს პერიოდი გრძელდება 4 თვე. გ) წაბაძვის გაძლიერება და უფროსთა გამოთქმასთან მიახლოება: ორდა სამმარცვლოვანობა; გრძელდება ექვსი თვე. დ) ჩვეულებრივი ენის პერიოდი.

უნდა ვთქვათ, რომ ასეთ დაყოფას არა აქვს აბსოლუტური ხასიათი; მნიშვნელობა აქვს ბავშვის ინდივიდუალობას და აგრედვე იმ წრის შემადგენლობას, რომელშიც ბავშს ცხოვრება უხდება: ვის მიმართ როგორ გრძნობს ბავში თავს და სხვა.

პირველ პერიოდს ცოტად თუ ბევრად ვიცნობთ. აქ მხოლოდ გავარკვევთ რეფლექტური ძახილის ხასიათს. ყოველ ცოცხალ არსებას ჩანერგილი აქვს თავდაცვის ინსტინქტი: ყო-

* ვფიქრობ, რომ ბევრ დედას თავისთვის ჩაწერილი უნდა ჰქონდეს; და თუ როგორმე ჩვენთვის ხელმისაწვდომად გახდიან, დიდ მადლობას შევსწირავთ. თითოეულ თქვენგანსაც შეუძლია ამა თუ იმ ბავშვის ენა ასწეროს; ამასთანავე ბგერათა სხვა და სხვაობის აღსანიშნავად საჭიროა შეექვსე ლექციით იხელმძღვანელოთ.

ველ დაბრკოლებას ან ზიანს ინსტინქტიურად ეწინააღმდეგება და გაუბრუნდება, თავს იცავს ყოველივე არსება, აგრედვე ბავშვიც. თავშენაწვის ინსტინქტი მოქმედობს მეორე გზითაც, სახელდობრ საარსებო საკმელის პოვნის, ტაცების დროს. ამ შემთხვევაში გაღიზიანება მოდის შიგნითი გრძნობიერი ცენტრიდან, როცა აქ ნდომა აღიძვრის. თავდაცვა და თავშენაწვა ინსტინქტურია, ვიდრე შეუღწებლად ზღვება; მაგრამ როგორც კი ბავშვი შეიგნებს ზიანს და შიშის, მას შემდეგ იმავე მოძრაობას ის სხადის განზრახ; მაშასადამე, წინანდელი ინსტინქტური მოძრაობა იქცევა მიზან-შეწონილად; მაგრამ მიზან-შეწონილი მოძრაობა ზშირი ვარჯიშის გამო მექანიურ მოძრაობათ იქცევა; ე.ი. მოძრაობითი ცენტრი იწყებს მუშაობას შეგნების ცენტრისაგან დამოუკიდებლად, მის დაუკითხავად. ასეთ მექანიურ მოძრაობას ინსტინქტის თუ მიზან-შეწონილობის ნაყოფს, ეწოდება რეფლექტური მოძრაობა. ბავშვის ძახილი რეფლექტური მოძრაობაა ორგანოთა: ფიზიური გაღიზიანება აჩქარებს სუნთქვას და ჭიმავს ზმის სიმების კუთებს; მრავალგვარი ფსიქიური და ფიზიური შთაეჭდილება ახდენს სასუნთქისა და პირის ორგანოთა ინერციას და იქმნება ზმაურობა და ტონი ე.ი. შედგება ბგერა: როგორც მიზან-შეწონილი მოძრაობა გადაიქცა შესტად (განზრახულ მოქმედებად), აგრედვე ძახილიც (პირველად რეფლექტური) გადაიქცევა ზმის სხვ და სხვა ინტენციად და ბოლოს განზრახულ ბგერად (იხ. ლექ. მერვე).

ამ პირველ რეფლექტურ პერიოდში ბავშვი წარმოთქვამს მრავალ ისეთ ბგერას და ბგერათა კრებულს. რომელიც უფროსთაგან არ გაუგონია და, როცა გაიზრდება, არც თვითონ იტყვის. სჩანს, ის ჯერ არ ბაძავს. თუ ამ პერიოდის პირველ ნახევარში ბავშვს მხოლოდ რეფლექტური ძახილი ჟონდა ტკივილისა ან შიშისაგან, მეორე ნახევარში ის უკვე უიმპულსოდ ტიტინებს და ზშირად ძნელ ბგერებსაც ამბობს მიუბაძვად: ბრვ, გარბ და სხვა: ამ დროს ის თავს იქცევს ბგერათა წარმოების პროცესით. საყურადღებოა, რომ ძნელად გამოსატქმელ ბგერათა კომპლექსი ახასიათებს ველურთა ენასაც: წრუპუნი, ტლა-

შუნი, რომელიც ჩვენი ნიშნებით არ გადმოიცემა. ალბათ ასეთი ბგერები უფრო ადვილად დასამახსოვრებელია, რადგან შთაბეჭდილებას აძლიერებს. ამას მივუმატოთ ბავშვის და ველურის ფსიქიკის აფექტური ბუნება (ე. ი. ლოგიური ელემენტის სისუსტე და გრძნობითი, ემოციურის სიძლიერე) და ანალოგია შესაძლებელი იქნება ბავშსა და ველურს შორის.

მეორე პერიოდი იწყება ელემენტარი მიბაძვით, რომელიც გამოიხატება ყოველი სიტყვის თითო მარცვლად გამოთქმაში: მა (მამა), ბა (большой), ტ'ი (стыдно). რუსის ბავში ამ პერიოდში მარცვლით ма აღნიშნავს, მაგ. ორ სიტყვას, რომელიც ამ მარცვლით იწყება: мама და маленький. მაგრამ ბავში ხმარობს არა მხოლოდ სიტყვის პირველ მარცვალს, არამედ იმ მარცვალს, რომელიც მაზედ მეტ შთაბეჭდილებას ახდენს: მაგ. მესამე პერიოდში რუსის ბავშმა სთქვა: мат'к'и (баш) ма'к'и ხმოვანთაგან ამ პერიოდში ბავში ხმარობს: ა, ი, უ; უმეტესად ა-ს, რომელიც უწევს აგერთვე ე-ს და ო-ს მაგივრობად: ნ'ат'и во(ло)сы. თანხმოვანთაგან პირველად ხმარობს ბაგეთმიერ პ, ბ, მ-ს, შემდეგ რბილ, თითქმის შუაენის მიერ ოდნავ მფშვინავ ტ', დ', ნ'-ს (ტ', დ', ნ'-ს). უფროსთა ენაში ასეთი ტ, დ, ნ, არ არის არც ქართულში და არც გერმანულში და სხვა; არის მხოლოდ რუსულში. ამიტომ, როცა რუსის ბავშვი ამ ბგერებს იტყვის, არ გვიკვირს; მაგრამ მას ამბობს ქართველი და გერმანული ბავშიც: ტ'ა ტ'ა (თამარა), (w)at'a (wasser)*. ეს გარემოება აიხსნება მით, რომ შუაენისმიერობა უფრო ადვილია, ვიდრე წინაენის, რადგან პირველ შემთხვევაში ენა თითქმის ჩვეულებრივი, ინდიფერენტული მდგომარეობა აქვს, მეორე შემთხვევაში კი (წინაენის მიერობის დროს) ენის წინა ნაწილი უნდა აიწიოს და ზედა კბილებს მიეხინოს, შუაენა ცოტა ძირს უნდა დაეშვას. ამავე დროს უვითარდება ბავშს ერთად ერთი ღრვიჭოვანი j (იოტა i), რაც იმავე შუაენის მოქმედებით აიხსნება. ს-ს და შ-ს მაგიერ

ბავში ამ დროს ხმარობს ტ'-ს: ტ'ა ტ'ა (საშა); კ-ს მაგიერაც ტ'-ს, მაგრამ ამ პერიოდის ბოლოს უკვე კ-ს იტყვის, თუმცა წინ გამოწეულს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მას უფრო ეხერხება წინა არტიკულაცია, ვიდრე უკანა. მაშასადამე მას (მაგ. რუსის ბავშს) უკვე აქვს შემდეგი თანხმოვანები: **п, н, м, т, д, ж, к**, რომელთა საშვალეებით ის ამბობს, მაგ. შემდეგ სიტყვებს: **бад'а (вода), бат'и (во(ло)сы; (ло გამოეპარა მის ყურადღებას, რადგან ეს მარცვალ სუსტია რუსულ გამოთქმაში მხვილიან მარცვალს შემდეგ), д'ин (жив), т'адаи (=вода)**: რადგან მას არ ქონდა მჟღერი ბაგეკბილის მიერი ღრიჭოვანი **в** (ღრიჭოვანები მხოლოდ მესამე პერიოდში გაუჩნდება **ж**-ს გარდა), ამიტომ მან თავის თანხიდან ამოირჩია ყველაზე უფრო შესაფერი ბგერა და ის გამოიყენა — ეს გამოდგა მჟღერი; მაგრამ არა ბაგეკბილის, არამედ წყვილბაგის მიერი; არა ღრიჭოვანი, არამედ ხშულმკდომი **н**; პირველი **а** მხედველობაში მისაღები არ არის, რადგან **о**-ს მაგიერ უფროსებიც **а**-ს ამბობენ; წინა ენის **д**-ს მაგიერ შუაენის **д'** სთქვა. **д'ин (=жив)**: მჟღერი წინაენის ღრიჭოვანი **ж** არ ქონდა — მის მაგიერ ამოირჩია და სთქვა ხშულ მსკოდმი **д'**, რომელიც ჩვეულებრივ წააგავს **ж**-ს ჟღერით და წინა ენის მიერობით (მაგრამ მან შუაენის - მიერად სთქვა); უფრო რთული საკითხია, თუ რატომ სთქვა მან **в**-ს მაგიერი **п** და არა **б**, როგორც ის მოიქცა სიტყვა **вода**-ში (იხ.); საქმე ისაა, რომ უფროსთა ენაშიც არსებობს არა **жив**, არამედ **жиѳ**, რადგან რუსულში თითქმის ყოველთვის მჟღერი სიტყვის ბოლოში გამოითქმის ყრუდ (**ѳ** იგივე დაყრუვებული **в**-ა, როგორც **т** დაყრუვებული **д** და სხვა); ამიტომ გაიგონა **жиѳ** და სთქვა **д'ин**: მაშასადამე, საკითხი ასეთია: რატომ სთქვა **ѳ**-ს მაგიერ **п**? იმიტომ, რომ **ѳ** (როგორც ღრიჭოვანი) მას ჯერ არ ქონდა, წაამსგავსა კი **п**-ს: ჯერ ერთი იმიტომ, რომ **ѳ**-ც და **п**-ც ყრუა; მეორე იმიტომ, რომ **ѳ**-ს ბაგესთან აქვს კავშირი ისე, როგორც **п**-

ს; შეცდა მხოლოდ იმაში, რომ Φ ბაგეკბილის მიერია და Π წყვილი ბაგის, მაგრამ ეს შეცდომა აუცილებელი იყო, რადგან სხვა უკეთესი ბგერა Φ -სთვის მას არ გააჩნდა.

$T'ad'aj$ (=козел): უკანა ენის K გადმოსწია წინ და სთქვა T' ; O არ ქონდა და სთქვა a ; Π არ ქონდა; კიდევ რომ ეთქვა ეს, მაინც შუაენის (რბილი) Π' გამოვიდოდა; აკუსტიურად კი შუაენის-მიერ Π -ს ძალიან წააგავს j (i), რაც მეგრულში მშვენივრად სჩანს (ახა*ი*= ახალი), — ამიტომ Π -ს მაგიერ სთქვა j (i). $T'at'a$ (=саша): C -სათვის საჭირო იყო ღრიჭე ენის წვერსა და კბილებს შუა, Π -სათვის ღრიჭე ენის წვერსა და ცის წინა ნაწილს შუა; მან C და Π ვერ გაარჩია: ორივე C -დ მოესმა; C -ს მაგიერ კი T' სთქვა: გამოვიდა T' ორივეს (C და Π) მაგიერ: $T'ad'a$.

მაშასადამე, მეორე პერიოდი თანხმოვანების მხრივ არის ხშულმსკდომთა პერიოდი (j -ს გარდა); მათ შორის ყველაზე მეტად ხშირი არის T' (ყრუ ადგილას) და d' (მჟღერის ადგილას).

სადაო საკითხია მეცნიერებაში: მჟღერი უფრო ეადვილება ბავშს თუ ყრუ ბგერა ე. ი. იღებს თუ არა აქტიურ მონაწილეობას ხმის სიმები ბავში პირველ ბგერებში. ბლოხ-ის აზრით ბავში თავიდანვე ყრუს მაგივრადაც მჟღერს ამბობს ბოგოროდიკი პირიქით.

მესამე პერიოდში (თითქმის ორი წლის ბავშს) ორ მარცვლოვანობა უძლიერდება და ბოლოს სამმარცვლოვანიც უზნდება: $пашът'к'а$ = $пашочка$), თუმცა სიტყვას მაინც ხშირად მოკლებას (იხ. $мат'к'и$ =($баш-мачки$)). ამავე პერიოდში ისახება მკრთალი ე და ო ($ъ$), რომელთა მაგიერ მეორე პერიოდში a -ს ხმარობდა. განსაკუთრებით საყურადღებოა მესამე პერიოდში ღრიჭოვანთა (ანუ სპირანტთა) წარმოშობა. სჩანს ხშულმსკდომი ბგერა ($ბ, პ, დ ..$) ჭერჭერობით შუაენის ანუ რბილი უფრო ეადვილება ბავშს, ვიდრე ღრიჭოვანი ($ს, ზ, შ, ჟ, ვ, ფ..$)

მართლაც, პირველთათვის საჭიროა ბაგეთა უბრალო შეკვრა (დახშვა): ენის კბილებზე ან ცაზე მიბჯენა (დ, ტ, დ', ტ'); ღრიჭოვანებისათვის კი მეტი სიფრთხილეა საჭირო; სალაპარაკო ორგანო უახლოვდება მეორე ორგანოს და ჩერდება განსაზღვრულ სიშორეზე (ს-სა ან ზ-სათვის ენა უახლოვდება ზედა კბილებს), ან და ოდნავ შეეხება (ვ-სა და ჭ-სათვის ქვედა ბაგე ოდნავ ეხება ზედა კბილებს). ამიტომ იყო, რომ მეორე პერიოდში ბავში ღრიჭოვანთა მაგიერ შუაენის-მიერ ხშულმსკოდმებს ხმარობდა... ღრიჭოვანთა შორის ზოგი ადრე ჩნდება ზოგი გვიან: ყველაზე ადრე ვ ჭ, მაგრამ უფრო წყვილბაგეობითი, ვიდრე ნამდვილი კბილბაგეობითი; შემდეგ ჩნდება ს, რომლის მაგიერ წინედ ტ'-ს ამბობდა. ეს ახლად წარმოთქმული ს' სწევს შ-ს მაგივრობასაც: ს' ა ს' = საშა. ამავე დროს ბავშს გაუჩნდება მკრთალი აკუსტიური წარმოდგენა ზ-ს, ჟ-ს და რ-ს შესახებ, მაგრამ თქმა არ შეუძლია, ე. ი. მას ჯერ არა აქვს შესაფერი მოტორული წარმოდგენა. სამაგიეროდ მას აქვს j (i), რომელსაც მათ მაგიერ ხმარობს აკუსტიური მსგავსების ძალით: t'ajən' ti=Коробки. როცა ნამდვილი ზ გაუჩნდება და ჟ ჯერ არა აქვს, ზ-ს ხმარობს ჟ-ს მაგივრად зиф (=жив).

მხოლოდ ამ პერიოდის ბოლოში მიაღწევს ბავში ნამდვილ წინაენის მიერი ბგერების (ტ დ ნ) გამოთქმამდი (როგორც ვიცით, აქამდი ამ ბგერებს შუაენიტ ამბობდა: ტ' დ' ნ'). ამ ხანში იტყვის გ-ს და ხ-ს. ეს პერიოდი სრულდება ლ'-ს თქმით, რომლის მაგივრად აქამდი j-ს ამბობდა (იხ. t'ad'aj=конец). მეოთხე პერიოდში ბავში თითქმის თავისუფლად ხმარობს მშობლური ენის ყველა ბგერას. შეძენილ მასალას უმატებს წინაენის მიერ ღრიჭოვანებს: შ ჟ; წინაენისმიერ აფრიკატებს: ც, წ, ჩ, ჭ, ჯ, ბოლოს იტყვის რ-ს.

(ლიტერატურა იხილე შემდეგი ლექციის ბოლოში).

მუქარა და მითითება, როგორც თავდაცვის და თავშენაზვის მოძრაობათა სიმბოლო. ძახილისაგან ხმის ინტონაციის განვითარება. ინტონაციის საერთაშორისო ხასიათი. ინტონაცია და ჟესტი ჩვეულებრივ ლაპარაკში. ცხოველი და ადამიანი ენის მხრივ. ენა და ინტელექტი. საერთო წარმოდგენა და კერძო წარმოდგენები. ნაწევროვანი აზრი და სიტყვა ადამიანის სარგებლობას ნაწევროვანი სიტყვით მხოლოდ გარემოების მიხედვით. ლექტორი და მსმენელი. აფექტის მომენტი. შკოლის კითხვა-პასუხი. ბავშვის შემოქმედება უფროსთაგან ენის მასალის შეთვისებასთან ერთად. სიტყვის მნიშვნელობის მეტაფორული ცვლილება. მოქმედების სულიერი საგნიდან უსულოზე გადატანა და ამის შედეგი — მითის შექმნა. სიტყვის ფეტიში. ბავშვის მიერ მოვლენათა ანალიზი სიტყვების შემწეობით. ბავშვის ცხოვრების პირობების გაფართოვება. კულტუროსანი და უკულტურო ადამიანი. სიტყვის მასალა ცხოვრების პირობების მიხედვით. განყენებულ ცნებათა ტერმინების შექმნა. ლიტერატურა.

უმთავრესი თანდაყოლილი ინსტინქტი ყოველი ცხოველისა, როგორც ვიცით, არის თავდაცვის და თავშენაზვის ინსტინქტი. ორივე შემთხვევას თან სდევს შესაფერი ჟესტი, მოძრაობა: ადამიანი ხიფათს თავიდან იშორებს, მისგან თავს იცავს, ვთქვათ, ხელის მიგებებით; საჭირო საგანს კი თავისკენ იზიდავს, მისკენ მიისწრაფვის, რადგან ის საჭიროა იმის თავშენაზვისთვის. ეს ორი ინსტინქტიური ჟესტი: თავიდან მოშორება და თავისკენ მიზიდვა გადადის მიზან შეწონილობის სფეროში, როგორც კი შეგნებულ იქნება ხიფათი და საჭიროება. მაგრამ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში კაცობრიობის განვითარებასთან ერთად სუსტდება ეს მიზანშეწონილი მოძრაობა: თუ ძველად მოწინააღმდეგე უნდა მოგეკლათ ან გეცემნათ მაინც, ახლა მხოლოდ ხელით ემუქრებით, ე. ი. მოქმედობთ მასზედ არა შესაფერი რეალური ზომით, არამედ სიმბოლოთი. თქვენი მიზანშეწონილი

მოქმედების მაგივრობა გასწია მოქმედების სიმბოლომ: მუქარა იგივე თავდაცვაა, მხოლოდ დასუსტებული, რომელსაც ისეთივე საერთაშორისო, ყველასათვის გასაგები მნიშვნელობა აქვს, როგორც იმავე ცემას და სხვას. როცა შეგვეშინება, ისეთ მოძრაობას ვახდენთ, თითქოს საშინელებისაგან თავს ვიცავდეთ: აქაც იგივე თავდაცვის სიმბოლო, დასუსტებული თავდაცვაა.

ამგვარადვე სუსტდება თავშენახვის, თავისკენ მიზიდვის მიზანშეწონილი მოძრაობა. ჩვენ ვიზიდავთ თავისკენ, რაც გვჭირია, რაც გვსურს. მაგ. ბავში იზიდავს თავისკენ, რაც კი მის ყურადღებას იწვევს: ის იშვერს ხელს ისეთი საგნებისაკენ, რომელსაც ის ვერ მიუწევს: რძეს მაგიდაზე, მთვარეს და სხვას.

ეს მისწრაფება მიუწვდომლისადმი იქცევა უბრალო მითითების, ჩვენების მისწრაფებად. მართლაც, საგნის ხელში აღების მაგიერ ჩვენ მასზედ მივუთითებთ მხოლოდ. მაშასადამე, ჩვენებითი ქესტი იგივე დასუსტებული, ხელში აღების ან თავისკენ მიზიდვითი მოძრაობაა: ის არის რეალური მოძრაობის სიმბოლო, რომელიც ყველას ერთნაირად ესმის. ამგვარივე წარმოშობისაა სიყვარულის ყოველივე გამოხატულება: ლოკვა, ხვევნა, კოცნა და სხვა.

მოიგონეთ წინა ლექციიდან, რომ ძახილი იგივე რეფლექტური მოძრაობაა ორგანოთა, რომელნიც რომელიმე აფექტის ზეგავლენით აღიძვრებიან, — და ანალოგია შესაძლებელი იქნება: როგორც, მაგ., თავშენახვის, თავისკენ მიზიდვის ინსტინქტიდან განვითარდა მოძრაობის სიმბოლო, ჩვენებითი ქესტი, ისე ძახილისაგან — ხმის მრავალგვარი ინტონაცია, რომელიც სიტყვას მუდამ თან ახლავს; მაგრამ შეგვიძლია სიტყვა ვერ გავიგოთ, ინტონაცია კი ყოველთვის გასაგებია, საერთაშორისო ხასიათისაა: უცხო ენა, ვთქვათ, არ გვესმის, მაგრამ წყრომის ან თხოვნის ინტონაციას (კილოს) საკმაოდ ვარჩევთ; შეგვიძლიათ ძაღლს ალერსით უთხრათ „გადი გარეთ“ და ძაღლი მოგელაქუცებათ: მას ესმის ინტონაცია და არა სიტყვა; სიტყვა „გამარჯობა“ — სხვა და სხვა ინტონაციით ეუბნება უფროსი უმცროსს, თანასწორი თანასწორს, უმცროსი უფროსს, მოყვარე მოყვარეს

და სხვა. მართალია, მართალი კულტურის ნიშნად ითვლება მხოლოდ ნაწევროვანი ენით (членораздельная речь) ლაპარაკი, ე. ი. რაც შეიძლება ხმის ნაკლები აწევ დაწევა — აგრედ-ვე შესტების ნაკლებ ხმარება, — მაგრამ პირობების და სულიერი განწყობილების მიხედვით ინტონაცია და შესტი მაინც მუდამ შეიჭრება ხოლმე ჩვენს ნაწევროვან სიტყვაში: მსმენელს ვუად-ვილებთ გაგებას, როცა ვეუბნებით „წიგნი აქ არის“ და თან ხელსაც გავუშევრთ. როცა აფექტი გვფლობს, მაგ. ვჯავრობთ, ჩვენ უკუ ვაგდებთ და შესტიც „ბუნებრივი“, პირველყოფილი გვაქვს...

როგორც-კი მიხვდება ბავში, რომ მის ძახილს (ყვირილს) ან შესტს მისთვის სარგებლობა მოაქვს, ის უკვე განზრახ იძახის ან უჩვენებს; მაშასადამე, მას ჩაესახა შინაგანი ენა: მან მიაგნო სა-შუალებას მეორე ინდივიდზე იმოქმედოს, და ჯერჯერობით თავის შინაგან ენას ცხადყოფს ელემენტარად, ამ დონემდი ცხოველმაც მიაღწია, ე. ი. ცხოველსაც შეუძლია თავისი სხვა და სხვა ფსიქიური განცდის ცხადყოფა: მაგ. მამალს შეეშინა ქორის — ერთნაირად ყვირის, იბოვნა რამ — მეორენაირად; ძახლის დერენა და წკმუტუნი და სხვა. მაგრამ ცხოველი ამას ველარ გას-ცდა შემდეგი მიზეზების გამო:

თავპირის კუთები და ენის ორგანოები ცხოველს ნაკლებ განვითარებული აქვს, ვიდრე ადამიანს — ამიტომ სუსტია მისი მიმიკაც. ცხოველს არა აქვს საინერვაციო საშუალება. მიქცეუ-ლია ყურადღება ცხოველის ადამიანთან შედარებით ჰორიზონ-ტალ მდგომარეობაზე. ვერტიკალმა მდგომარეობამ ბევრი უპი-რატესობა მისცა ადამიანს: გაუვითარა მკერდი, გაუთავისუფლა წინაფეხები, ხელების სახით, ტანის სიმძიმის ტარებისაგან, რომ-ლებითაც ის თავს იცავს და თავს ინახავს და აგრდევ საგანთა შინჯვის სფეროს იფართოვებს ხელში ალებით თუ ცხოველი უხელობის მიზეზით თავს იცავს და ინახავს უმეტესად თავპირ-ით (კბილებით, ეშვებით, რქებით), ადამიანმა თავპირი გაითავო-სუფლა: სწორედ აქ არის ენის უმთავრესი ორგანოებიც. თუ ჩვენ ვიტყვით, რომ ადამიანმა თავისი ინტელექტის ძალით შექ-

მნა ენა და მით ცხოველს გაუსწრო, ამგვარივე უფლება გვაქვს ვსთქვათ, რომ ენამ გააძლიერა ადამიანის ინტელექტი. ენის და აზრის ურთიერთ გავლენა ასეთია:

ვთქვათ, თქვენ ნახეთ გუთანნი — უკვე გაქვთ საერთო ხედვითი წარმოდგენა მთელ საგანზე. რაც უფრო ახლოს გაეცნობით მას, მით უფრო მეტ წვრილმან შემადგენელ ნაწილებს გაეცნობით. შეგიძლიათ იმუშაოთ კიდევ გუთნით, მაგრამ სახელი კი არ იცოდეთ არც მთელის, არც ნაწილების, ხედვითი წარმოდგენა კი გაქვთ თითოეულ ნაწილზე. ერთი ინდივიდისათვის ეს თითქმის საკმარისია, მაგრამ როგორც კი მოინდომებთ აუხსნათ გუთანნი სხვას, ან დაავალოთ რამ გუთნის შესახებ, მაშინ ენობრივი წარმოდგენა აუცილებელი ხდება, რადგან მხოლოდ ენის (ბგერითი ან ჟესტი) საშვალეებით შეგიძლიათ მსმენელს შესაფერი წარმოდგენა აღუძრათ.

როცა ჩვენ საგანზე ვფიქრობთ, ჩვენს შემეცნებაში არის განსაზღვრულ მომენტში: ან მთელი საგნის წარმოდგენა (საგნის თვისებათა წარმოდგენა-კი უფრო მკრთალი), ან ერთი თვისების წარმოდგენა, დანარჩენ თვისებათა და მთლიანი საგნის წარმოდგენა კი უფრო მკრთალია. ეს იმიტომ, რომ შემეცნების ასპარეზის ნათელი წერტილში მხოლოდ ერთი განსაზღვრული წარმოდგენა შეიძლება იყოს.* ჩვეულებრივ ჩვენ განვიცდით გარეშე საგანთა და მოვლენათა საერთო წარმოდგენას: გაღიზიანებათა (разраженіи) მთელი რიგი ქმნის ჩვენში საერთო წარმოდგენას, რომელსაც ვანაწევრებთ პირობების მიხედვით. დანაწევრება შეიძლება იმიტომ, რომ თითოეულ გაღიზიანებას უდრიდა შესაფერი, ასე ვსთქვათ, კერძო წარმოდგენა; კერძო წარმოდგენას შეუძლია გამოიწვიოს მთელი საერთო წარმოდგენა. ვთქვათ, მე ვკპამ ვაშლს; მომაგონდა ჩემი სახლი სოფელში, რადგან ამ გუ-

* ამიტომ არავის არ შეუძლია ერთსა და იმავე როს იკითხოს, ილაპარაკოს და უსმინოს, ან სხვადასხვა შინაარსის წერილი აწერინოს. არსებობს მხოლოდ აზრის, ასე ვთქვათ, მოქნილობა, რის შემწვობითაც ერთი აზრიდან მეორეზე გადახტის ადამიანი ისე, რომ ადვილად უბრუნდება იმ აზრს, რომელიც შესწყვიტა—

მოს ვაშლი იქ მიჰამია. გემო არის ამ შემთხვევაში კერძო წარმოდგენა, რომლის აღძვრამ გამოიწვია მთელი წარმოდგენა სახლის შესახებ. ასე მოქმედობს სმენითი და მხედველობითი კერძო წარმოდგენებიც. მესმის ბგერა ო-თ-ა-ზ-ი: აღიძვრის საერთო წარმოდგენა ოთახისა როგორც საგნისა; მაშასადამე ეს ბგერა ყოფილა კერძო წარმოდგენა, რომელმაც საერთო გამოიწვია. თუ რა გზით, რა ასოციაციების საშუალებით ხდება ეს, თქვენ უკვე იცით.

ბავშმა დაინახა ცხენზე მჯდომი კაცი და იქვე გაიგონა „აჩუ“; ბავშს აქვს საერთო წარმოდგენა, რომელიც შედგება ოთხი ელემენტისაგან ე. ი. ოთხი კერძო წარმოდგენისაგან მხედარი + ცხენი + უნაგირი + აჩუ. თითოეულ ამ ნაწილს შეუძლია აღძრას მთელი სურათის წარმოდგენა. ბგერითი გამოხატვა გაეწყობა მხოლოდ მეოთხე ელემენტს: ამიტომ ბავშს მთელ სურათსაც „აჩუ“ უწოდა და ნაწილებსაც: მხედარი ცხენს და უნაგირს.

ბავშში როცა დაინახავს ცხენის კაზმვას, იტყვის „აჩუ“, რადგან იმის შემეცნებაში არ არის ჯერ მოქმედობის კატეგორია. მას არა აქვს დანაწევრებული აზრი. ცხოველსაც აქვს მიზნის და შედეგის შეგნება: თუ ძალლი დასჯილია რამდენჯერმე რაიმე მოქმედებისათვის, ის აღარ იმეორებს მას, მაგ. ძალლი დასაჯეს საბზარეულოს შკაფიდან ქურდობისათვის, მაგრამ ის ჯერ არ დაუსჯიათ სასადილოს შკაფიდან ქურდობისათვის. ის იპარავს აქედან... რადგან ცხოველს არ შეუძლია იაზროვნოს ნაწევროვანი წარმოდგენებით, ამიტომ ის იმახსოვრებს მხოლოდ ინდივიდუალ მოქმედებას და მოვლენას. ვერავითარი წვრთნა და ხედვანა ვერ ასწევს ცხოველს იმ დონემდე სადაც ნაწევროვანი აზრია. ზოოფსიქოლოგიამ ეს საკმაოდ დაამტკიცა.

ადამიანი (ბავშვი) იწყებს აზროვნებას მხოლოდ ენის შეთვისებასთან ერთად: აქამდე კი ბავშვი მოქმედობს მხოლოდ ასოციაციებით, როგორც ცხოველი. თუ ჩვენ უენო ბავშს მივაწერთ აზროვნობას, აქ ჩვენ ვცდებით სწორედ ისე, როგორც მაშინ, როცა რომელიმე ცხოველს მივაწერთ აზროვნობის უნარს: ნამდვილად იქაც და აქაც მხოლოდ ასოციაციებს აქვს ადგილი.

ვიდრე ბავში ატრიბუტს სუბიექტისაგან გაარჩევდეს, ის ვერ დაანაწევრებს საერთო წარმოდგენას კერძო წარმოდგენებად, ამიტომ ის ლაპარაკობს თითოეული სიტყვით წინადადების ადგილას. მართალია ზმნის ადგილას ის ხელს ხმარობს, ე. ი. თითქოს აზრს ანაწევრებს, მაგრამ 1) ხელით მოქმედების გამოხატვასაც ის თანდათან სწავლობს და 2) ამ დროს მას უკვე ესახება შინაგანი ენა ე. ი. აზრის შინაგანი დანაწევრება; როცა კი გარეთი (ბგერითი) ენით იწყებს ლაპარაკს, ხელის შესტი უსუსტდება.

მეორე პერიოდში სიტყვა *t'yj* (стуж) ნიშნავს ყოველ წინადადებას, რომელშიაც სკამს ადგილი აქვს: დამაჯინე სკამზე და სხვა. რადგან სიტყვების თანხა ცოტა აქვს, თავის სურვილს შესტით გამოხატავს. თან და თან ბავში ავსებს სიტყვების თანხას და უკვე მეორე პერიოდშივე უჩნდება ნაწევროვანი სიტყვის ჩანასახი: *ბა t'yj, d'at' m'it'i t'ajy* (дайте мить чайю); ამასთანავე შესტი თანდათან სუსტდება, იკლებს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი გარემოება. უფროსს, ენისთვის უკვე მომწიფებულ ადამიანს, შეუძლია თავისი აზრის თითქმის ყოველივე დეტალი გამოხატოს, მაგრამ ამას ჩვეულებრივ ის არ სჩადის; მხოლოდ გარემოება თუ აიძულებს ადამიანს თავისი საერთო წარმოდგენათა ყოველი კერძო წარმოდგენა გამოთქვას. როცა მე ვამბობ „ცხენი მომიკვდა“, ამ საერთო წარმოდგენაში შედის იმდენი კერძო წარმოდგენა, რომ მისი ჩამოთვლა ბევრ დროს წამართმევდა: მყავდა ცხენი, ამა და ამ ტანის, ფერის, გაზდა ავად, თავლაში იბა, თავლას კარები ქონდა და ასე თითქმის უბოლოვოდ. თუ ისეთ ადამიანს ვეუბნები ცხენის სიკვდილს, რომელიც არც ჩემს ოჯახს იცნობს და არც ჩემ ცხენს, მაშინ მეტი უნდა ვუამბო; თუ ახლობელს, მაჩინ საკმაოა „ცხენი მომიკვდა“. „სანთელი მოიტანე“: თუ იცით, სად არის, მეტის თქმა საჭირო არაა, თუ არა და უნდა მეტად დავშალო, დავანაწევრო ეს საერთო წარმოდგენა „სანთელი მოიტანე“. საილუსტრაციოდ საკმაოა ასეთი მაგალითი მოვიყვანოთ: ლექტო-

რის ლაპარაკი გაუგებარია, თუ ის გულისხმობს მსმენლებში იმის ცოდნას, რაც მათ არ შეუძლიათ იცოდნენ ე. ი. მათ არ შეუძლიათ იმ საერთო წარმოდგენათა დანაწევრება, რომელიც ლექტორმა სთქვა. (მეორე მხრით, თუ ლექტორი გულისხმობს მსმენლებში ძალიან მცირე ცოდნას, ნამდვილად კი ასე არ არის, მაშინ ლექცია მოსაწყენია, რადგან მსმენელი გამზადებულია ახალი რამ გაიგოს და მას ძველი ესმის).

საზოგადოდ ჩვენ ვამოკლებთ ან ვაგრძელებთ სიტყვას გარემოების შეგნების მიხედვით. დაქრა სინათლე: შესაძლოა სანთლის მოტანის სურვილი ყველას არ აღეძრას, მაგრამ თუ ერთმა სთქვა „სანთელი“, საჭირო აღარაა, „მოიტანე“, რადგან გარემოება თხოულობს მოტანას და არა წაღებას ან დამალვას...

მაგრამ არის ისეთი ფსიქიური მომენტი, როცა ადამიანს არ შეუძლია დაანაწევროს წარმოდგენა ისე, როგორც გარემოებას შეესაბამება: ეს არის აფექტის მომენტი. ამ შემთხვევაში იშვიათი ადამიანი ლაპარაკობს და მოქმედობს მიზანშეწონილად. „ცეცხლი“ ! ვიძახით ჩვენ. სად, ვის, რომელ სართულში, საშიში, უბრალო — ამას ვერ ვამბობთ.

ხშირად მავნებელია შკოლის კითხვა-პასუხი. ეგრედ წოდებული „სრული“ პასუხისათვის ბავშს ხშირად იმას ათქმევინებს მასწავლებელი პირველად, რაც ნამდვილად შემდეგ, ან სრულიად არ უნდა სთქვას ე. ი. უწესოდ ანაწევრებინებს საერთო წარმოდგენას. რამდენად მასწავლებელს შეუძლია მოწაფეს „სულში ჩახედოს“, იმდენად ასწავლის მას გარკვეულ ლაპარაკს, რაც გარკვეული აზროვნების თავდება. ბუნდოვანი აზროვნების გასწორება შეიძლება ისე, როგორც შესაძლებელია ცუდი გამოთქმის გასწორება.

ბავშვი ითვისებს უფროსთაგან ენის მასალას: ლექსიკას და გრამატიკულ კატეგორიებს; მაგრამ პარალელად ის ეწევა საკუთარ შემოქმედებასაც, მაგალითად, ბავშმა დაინახა ახალი საგანი პირველად თავის სიცოცხლეში; მან საგნის სახელი არ იცის, მაგრამ მსგავსების ასოციაციის ძალით ის ამ საგანს სახელს მოუძებნის; ბავშვი ამ ახალ საგანს დაარქმევს ნაცნობი საგნის სა-

ხელს*. ბავშმა დაინახა გოგრა — დაარქვა ბურთი, რომლითაც ის ხშირად თამაშობდა და სახელიც იცოდა; ცხადია, ბავშმა იხელმძღვანელა ამ ორი საგნის ერთად ერთი საერთო ნიშანდობლივი თვისებით: ეს იყო მათი სიმრგვალე (შესაძლოა, სრული მსგავსება არც ამ მხრივ ყოფილიყო). ეს ფაქტი არსებითად არ განსხვავდება ჩვენი პოეტურ ენაის შედარებათაგან... სიტყვის მნიშვნელობის მრავალგვარ ცვლილებაზე სპეციალად შევჩერდებით შემდეგ ლექციებში; აქ კი აღვნიშნავ ხსენებული ფაქტის ანალოგიურ მოვლენას ჩვეულებრივ ენაში. სახეში მაქვს სიტყვის მნიშვნელობის ე. წ. მეტაფორული ცვლილება. საზოგადო პრინციპი ასეთია: ახალ მოვლენას დაერქმევა სახელად ისეთი სიტყვა, როლის ჩვეულებრივ მნიშვნელობასა და იმ მოვლენას შორის არის საერთო რამ; მსგავსება შესაძლოა არსებითი არ იყოს, მაგრამ ასოციაციას მაინც აქვს ადგილი; გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს პირველ შთაბეჭდილების გაცდას. მსგავსება შესაძლებელია გარეგნული, ფუნქციური, ადგილობრივი და სხვა. გარეგნული: ფეხი (ადამიანის და სკამის), გრეხილი (ტანსაცმელზე და მთაზე), ქოჩორი (მამლის და მთის)**... ფუნქციური: თავი (ადამიანის და ქალაქის თავი), ხელი (სხეულის ნაწილი და დამხმარე ამხანაგი: ის ჩემი მარჯვენა ხელია) ადგილობრივი: ფრთა (ფრინველის და ქარის წისკვილის), ყელი (ადამიანის და ჭურჭლის)...

* ზოგი მეცნიერის აზრით ამგვარ შემოქმედებასთან ერთად არსებობს ბავშვის აგრეთვე პირველყოფილი ადამიანის ენაში მეორე გვარი შემოქმედება ე. წ. ონომატოპოეტური სახელები (ბგერის მომბაძველობითი, звукоподражательные названия): მაგალითად ჰიკჰიკი, ყიყინი, ღრიალი, გრიალი, რაკრაკი, დუდუნი და სხვა; აქვე ცნობილია, რომ ბავშვს შეუძლია რამდენიმე აზრი თავისებურად გამოთქვას (ბავშვის ენა), მაგრამ ბგერის მიმბაძველობას აქ ძალიან უმნიშვნელო აგლი უჭირავს, ონომატოპოეტური თეორიის დასარღვევად საკმარისია ორი მოსაზრება მოვიყვანოთ: 1. ასეთი სიტყვები ენაში ძალიან ცოტაა (ისიც უფროსთაგან გაგონილი), მათი საშვლებით მარტივი აზრიც ძნელად გამოითქმის; 2. სხვადა და სხვა ერის ენაში (ბავშვის თუ უფროსის) ონომატოპოეტური და სააღერსო სიტყვები ერთნაირი არ არის (ყოყლიყო გერმ. *kirikiki*, რუს. *Кукурекы*; ჰიკჰიკი და *щелетанье* ჩუხჩუხი და *журчание*).

** შედ. ლათ. *Caput testa* ფრანგ. *tete* და *boule*

ხშირად სივრცის ცნება გადაგვაქვს ღროზე: მოკლე ვადა (თითქოს ვადის სიგრძის საზომი მიუღებოდეს), ღრო გარბის (თითქოს ღროს ფეხები ქონდეს და საათში დიდ მანძილს გარბოდეს)... შეგრძნების სახელი გადაგვაქვს გრძნობაზე: ტკბილი ხმა (თითქოს გემოთი იშინჯებოდეს ბგერა), მხურვალე სიყვარული (თითქოს სიყვარული თითს დაგვწვავთ, ახლოს რომ მიიტანოთ)... ადამიანს თავის თვისებათა და მოქმედების სახელი გადააქვს უსულო საგანზე: თითქმის ყველა მნა, რომელიც ნამდვილად შეეფერება მხოლოდ სულიერი საგნის მოქმედების აღნიშვნას, შეუძლია ადამიანს შეუსაბამოს უსულო საგანს: მზე ამოდის და ჩადის (თითქოს მზეს თავისი ნების ყოფა ქონდეს), ცამ გაიღიმა, იამ თავი დახარა, ქარი სტვენს... ამ გარემოებას განსაკუთრებით მნიშვნელობა მიეცა ადამიანის აზროვნებისათვის: აქ ჩიასახა უსულო ბუნების განსახიერება (ანთროპომორფიზმი). ადამიანმა ერთი სახელი (სიტყვა) უწოდა თავის და უსულო საგნის მოქმედებას, იმიტომ რომ ერთი მხრით სიტყვის ეკონომიას ეწეოდა (სიტყვები აკლდა), მეორე მხრით ოდნავი მსგავსების ასოციაცია მოქმედობდა. შემდეგ ადამიანი შეცდომაში შეიყვანა მისივე შემოქმედების ნაყოფმა: თუ მზეს სიარული შეუძლია, ალბათ სხვა ნებისყოფითი მოქმედებაც შენაძლება. თუ ქარი სტვენს, მას შეაფერი ორგანოები უნდა ქონდეს. თუ ცამ გაიღიმა, მას წყრომაც შეუძლია და შესაფერი სულიერი განწყობილებაც უნდა ქონდეს. აქ ფანტაზია ფრთას შლის და იქმნება ურიცხვი ზღაპარი და მითი. ამას ემატება საზოგადოდ ხატოვანება სიტყვაში და იქმნება სიტყვის ფეტიში: ადამიანი დაემორჩილება თავისვე ნამოქმედარს... კულტურულმა ადამიანმა სძლია სიტყვა მით, რომ მას წაართვა ხატოვანება (образность)... (ამ საკითხს ვრცლად შემდეგ შევეხებით). ბავშვის ენის ამ გზით წინსვლას წინუდგენა უფროსთა ენა; ის ითვისებს უკვე არსებული ენიდან მრავალ სიტყვას მოვლენათა და მოქმედებათა სხვადასხვაობის გამოსახატავად. რამდენ მეტ სიტყვას ითვისებს, მით უფრო მეტ ანალიზს უკეთებს მოვლენას: ბავშმა იცის ცნება წყალი, მაგრამ როცა ის სწავლობს სიტყვებს: ანკარა, დის, შრე-

ბა, იყინება, იმღვრება... და ამ სიტყვების მნიშვნელობას, ის უკავშირებს ამ წარმოდგენებს ცნება წყალ-ს და ამგვარად ია აანალიზებს ცნებას და მეტაფორიკულად ხდის. მოიგონეთ წინა ლექსიდან გაველურებული ბავშვის მიერ წარსული ცხოვრების დავიწყება. საქმე ის არის, რომ მხოლოდ ენიან ადამიანს აქვს გარეშე მოვლენათა შესახებ ასე ვსთქვათ ანალიტური წარმოდგენა: მხოლოდ ამ გარემოების (ანალიზის) წყალობით შეუძლია ადამიანს თავი გაართვას მსოფლიოს საგანთა და მოქმედებათა უბოლოვო მრავალრიცხოვანობას: ასეთი ანალიზი კი შესაძლებელია მხოლოდ ნაწევროვანი ენის საშვალებით. სიტყვა აღნიშნავს არა ინდივიდუალ საგანს, არამედ საერთო წარმოდგენას, ცნებას. მაგ., მუხა შესაძლებელია დიდიც იყოს და პატარაც, მაგრამ ყველა მუხას ვუწოდებთ. წარმოიდგინეთ იმ უნო ადამიანის მდგომარეობა, რომელსაც თითოეული ინდივიდუალური მუხის ხედვითი წარმოდგენა ერთნაირად უნდა შეერჩინა თავის მეხსიერებაში. ენიანმა ადამიანმა კი მათ საერთო სახელი უწოდა: მუხა, და დამახსოვება გაიადვილა რა თქმა უნდა, ენიან ადამიანსაც კი დაავიწყდებოდა. თითოეული მუხისათვის რომ სახელი დაერქმია: ამას ვერ დაიტევდა ვერავითარი მეხსიერება, მაგრამ სწორედ აქ მოსჩანს ენის საშვალებით ადამიანის ანალიტური შემოქმედება; მას შეუძლია დაავიწყდეს მუხის, ნაძვის და ცაცხვის სახელი, მაგრამ მას აქვს უფრო ფართე ცნება „ხე“: მან დაანაწილა მსოფლიო მსხვილ და წვრილ ჯგუფებად და მტკიცედ ჩაიბეჭდა გონებაში ენის საშვალებით. ველური უნო ადამიანის ამას მოკლებული იყო.

ბავშვის ცხოვრების პირობები ვიწროა: მრავალი საგნის სახელი მისთვის საჭირო არ არის. როცა იზრდება, მოთხოვნილება უფართოვდება, ამიტომ მეტი სიტყვებია მისთვის საჭირო. ახალი სიტყვების შეთვისება კი უფართოვებს მას გონებრივ ჰორიზონტს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ახალ ბგერას ახალი წარმოდგენა შეაქვს მის შემეცნებაში, არამედ იმიტომაც რომ მეტი საშვალება აქვს მოვლენის წვრილმანები აშნიშნოს შექცენილი სიტყვებით ე. ი. მეტი ანალიზი გაუკეთოს მოვლენებს. შეადა-

რეთ კულტურისანი ხალხი ან პიროვნება უკულტუროს სიტყვების თანხის მხრივ. გარდა იმისა, რომ განყენებულ ცნებათა სახელები უკულტუროს თითქმის არა აქვს ან ძალიან ცოტა, თვით კონკრეტულ საგანთა სახელებიც ძალიან მცირეა მის განკარგულებაში კულტუროსანთან შედარებით. შეადარეთ თუნდაც სამზარეულოს ჭურჭლის და მისი სახელები სადმე სოფლად და რომელიმე საკულინარო მოწყობილობა... როგორც ხედავთ, კონკრეტულ საგანთა სახელების თანხა დამოკიდებულია იმ პირობებზე, რომელშიც ადამიანს ცხოვრება უხდება: ზღვის ახლოს მცხოვრებს საზღვაო ტერმინები აქვს განვითარებულია ზღვას დაშორებულ მიწის მუშას ან მთებში მცხოვრებ მწყემსს თავისი მდგომარეობის შესაფერი სიტყვები და სხვა.

უადგილო არ იქნება მოგახსენოთ რამდენიმე სიტყვა იმის შესახებ, თუ როგორ იქმნება განყენებულ ცნებათა ტერმინები. ხშირად ამ შემთხვევაში, როცა რომელიმე ხალხი ახლად წქმნის კულტურას, მიმართავს უფრო კულტურული ხალხისაგან სესხებას; მაგრამ როცა ხალხი თავისი ძალით აიწვეს კულტურის მაღალ საფეხურზე, მაშინ კონკრეტულ ცნებათა სახელებს გამოიყენებს განყენებულისათვის: სიტყვა განათლება იგივე განათებაა, მხოლოდ არა მატერიალური სინათლით, არამედ ცოდნით; ჩვენი განზრახვის „ათჯერ გაზომვა და ერთელ გადაჭრა“ „შეგვიძლია უალიბოდ და უცულოდ: ამ შემთხვევაში კონკრეტული მოქმედების სიტყვა გამოვიყენეთ აზრის სფეროში... მაგალითები მრავალია. შეადარე რუს. печаль და пеку: печаль წარმოდგარია пеку-საგან. ребенок развивается (=იხსნება), თითქოს აქამდის ბავშვი დახვეული ყოფილიყო; ქართულადაც ვიტყვი: გონება გახსნილიაო, თითქოს მეორე გონება დაბმული იყოს.

კონკრეტულ სიტყვაში განყენებული ცნების მოთავსება არ ხდება უცებ: ამისათვის არ კმარა ერთი ადამიანის სიცოცხლე. მართალია ინიციატივა ეკუთვნის ერთს, მაგრამ იმის ნამოქმედარი გავრცელება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მრავალთა სურვილიც ასეთია და მომავალ თაობასაც გადაეცემა. მთელი კულტურის პროგრესი იმაში გამოიხატება, რომ ერთი თაობისა-

გან შექმნილი რამ — თუნდაც სრულიად უმნიშვნელო წარმატება — უერთდება ძველისა და მომავალი თაობის შემოქმედებას: ამგვარად ხორციელდება მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ერთი მიზნისკენ მისწრაფება. ჩვენ იმდენად მტკიცე ნაბიჯით მივდივართ წინ, რამდენად ძველი თაობისაგან ზურგ გამაგრებულად ვგრძნობთ თავს, რამდენად მეტი გადმოუცია ჩვენთვის წინაპართ, თავის შეუღრეკელი ბრძოლით მონაპოვარი. რომ ეს ასე არ იყოს, ყოველი ახალი თაობა თავიდან უნდა იწყებდეს, და პროგრესი შეუძლებელი იქნებოდა... ამ შეგნებაზეა დამყარებული ძველისადმი პატივისცემა და იმის შესწავლის სურვილი. ეს ითქმის ენაზედაც. მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ ჩვენ ვსწავლობთ და გამოვიყენებთ ძველს, და არა ჭირვეულად ვჩერდებით მაზედ: მაშინ ჩვენ ბუნებრივ განვითარებას წინ გადავვლობდებით. რაც შეეხება ენას, კიდევ რომ ბევრი ვეცადოთ მის ცვალებადობას, ჩვენ ვერ შევაჩერებთ: ის იცვლება და ვითარდება ჩვენი სურვილის წინააღმდეგ; თითოეული ჩვენგანი ამაში მოანწილეობას იღებს.

მაგალითად, ჩვენ ვიცით, რომ თანამედროვე ფრანგული *vertu* „სათნოება“ „არის იგივე ლათინური *virtus* „ვაჟკაცობა, შეუბოვრობა, სიმამაცე“ „გარეგნულად სიტყვა იცვლება იმიტომ, რომ ახალ თაობას სხვადასხვა მიზეზების გამო გაუჭირდა სიტყვა *virtu*-სის გამოთქმა და თანდათან სცვალა (არა ერთმა, არამედ მრავალმა თაობამ), ვიდრე არ ითქვა *vertu*; დღევანდელი გამოთქმაც იცვლება თანდათან დროთა განმავლობაში და ასე განუწყვეტლივ. არავის არ შეუძლია ძველი რომელიმე გამოთქმა სამუდამოდ დააკანონოს. რაც შეეხება შინაგან მხარეს, დაუკვირდით რა დიდი განსხვავებაა მათ შორის (*vertu* და *virtus*): *vertu* შეიცავს უმაღლეს ლმობიერების, უმანკოების და ცთუნებისაგან მოკრძალების ცნებას; *virtus* ვაჟის ფიზიკურ ძალას, შეუღრეკელობას. შეგვიძლია მიზეზიც მოვუძებნოთ ამ სიტყვის შინაარსის ცვლილებას: ეს იყო ქრისტიანობა, რომელმაც ძირიან ფესვიანად შესცვალა ძველი რომაელის მსოფლმხედველობა: მორალურ ელემენტს უპირატესობა აკუთვნა

ფიზიკურთან შედარებით. აი კულტურის ეს მომენტი გამოისახა vertu-ში. ამ მიზეზის გამო აღარავის არ შეეძლო ამ სიტყვისათვის (vertu=virtus) შეენარჩუნებია მისი ძველთა-ძველი მნიშვნელობა.

მეშვიდე და მერვე ლექციაში აღძრულ საკითხებს მსურველი გაეცნობა შემდეგ ნაწარმოებთა დახმარებით:

1. Preyer, L'ame de l'enfant, 1887, გვერდი 289—454 (თარგმნილია გერმანულიდან): Die seele des Kindes. არის რუსულადაც: Душа ребенка, СПб. 1912 г.)
2. Bloch, Notes sur le language d'un enfant, Paris 1912.
3. Shinn, Notes on the development of Child. 1909.
4. Рус. филолгич. вѣстник 1883—1886 г., статьи Александрова и Благовѣшенскаго.
5. Кирерман, опыт изучения слоговой элизии в дѣтском языкѣ (Рус. фил. вѣстн. 1913, № I)
6. Betts, The distribution and functions of mental imagery 1909.
7. Cl. und W. Stern, Die Kindersprache 1907.
8. იხ. აგრედვე უკვე წინა ლექციებში ხსენებულ ავტორთა (პოგოდინის, რიხტერის, ბოგოროდიცის, პაულის და ტომსონის) წიგნებში შესაფერი აღგილები).

მშობლიური ენით აზროვნება. ერთი და იმავე აზრის სხვა და სხვა ნაირად გამოხატვა სხვა და სხვა ენაზე. უცხო ენის შესწავლის სარგებლობა. „აკცენტი“. უფროსს უფრო უჭირს უცხო ენის შესწავლა გამოთქმის მხრივ, ვიდრე ბავშვს. საარტიკულაციო ანუ საფონაციო ბაზისი. ენის, ბავშვთა და სიმების არტიკულობა. ხმოვანთა შედარება ინგლისურში, ფრანგულში, გერმან. და რუსულში. ორი მიმართულება ა-დან ო-საკენ (პალატალიზაცია) და უ-საკენ (ლაბიალიზაცია); ნაზალიზაცია ფრანგულში. დიფტონგები. მახვილიანი და უმახვილო ხმოვანები. თანხმოვანები ქართული ენის საფონაციო ბაზისი: კვლევის მეთოდები. ლიტერატურა.

ჩვენ ვიცით, რომ ბავში ითვისებს ენის მასალას უფროსთაგან. მაგრამ წარმოვიდგინოთ, რომ ქართველი ბავში დაბადებიდან იზრდება უცხო ერის წრეში: რუსებში, ფრანგებში... თუ ბავშვთან არც ერთი ქართველი არ არის, დარწმუნებული იყავით, რომ ბავში ვერც ქართულ ბგერებს იტყვის და ვერც ქართული ენით იაზროვნებს. ის რომ წ-ს და კ-ს ვერ იტყვის, თავისთავად ცხადია, რადგან მას არ ექნება არც აკუსტიური და არც მოტორული წარმოდგენა ამ ბგერების; მაგრამ შევჩერდეთ მშობლურ აზროვნებაზე.

ყოველ სიტყვას ბავშობიდან ჩვენ ვიმახსოვებთ იმ მნიშვნელობით, როგორითაც ამ სიტყვას ხმარობს ის წრე, რომელშიც ჩვენ ვიზრდებით: სოფელში გაზრდილი ბავშვისთვის სიტყვა „სახლი“ გამოხატავს სხვა ცნებას, ვიდრე იგივე „სახლი“ დიდ ქალაქში გაზრდილი ბავშვისათვის, რომელიც ხედავს დიდ მრავალსართულიან ქვის შენობებს. რა თქმა უნდა, ბოლოს და ბოლოს ჩვენ შევიგნებთ ყოველ შედარებით ღირსებულებას, მაგრამ, როცა სოფელელ ბავშვს ვეებასებით სახლის შესახებ, ჩვენ არ უნდა ავურიოთ მისი „სახლი“ და ჩვენი „სახლი“, მას უნდა ველაპარაკოთ მის „სახლზე“, მის ენაზე; თუ არა, უნდა ავუხსნათ ჩვენი წარმოდგენა სახლზე, ე.ი. უნდა „ვეუთარგმნოთ“ ჩვენ

ენაზე. ამგვარივე პროცესი ხდება საერთო წარმოდგენის დანაწერების, ნაწევროვანი ლაპარაკის დროს, როცა ჩვენ დამოკიდებული ვართ ენის ჩვეულებაზე: ვანაწევრებთ აზრს არა ისე, როგორც გვსურს, არამედ როგორც ამას მოითხოვს ენა; ენა კი მრავალია: ქართული, რუსული, ინგლისური და სხვა. ყოველი ენა თავისებურად ანაწევრებს აზრს. ქართველი ამბობს: მე მინდა ვაშლი შევჭამო; ძველი რომელი სხვა რიგად ანაწევრებდა ამავე აზრს: *potum* (ვაშლი) *edore* (ჭამა) *volo* (მინდა). ჩვენ ვამბობთ: მე მაქვს მშვენიერი ქული; ვერ ვიტყვით... ქული მშვენიერი. რუსულად კი შეიძლება ორგვარად: *имѣю прекрасную шляпу* და... *шляпу прекрасную*. გერმანულშიც, როგორც ქართულში, მსაზღვრელი წინ უნდა უძღოდეს განსაზღვრულს. რუსულად შეგვიძლია ლოგიური ხმის მახვილით შევცვალოთ წინადადების აზრის ნიუანსი: *я увидѣл его* და *я увидѣл его*; აგრედვე გერმანულად; ქართულად უნდა ვუცვალოთ ადგილი სიტყვებს: ის მე ვნახე და მე ის ვნახე; ფრანგულად კიდევ უფრო უნდა იცვალოს კონსტრუქცია; *c'est moi qui l'ai vu*)=ეს არის მე, რომელმაც ის ვნახე – და *c'est lui que j'ai vu* (ეს არის ის, რომ მე ვნახე).

ამას გარდა ყოველ ენას თავისი განსაკუთრებული ინტონაცია აქვს (შეად. კითხვითი წინადადება რუსული და ქართული).

განსაკუთრებული კავშირია აზროვნებასა და სიტყვის წყობას შორის წინადადებაში: როცა ვაზროვნებთ, ე.ი. როცა წარმოდგენას ვანაწევრებთ, ჩვენ მივეყვებით სიტყვათა იმ წყობას, რომელიც ჩვენს მშობლურ ენას სჩვევია; როცა უცხო ენის ლექსიკას ვისწავლით, ჩვენ სიტყვებს ვაწყობთ მშობლურ ენის წესით; ამიტომ იმ უცხო ენის წარმომადგენელი ან სრულიად ვერ გაიგებს ჩვენს ლაპარაკს, ან ძლიერ გაუჭირდება, რადგან ის სხვა წესით ანაწევრებს თავის აზრს ამიტომ საჭიროა ყოველი ენის ჩვეულებები ცალ-ცალკე ვისწავლოთ. უცხო ენების შესწავლის სარგებლობა სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ 1) ვეჩვევით აზრის მეორე გვარ დანაწევრებას, 2) ვრწმუნდებით, რომ ჩვენი

ენის კონსტრუქცია არ არის ერთადერთი რამ ჰეშმარიტი და შესაძლებელი, 3) შევიგნებთ ჩვენივე მშობლიური ენის და აზრის მექანიზმს უცხოთან შედარებით, რადგან აქამდე ჩვენ შეუგნებლად მართლად ვლაპარაკობდით ჩვენს მშობლიურ ენაზე და უცხო ენის შესწავლის შემდეგ კი შეგნებულად ვხმარობთ იმავე კონსტრუქციებს. ამიტომ, ჰეშმარიტად, ვინც არ იცის სხვისი ენა, მან თავისივე ცუდად იცის. თქმა არ უნდა, არც ეს მხარე რჩება უცვლელად ენაში: თითქმის ყოველი ინდივიდი თავისებურად ანაწევრებს თავის აზრს განსაზღვრული ენის ჩვეულებათ ფარგალში და ზოგჯერ ამ ფარგალსაც გასცდება უცხო ენის ან სხვა მიზეზების ზეგავლენით; თუ ამ ინდივიდს ძალა შესწევს დაიცვას თავისებურება, ან თუ საზოგადოებაც მოიწონებს ამ ახალ მოვლენას ენაში, მაშინ ეს ინდივიდუალური თავისებურება მთელს ენაში შედის და ამარცხებს ენის ძველ ჩვეულებებს.

მაშასადამე ვიცი, რომ ყოველ ენას ახასიათებს აზრის თავისებური დანაწევრება; მაგრამ ენის ჩვეულებები ამით არ თავდება.

ხშირად ხდება, რომ ჩვენ ვისწავლით უცხო ენის ლექსიკას, გრამატიულ ფორმებს. სიტყვათა კონსტრუქციას ინტონაციას, მაგრამ უმეტეს ნაწილად „სწორედ“ მაინც ვერ ვლაპარაკობთ, გამოთქმა არ გვივარგა*.

საქმე ის არის, რომ ყოველ ენას, როგორც მთელს აქვს განსაკუთრებული საარტიკულაციო სისტემა (სალაპარაკო ორგანოთა მოწყობა ბგერისათვის), რომლითაც ის განსხვავდება მეორე ენისაგან. მაგალითად, შევადაროთ რომელიმე ბგერა ფრანგულისა და რუსული, ** ფრანგ. *a* სიტყვა *quatre*-ში და რუს. *я*

* ამ შემთხვევაში ლაპარაკობენ აქცენტის უვარგისობაზე, მაგრამ აქცენტი (*accentus* = მახვილი) აქ არაფერ შუაშია.

** საილუსტრაციო მიემართავ ისეთ ენებს (ფრანგ., იტალ., გერმ. და რუსულს), რომელთა ბგერები და გამოთქმა ექსპერიმენტულად შესწავლულია. ქართლის შესახებ ზოლოდ აქა იქ შევნიშნავ, რადგან საჭირო იარაღები არ მაქვს; უბრალო დაკვირვება სკამარისი არ არის ბგერათა არტიკულაციის კითხვებში.

სიტყვა **რან-ში**: ფრანგ. **a** გამოითქმის ორგანოთა უფრო წინა ნაწილებით, ვიდრე რუს. **a**; ფრანგულისათვის ენა ოდნავ წინ წამოიწევა და შუა ენა ოდნავ ზევით აიწევს. საერთოდ, რუსულად ლაპარაკის დროს ენა უფრო თავისი უკანა ნაწილებით მუშაობს, ფრანგულში უმეტესად წინა ნაწილებით. მაშასადამე, ფრანგმა ბავშობიდანვე შეძინა ამგვარი მოძრაობის ჩვეულება და ენის ორგანოთა კუთებიც ამის შესაფერად გაივითარა. ამიტომ არის, რომ უცხო ენის სწავლა გამოთქმის მხრივ უკვე მომწიფებულ ადამიანს ძლიერ უჭირს: ორგანოთა კუთების განვითარება სულ სხვა გზით წარმოებდა მის ენაში ბავშობის დროს. ერთგარი მნიშვნელობა აქვს აგრედვე მემკვიდრეობით მიდრეკილებას: რუსეთში გარდილი ფრანგის ბავშვი სრულის სისწორით ვერ გამოთქვამს რუსულ სიტყვებს; მას უფრო ეადვილება წინა არტიკულაცია, მახვილი სიტყვის ბოლოში, ხმოვანთა სიგრძე სიმოკლე, რომელიც რუსულში არ არის, და სხვა. რამდენიმე თაობაა საჭირო, რომ ფრანგული „ბუნება“ წაიშალოს.

ბგერათა წარმოების ამ ფიზიოლოგიურ პირობებს ეწოდება განსაზღვრული ენის საარტიკულაციო ანუ საფონაციო ბაზისი, რომელიც გამოიცნობა სხვა ენასთან შედარებით. შევადაროთ ხსენებული ენები ამ მხრივ, რაც პრაქტიკული მნიშვნელობასაც არაა მოკლებული. ენის არტიკულობის მიხედვით ასეთი სურათია: ფრანგული უფრო წინა ენით არტიკულობს, ვიდრე უკანათი; ინგლისელი პირიქით: მას უფრო უკანა ენის-მიერობა უყვარს. რუსულს და გერმანულს საშუალო ადგილი უჭირავს მათ შორის: არც ისე მთლად უკანა, როგორც ინგლისურს, და არც ფრანგულსავე წინა; მაგრამ რუსული უფრო წინაა (მოიგონეთ) შუა ენის მიერთა გამოთქმა, ვიდრე გერმანული.

ბაგეთა არტიკულობის მიხედვით: განსაკუთრებით ენერგიული მოქმედება ბაგეთა სჩვევია ფრანგულს: ამით (ლაბიალიზაციით) უვსება უკანა ენის უმოქმედობა; ინგლისურში პირიქით: ყველაზე სუსტი ლაბიალიზაცია აქ არის, რადგან უკანა ენის აქტივობით ივსება ბაგეთა პასივობა. მაგ., **o** და **u** ინგლისურში გამოითქმის თითქმის ბაგეთა დაუნმარებლად. რუსულს და გერ-

მანუღს აქაც შუა ადგილი უჭირავს, მაგრამ რუსულში უფრო ენერგიულია ბაგეთა არტიკულობა, ვიდრე გერმანულში.

ამგვარად შეგვიძლია საერთო წესი დავადგინოთ ენისა და ბაგეთა არტიკულობის შესახებ: ენის უკანა არტიკულობა ასუსტებს წინას და აგრედვე ბაგეებისასაც და პირიქით.

სიმების მიხედვით: მხოლოდ ინგლისურს და ფრანგულს აქვს მჟღერი თანხმოვანები სიტყვის ბოლოში; გერმანულში და რუსულში კი სიტყვის ბოლოში მჟღერიც ყრუდ გამოითქმის: ე. ი. სიმებ შუა ჰუჭურუტანა გახსნილია ფართოდ და სიმები არ ჟღერს (ითქმის *cat* და არა *cad*; *ноk* და არა *ног*.)... განვიხილოთ უფრო დაწვრილებით ამ ენათა გამოთქმ: ჯერ მახვილიანი (*ударяемые*) ხმოვნები, შემდეგ უმახვილო და ბოლოს თანხმოვნები.

1. მახვილიანი ხმოვანები. ინგლ., ფრანგ. და გერმანულში არის ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე, — რუსულში არა. ფართო ა ამ ენებში სხვადასხვანაირად გამოითქმის: ფრანგ. უფრო წინ, მაგ. სიტყვა *quatre*-ში. რუსულში — შედარებით უკან (*задн*), ინგლისურში კიდევ უფრო უკან, მაგ. *large*, ითქმის ლაჯ (ა გრძელია).

რადგან ამ ა-ზე ფართო ხმოვანი არ არის ამ ენებში, ამიტომ ხმოვანთა მთელი სისტემა შეგვიძლია მისაგან ვაწარმოვოთ თანდათან დავიწროვებით; მაგრამ ა-ს დავიწროვება შეიძლება ორი სხვა და სხვა მიმართულებით:

1) ი-საკენ, როცა შუაენა თანდათან უახლოვდება ცას (ამას ეწოდება პალატალიზაცია) და 2) უ-საკენ, როცა უკანაენა თანდათან უახლოვდება რბილ სასას და ბაგეებიც მომრგვალდება ცოტად თუ ბევრად (ამას ეწოდება ველარაბიალიზაცია).

1) ი-საკენ: თუ ა-ს თანდათან დავავიწროვებთ შუაენით, რომელიც ოდნავ წინ და ზევით იწევა, მივახწევთ ი-მღი. მაგ., დავიწროვების პირველი საფეხური, ე. ი. ოდნავი დავიწროვება, გვხვდება ინგლისურში: *hat* „ჰუდი“ (ა ითქმის ოდნავ ე-საკენ გადახრილი). თუ შუაენას ცოტა წინ და ზევით ავსწევთ, ეს იქნება დავიწროვების მეორე საფეხური, რომელიც ოთხივე ენაში

გვხვდება: ინგ. let „ნების დართვა“. ფრანგ. tempeste „ქარიშხალი“, გერმ. Hemd „პერანგი“, რუს. бѣд (ოთხივე შემთხვევაში გახაზული ხმოვანები დავიწროვების გამო იმდენად გადაიხარა ე-საკენ, რომ უფრო ე-ს მოგვაგონებს, ვიდრე ა-ს; e let-ში მოკლეა, temlete-ში ე გრძელი, Hemd-ში მოკლე) კიდევ მეტად თუ მივუახლოვდებით შუა ენას ცასთან, ეს იქნება სივიწროვის მესამე საფეხური, როცა არა თუ ა აღარ ისმის, არამედ თვით ე-ც ი-საკენ გადაიხარა: ფრანგ. nez „ცხვირი“ (e მოკლეა), ინგლ. hate „სიძულელი“ (a ითქმის როგორც ე ი გრძლად), გერმ. beten „ლოცვა“ (პირველი e გრძელია), რუს. петъ. დავიწროვების მეოთხე საფეხური იქნება უკვე ი, მაგ. ინგლ. pin „ქინძისთავი“ (i მოკლეა)*.

თეორიულად უფრო მეტი გარდამავალი ხმოვანი შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ მათ შორის, მაგრამ მე დავასახელებ მხოლოდ მთავარი საფეხურები, რომელიც ხსენებულ ენებში გვხვდება: ა, აე, ე, ეი, ი.

2) უ-საკენ: თუ იმავე ფართო ა-ნის თქმის შემდგომ უკანანას ოდნავ მივუახლოვებთ (რბილ) სასას, ვიტყვით აო-ს, რომელიც გვხვდება ინგლ. all-ში „ყველა“ (a ითქმის ო-საკენ ოდნავ გადახრილი, (ითქმის მაგრად, როგორც რუს. волк-ში); ეს პირველი საფეხური.

თუ უკანანას უფრო უკან და ზევით გავსწევთ, ეს იქნება დავიწროვების მეორე საფეხური: ინგლ. dog „ძაღლი“ (ო მოკლეა), ფრანგ. compote (ო p-ს შემდეგ გრძელია), გერმ. Dorf „სოფელი“ (ამ შემთხვევაში უკვე ო ისმის და არა ა). უკანანის ზურგის უფრო ზევით აწევით კიდევ მეტად დავავიწროვებთ მანძილს უკანა ენასა და სასას შუა: ეს იქნება მესამე საფეხური ა-ნის დავიწროვებისა; ამ შემთხვევაში (განსაკუთრებ-

* შევნიშნავ აქვე, რომ უფრო მეტად დავიწროვებული ი-ც არსებობს მაგ. ინგ. feel-ში „ვეგრძნობ“ (ee გამოითქმის ძალიან ვიწრო და გრძელ ოდ). თუ კიდევ ავავეიწროვებთ, უკვე ეს ვიწრო ი ორად იქცევა, ე. ი. უკვე თანხმოვანი იქნება (მ).

ბით ფრანგულში ბაგეები საკმაოდ ვიწროდ მომრგვალდება თითქოს უ-სათვის: ფრანგ. **chose** „ნივთი“, „საქმე“ ითქმის თითქოს შოუზ; ინგლ. **hope** „იმედი“ ითქმის ჰოუპ (ოუ-სათვის ბაგეები ნაკლებ ენერგიით მომრგვალდება, ვიდრე ფრანგულში); გერმ. **so** ითქმის ზოუ (სამივე ოუ გრძელია). დავიწროვების მეოთხე საფეხური იქნება უკვე უ, მაგ. ინგლ. **full** „სავსე“ რუს. **стык**.*

თეორიულად აქაც მრავალი გარდამავალი ხმოვანი უნდა არსებობდეს ხსენებულთა შორის... მაშასადამე უ-საკენ დავიწროვება ამ რიგად ხდება: ა, აო, ო, ოუ, უ, (ჯ). შეადარეთ ო-საკენ დავიწროება და სცადეთ ამათი თქმა მოყვანილ სიტყვებში.

უფრო რთული ბგერებია ე. წ. ლაბიალ-პალატალი ხმოვანები, მაგ. ფრანგ. **soeur**-ში (გრძელი ოე), ფრანგ. **peu** (მოკლე ოე) და ფრანგ. **pur**-ში, უნდა ვთქვათ თითქმის პჯირ (ჯი ითქმის ერთ ბგერად, როგორც ყველა ზევით ხსენებული აე, ოე, ოუ, ეი). საყურადღებოა აგრედვე რუსული ველარი **х** მაგ. **дым**-ში: ბაგეები მოეწყობა ო-სათვის, უკანაენა კი უ-სათვის (ველარიზაცია, რადგან უკანა ენა სასისაკენ (**velum**) იწევა**.

ხსენებულ ენათა შორის მხოლოდ ფრანგულში გვხვდება ე.წ. ნაზალი (ცხვირის მიერნი) ხმოვანები (იხ. ლექცია მეექვსე): ა, ე, ო, რომელთა თქმის დროს ნ არაფერ შემთხვევაში არ უნდა აწარმოვოთ, არამედ ჰაერი ცხვირში გაუშვათ (ნაზალიზაცია): ფრანგ **bon, temps, enfin** ითქმის ბო (ჰაერი ცხვირში), ტა (ჰაერი ცხვირში)... ისარგებლეთ სარკით.

რაც შეეხება ღიფთონგებს, ე. ი. ფართო და ვიწრო ხმოვანის გაერთიანებას ერთ ბგერად, გერმ. და ინგლისურში უმეტე

* უფრო დავიწროვებული უ-ც არსებობს, მაგ. იმავე ინგლ. **move** ნძრევა (ou გამო-ითქმის ძალიან ვიწრო და გრძელ უდ); შემდეგი ავიწროვებით გამოვთქვამთ უკვე თანხმოვან ჯს.

** ამგვარ ხმოვანებს ვრცლად განიხილავთ ექსპერიმენტალ ფონეტიკის კურსში.

სად ფართო წინ უძღვის ვიწროს*, ფრანგულში ვიწრო უძღვის წინ ფართოს**:

გერმ. Haus (au ერთ ბგერას წარმოადგენს; u ვიწროა ვიდრე a, მაშასადამე au ბოლოში ვიწროვდება); ფრანგული trois ითქმის ტრვა (ჯა ერთ ბგერას წარმოადგენს, მაგრამ a უფრო ფართეა, ვიდრე ვ, მაშასადამე ჯა ბოლოში ფართოვდება).

2. უმახვილო ხმოვანები. ცხადია თავისთავად, რომ ყოველ სიტყვაში მახვილიანი მარცვალა უფრო სჩანს, გარკვევით ისმის, ვიდრე უმახვილო; მაგ. რუსულში მხოლოდ მახვილიანი ისმის სრულ ბგერად, დანარჩენები კი უფრო მკრთალად; მკრთალთა შორის უკეთ ისმის ის ხმოვანი, რომელიც მახვილიანთან ახლოა, განსაკუთრებით ის, რომელიც წინ უძღვის: ამით აიხსნება რუსული ხმოვანების დაუდევრობა. ქართულში მახვილი არ არის ისეთი ძლიერი, როგორც რუსულში, და ამიტომ უმახვილოც შედარებით მკაფიოდ ისმის, ვიდრე რუსულში; ამიტომ ქართული ბგერები მეტის სიმტკიცით ინახება. ფრანგულში სუსტდება ყველა ხმოვანი უკანასკნელს გარდა, რადგან მახვილი მუდამ სიტყვის ბოლოშია; გერმანულში და ინგლისურში სუსტდება ხმოვანები სიტყვის ბოლოსკენ, რადგან მახვილი უმეტესად ძირითად მარცვალზეა.

უმახვილო ხმოვანის დასუსტებას გამოვხატავთ ნიშნით ა; მაგრამ, რადგან ყოველ ენაში თავისი საფონაციო ბაზისი არსებობს და ხმოვანებიც ამიტომ სხვადასხვანაირია, დასუსტებული ხმოვანებიც ერთი და იგივე არ იქნება. მაგ., ფრანგ., გერმ., ინგლ., და რუსულში. ფრანგულში დასუსტებული ხმოვანი (ა) გამოითქმის წინა არტიკულობით და ოდნავ ბაგეებიც მონაწილეობს (თითქმის ოფ: tenir); ინგლისურში უფრო უკან, ბაგეთა პასივობით, გერმანულში ინგლისურზე უფრო წინ, მაგრამ ფრანგულზე უკან (Gabe ითქმება).

* შევიწროვებული დიფტონგი.

** გაფართოვებული დიფტონგი.

ასეთი დასუსტებული მკრთალი ხმოვანები ხშირად სრულიად იკარგვის გამოთქმაში: მაგრ. ფრანგ. **all(e)mand** ითქმის ალმა (ა ცხვირში). გერმ. **uns(e)re** ითქმის უნზრე; ინგლ **every** ითქმის ევრყ...

3. თანხმოვანები. ხმის სიმთა მოქმედების მხრივ აღსანიშნავია გერმანულში მჟღერ და ყრუ თანხმოვანთა თავისებური განსხვავება. ჩვენ ვიცით, რომ, მაგ. ყოველ ენის ბ-სთვის სიმები ჟღერს, პ-სათვის კი არა; მაგრამ, რომ შევადაროთ ქართული ბ და გერმ. ბ, განსხვავება მაინც არის: გერმ. ბ-სთვის სიმები ჟღერს მხოლოდ ცოტას, სახელდობრ ბაგეთა სკდომის დროს; ქართულისათვის-კი ხშვის დროსაც; ამიტომ გერმ. მჟღერი თანხმოვანები (მაგ. ბ) არაა იმდენად მჟღერი როგორც სხვა ენებში, როცა მაგ. ფრანგულ ბ-ს და პ-ს (ან დ-ს და ტ-ს...) ვადარებთ, ჩვენ ყურადღებას პირველად იქცევს ბ-ს მჟღერობა და პ-ს ყრუობა, მაგრამ როცა გერმ. ბ-ს და პ-ს (დ-ს და ტ-ს...) ვადარებთ, ბ-ს მჟღერობა იმდენ ყურადღებას აღარ იქცევს, რადგან მას არა აქვს სრული მჟღერობა; ამიტომ გერმანული მჟღერის და ყრუს განსხვავება დამყარებულია მათ სისტესტე-სიძლიერეზე; ამბობენ: გერმანულში მჟღერი სუსტია (*lenis*), ყრუკი ძლიერიო (*fortis*).

უკვე აღვნიშნეთ, რომ გერმ, და რუს. სიტყვის ბოლოში თანხმოვანები მხოლოდ ყრუდ გამოითქმის; ამას გარდა გერმ. ნამდვილი (სიტყვის ბოლოში) ყრუ გამოითქმის ოდნავი ფშვინვით (მაგ. **p** სიტყვის ბოლოში უდრის თითქმის ქართულ ფ-ს, **t** თითქმის ქართულ თ-ს (*bot*=ბოთ) და სხვა.

საკმაოდ განსხვავებაა გერმან. **h**-ს (მაგ. **haben**) და ფრანგ. „**h aspirée**“-ს შუა: გერმ, **h** არის სუსტი ფშვინვით შეტევა, ფრანგ. კი უფშვინვო წყნარი შეტევა (მაგ. ფრანგ. **la hache**-ში **la**-ს და **hache** შუა არის მოკლე პაუზა, რომლის მიზეზია **h**).

გერმანულში გვხვდება უკანა ენის მიერი **n**: **Finger** ითქმის ფინერ; აგრედვე შუაენის მიერი **n**: **sinken** ითქმის ზინკნ.

გერმ. და ინგლისურში განვითარდა ე. წ. წინაენის მიერთა (ტ, დ...) აღვეოლობა, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: წინა-

ენა მიეზიხება ცის ჩამოღმართს არა იმ ადგილას, სადაც ჩვეულებრივ ტ და დ-სთვის (მაგ. ქართ.), არამედ ცოტა ზევით.

განსაკუთრებული გამოთქმა უნდა ინგლი. th-ს, რომელიც ხან მჟღერია (მაგ. that) და ხან ყრუ (smith); მათი გამოთქმისათვის საჭიროა ენა მოემზადოს ზ-სა და ს-სთვის, მაგრამ ენის წვერი უნდა წამოიწიოს წინ და თითქმის კბილთა შუა უნდა მოხვდეს. ამგვარად თქმული ზ და ს იქნება th (მჟღერი) და th (ყრუ) ძლიერ განვითარებულია რუსულში შუაენის მიერი თანხმოვანები (ე. წ. რბილი) ამგვარივე ხმოვანების წინ (წარმოსთქვით მაგ. რუს. Т და Д-ს და Н-ს წინ).

ამ მოკლე განხილვიდან ცხადად დავინახეთ, რომ თითოეულ ენას ქონია საკუთარი საფონაციო ბაზისი, რის გამო ერთი და იგივე ბგერა ფრანგისაგან ერთნაირად ითქმის, ინგლისურისაგან მეორენაირედ და სხვა.

თუ ინგლ. და გერმანულის საფონაციო ბაზისი ერთი მეორეს წააგავს (მაგ. ბაგეთა პასივობა, ალვეოლობა წინაენის მიერთა...), ეს აიხსნება ამ ორ ენათა გენეტიური ნათესაობით. თუ ინგლ. და ფრანგულსაც აქვს საერთო რამ (მაგ. მჟღერი თანხმოვნები სიტყვის ბოლოში). ეს გარემოებაც ფრანგული ელემენტების შესვლით ინგლისურში ნორმანელთა დაპყრობის შემდგომ.

ნათქვამიდან უკვე ცხადია, თუ რას ნიშნავს რომელიმე ენის საარტიკულაციო ანუ საფონაციო ბაზისი და როგორ უნდა გამოვიკვლიოთ იგი. ვთქვათ, ჩვენ გვსურს გავიგოთ, თუ როგორია ქართული ენის საფონაციო ბაზისი*. ამისთვის საჭიროა მოვნახოთ ქართული ენის რამდენიმე ტიპიური წარმომადგენელი, ე. ი. ვისი გამოთქმაც „წმინდა“ გამოთქმად ითვლება, და გავუშინჯოთ და გავუზომოთ ენის შემდეგი ორგანოები: 1) ფილტვები (სუნ-

* მართლაც, ეს საკითხი სრულიად უყურადღებოდაა დღემდის. ლინგვისტური საკითხის უმისოდ გადაჭრა კი ძნელი წარმოსადგენია ქართველურ ენათა (ქართ., მეგრ., სვან.) და კილოკავთა საფონაციო ბაზისი უეჭველად განსხვავებულია ერთი მეორესაგან, მაგრამ, როგორც ინგლისურს და გერმანულს აღმოაჩნდა საერთო რამ ამშხივ (იხ. ზევ.), აგრედვე საერთო ქართველურ ენათა საფონაციო ბაზისი უნდა მოიხსნოს.

თქვის სიძლიერე და ხანგრძლივობა), 2. ყრონტი (სიმთა ჟღერა და სხვა) 3. სასა (თუ რაოდენის სიმტკიცით ებჯინება უკანა კედელს და კეტავს ცხვირის ფოსოში გასავალ გზას), 4. ბაგეები (თუ რაოდენის აქტივობით მონაწილეობს ბაგეები ბგერათა წარმოებაში), 5. ენა (თუ რამდენად გამოიწვევა წინ ან უკან ჰორიზონტალი მიმართულებით; რომელი ნაწილით უფრო ხშირად არიკულობს: წინა, შუა თუ უკანათი..), 6. ქვედა ყბა (რამდენად უახლოვდება ზედა ყბას სხვადასხვა ბგერის წარმოების დროს). ყველა ხსნეზულ ორგანოთა საკვლევად არსებობს შესაფერი სპეციალური იარაღები. კვლევის შედეგი იწერება და შემოწმდება რაც შეიძლება მეტ ინდივიდთა გამოთქმაში; ბგერა უნდა იკვლეოდეს ცალკეც ა ფრაზაშიც. როცა კვლევის ობიექტმა არ იცის, რა ბგერას იკვლევთ. ყოველი ბგერა უნდა განვიხილოთ სხვა და სხვა მდგომარეობაში; სიტყვის თავში და ბოლოში, ფრაზის თავში და ბოლოში, ხმოვანის წინ და უკან, თანხმოვანთა წინ და უკან და სხვა. თითოეულ კილოქცევის საფონაციო ბაზისი ცალკე უნდა ვიკვლიოთ ამგვარად და ბოლოს შედეგები ერთი მეორეს შევუდაროთ. მხოლოდ ამ გზით შეგვიძლია საერთო ქართველური საფონაციო ბაზისი დავადგინოთ.

ლიტერატურა:

1. Sweet, Handbook of Phonetics, Oxford 1877.
2. მისივე, A Primer of Phonetics, 1890.
3. Vietor, Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen 1894³.
4. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, Lpz. 1913²
5. Ершов, экспериментальная фонетика, Казань 1903
6. Щерба, Русские гласные . . СПб. 1912.
7. Roudet, Eléments de Phonétique générale 1910.
8. Passy Les sons du francais, 1890.
9. იხილე აგრედვე წინა ლექციებში მოხსენებული სახელმძღვანელოები რუსულ ენაზე.

ლაპარაკის უმცირესი ელემენტი. ბგერა და მარცვალი, მარცვლის საზღვარი. ექსპირატორული მარცვალი. სონორული მარცვალი. მარცვლოვანი თანხმოვანი. ბგერათა შედარებითი სონორობა. მახვილი: გაძლიერებული, დასუსტებული, გაძლიერ. დასუსტებული და დასუსტებულ-გაძლიერებული ხმის ამალღება: აღმავალი, დამავალი, აღმავალ-დამავალი და დამავ-აღმავალი. სიტყვა თუ ტაქტი? ფონეტიურ-რითმიული პრინციპი. ზმა. ენის რითმიულობა. საჯარო ლაპარაკი, ლექსი და სიმღერა.

ბგერათა და მარცვალთა ხანგრძლივობა. ხმოვანთა მუდმივი სიგრძე-სიმოკლე ზოგ ენაში. ირაციონალი ხმოვანები. ბგერათა შეუღლება. ჩამდგარი და გარდამავალი ბგერები. ცხვირის ფოსოში მსკდარი თანხმოვანი. გრძელი თანხმოვანი. ლიტერატურა.

ლაპარაკის პროცესის უმცირესი შემადგენელი ნაწილი არის ბგერა (კ, ტ, ა, უ...); უფრო მსხვილი ელემენტი მარცვალი. მაგრამ სიტყვის მარცვლებად დაყოფა უფრო ადვილია, ვიდრე ბგერებად: ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ბგერითი წერა განვითარდა მარცვლოვანისაგან (სილაბურისაგან); ამასაც თავის მხრივ წინ უძღოდა სიტყვობრივი და იდეოგრაფიული წერა. მართლაც, გამჭრიახი ანალიზია საჭირო სიტყვიდან რომელიმე ბგერის იზოლაციისათვის, რადგან ყოველი ბგერა სიტყვაში განიცდის მეზობელი ბგერის გავლენას; ამიტომ მას სიტყვაში სხვა გამოთქმა აქვს, ცალკე კი სხვა. შეადარეთ მაგ. გ შემდეგ სიტყვებში: გული, გორი, მეელი. ზოგიერთ ენაში ბგერა იმდენად დაკავშირებულია მეორე ბგერასთან, რომ გამოყოფა თითქმის შეუძლებელია: თუ გამოვყოფთ გამოიცვლება; მაგ. რუს. дядя (я ამ სიტყვაში შუაენისმიერია; როცა ცალკე იტყვი, წინაენის д იქნება). ყოველ ბგერას მრავალი ნიუანსი აქვს გარემოების მიხედვით; ამიტომ თეორიულად რომ ვიანგარიშოთ, ყოველ ნიუანს თავისი ნიშანი უნდა ჰქონდეს. მეცნიერებაში მართლაც ბგერის ზოგი ნიუანსი განსაკუთრებული ნიშნით გამოიხატვის, მაგრამ მრავალი სხვა-და-სხვაობის აღნიშვნა თითქმის

შეუძლებელიც არის და პრაქტიკულად გამოუსადეგარის: მეხსიერება ვერ დაიტევდა ყველა მათ, რადგან სიტყვის ეს უმცირესი ელემენტი (ბგერა) კიდევ უფრო მცირე ნაწილებად უნდა დაყოფილიყო; მაგ. თუ გ-ს წარმოვიდგენთ ერთ მთლიან ერთეულად, რომელიმე მარვალში მაგ. გუ) მას ეძლევა მეზობელი ბგერის (უ) ელფერი; ამიტომ სხვა ბგერით შეფერული გ იქნება უფრო მცირე ელემენტი, ვიდრე თოერიული, შეუფარავი გ.

ჩვეულებრივ წერაში მრავალგვარ გ-ს გამოვხატავთ ერთი ნიშნით; ამ გერემოების გამართლება შეიძლება იმით, რომ, რამდენი განსხვავებაც არ უნდა იყოს სხვადასხვაგვარ გ-ს შორის (გუ, გა, გო), გამოთქმის ფიზიოლოგიური პირობები მათ მაინც უფრო ერთნაირი აქვთ, ვიდრე სხვა ბგერასთან შედარებით, მაგ. ტ-სთან.

ბგერაზე უფრო მსხვილი ერთეული არის მარცვალი, რომლის საზღვრად ითვლება ხმის შესუსტების მომენტი: როცა ჩვენ ვამბობთ ორ მარცვლად ა-ა, ცხადად ისმის მათ შორის ხმის შეწყვეტა; ხოლო თუ არ შევწყვეტთ, მაშინ გავიგონებთ ერთ ა-ს, გრძლად თქმულს, მაშასადამე ერთ მარცვალს. როცა ამოსუნთქვის სიძლიერეზეა დამყარებული მარცვლის წარმოება, მაშინ ამ მარცვალს ეწოდება ექსპერიტორული მარცვალი, რმელიც იმყოფება ხმის დასუსტების ორ მომენტს შუა. ჩვენ შეგვიძლია განსაღვრულ ენაში მისი ჩვეულების მიხედვით სიტყვა მარცვლებად დავყოთ. მაგრამ აქ ექსპირაცია როდი სწყვეტს საკითხს: აბა სცადეთ ერთი მთლიანი ექსპირაციით (ე.ი. ერთ მარცვლად) სთქვათ სიტყვა „აბა“. ზევით ჩვენ ვნახეთ, რომ ორი ა შეიძლება ითქვას ერთ მარცვლად (ე. ი. გრძლად და ორ მარცვლადაც, თუ მათ შორის ხმას შევწყვეტთ; სიტყვა „აბა“ -ში კი ხმა აუცილებლად უნდა შეწყდეს, რადგან ბ ნაკლებ ხმიერია (ნაკლებ სონორია), ვიდრე ა; მაშასადამე, ყოვლად შეუძლებელია „აბა“ -ს ერთ მარცვლად თქმა. აგრედვე ვერ ვიტყვით ერთ მარცვლად აია-ს, რადგან ი თუმცა ხმოვანია, მაგრამ მაინც ნაკლებ სონორია, ვიდრე ა. მაშასადამე მარცვლებად დავოფვა უნდა ემყარებოდეს აგრედვე სონორობის პრინციპს.

ჩვეულებრივად მარცვლის ცენტრია ხმოვანი ბგერა, ესე იგი

ისეთი ბგერა, რომელიც სონორობით აღემატება ამ მარცვალში ყველა სხვა ბგერას; მაგრამ ხშირად ხდება, რომ მარცვლის ცენტრად ხდება რომელიმე თანხმოვანი პრინციპი იგივეა: ამ თანხმოვანმა მიიღო თავის თავზე ეს ფუნქცია (მარცვლოვანობა), რადგან ის ამ მარცვალში ყველაზე სონორი აღმოჩნდა; მაგ. გერმ. *hatten* ითქმის პატნ, სადაც ნ-მ მარცვლოვანობა გასწია მეორე მარცვლში (ტნ), რადგან ეს დაკარგვის შემდეგ ნ უფრო სონორია ტ-ზე.

სიტყვა *Vatterland*-ში სამი მარცვალია, მაგრამ მეორე მარცვალში (-tr-) ე არ ისმის, მის მაგივრად რ-მ მიიღო მარცვლოვანობა: ითქმის ქატრალანთ. რუსულში მაგ. *дѣлаю* არ ითქმის: ითქმის *дѣлаю*, რომელშიც მარცვალი სამია, მაგრამ მეორე მარცვალს წარმოდგენს ერთი *л*.

რადგან სონორობას (ხმიერობას) ასეთი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ საჭიროა ბგერათა შედარებითი სონორობის გათვალისწინება. დავიწყებ ნაკლებ ხმიერებიდან:

1. ყველაზე ნაკლებ ხმიერია ყრუ ხშულ-მსკოდმი: პ, ტ, კ.
2. ოდნავი „ხმიერობა“ აქვს ყრუ ღრიჭოვანებს: ქ, ს, შ, ხ.
3. კიდევ მეტად ხმიერია მჟღერი ხშულმსკოდმი: ბ, დ, გ.
4. მჟღერი ღრიჭოვანები: ვ, ზ, ჟ,
5. ცხვირის მიერნი: ნ, მ,
6. ლ და რ (მდინარნი).
7. ვიწრო ხმოვანები: უ, ი,
8. საშუალო ხმოვანები: ო, ე,
9. ფართე: ა.

როგორც ხედავთ, ხმიერობის სხვა და სხვა საფეხურები იმყოფება პ-სა და ა-ს შუა. სონორობის მაქსიმუმია ა-ში, მინიმუმი პ-ში. ამ სონორობის მაქსიმუმია ა-ში, მინიმუმ პ-ში. ამ სონორობის მიხედვით ექსპირაციასთან ერთად წესრიგდება მარცვალთა წარმოება*. ყოველ მარცვალს აქვს 1) მახვილი ან 2) ხმის ამაღ-

* დაწერილებით ამის განხილვა ამ წლის კურსის საზღვრებს სცილდება და შედის ექსპერ. ფონეტიკის ფარგალში.

ლება. მაზვილს ვუწოდებთ ჩვენ იმ შემთხვევას, როცა მარცვალს აქვს მეტი ან ნაკელბი ექსპერატორული სიძლიერე; ამავე მოვლენას უწოდებენ ემფატურ ანუ დინამურ მაზვილს.

ხოლო როცა მარცვლის თქმის დროს ჩვენ ხმის სიმაღლეს ვცვლით — ვუმალლებთ ან ვუდაბლებთ, ამას ეწოდება მუსიკალური „მაზვილი“ (მელოდიური, ტონური ან ხრომატიული) ანუ ხმის ამალლება. რამდენი მარცვალიც არ უნდა იყოს სიტყვაში, ყველას აქვს ამა თუ იმ სიძლიერის მაზვილი ან ესა თუ ის მუსიკალური სიმაღლე, მაგრამ ერთი მარცვალის გამორჩეულია მათ შორის; ამ მარცვალზე მიგვითითებენ, როცა გვსურს გავიგოთ სიტყვის მაზვილილ ნამდვილად კი სიტყვაში იმდენივე მაზვილი და ხმის ამალლება-დადაბლებაა, რამდენიც მარცვალისა. ამ მაზვილ-სიმაღლეთა თანმიმდევრობა აძლევს სიტყვას მთლიანობას და ხშირად აზრსაც. აგრედვე წინადადება და წინადადებათა კრებული ერთიანდება მაზვილ-სიმაღლეთა თან მიყოლით. მაშასადამე, როცა ჩვენ ვლაპარაკობთ მაზვილზე (ან სიმაღლეზე), არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მარცვლის მაზვილი ერთია, სიტყვის მეორე და წინადადების კიდევ სხვა.

რაც შეეხება საკითხს, თუ რომელ ენაში რომელი მაზვილია: ეკსპირ. თუ მუსიკალური (ე. ი. სწორედ რომ ვთქვათ: მაზვილი თუ ხმის სიმაღლე), აქ უნდა ვთქვათ, რომ თითქმის ტოველ ენაში ორთავეს აქვს ადგილი მაგრამ უპირატესობა ან მაზვილს აქვს ან სიმაღლეს (ე. ი. ან ექსპირაციის სიძლიერეს, ან მუსიკალობას). მაგ. რუს., გერმან., ფრანგ. მაზვილს აქვს უპირატესობა; ძველ-ინდურში და ძველ ბერძნულში — მუსიკალურ სიმაღლეს.

მარცვლის (ექსპირ.) შეიძლება იყოს: გაძლიერებული (*crescendo*), თუ მარცვალს სუსტად ვიწყებთ და ძლიერად ვათავებთ; დასუსტებული (*decrescendo*); *gaZlier.-dasustebuli*, თუ სუსტად ვიწყებთ და სუსტადვე ვათავებთ, შუა მომენტი კი ძლიერი; დასუსტებ.-გაძლიერებული, თუ ძლიერად ვიწყებთ და ძლიერადვე ვათავებთ, შუა მომენტი კი ან სუსტია, ან სრული შეწყვეტა. ანალოგიურ მოვლენას ვხედავთ მუსიკალური ამალლება-დადაბლების დროს მარცვალში: აღმავალის, როცა სიმაღლეს

თანდა-თან უმატებთ მარცვლის ბოლოსკენ; დამავალი; აღმავალ-დამავალი და დამავალ-აღმავალი. რა თქმა უნდა, არც ერთ ენაში არაა სრულიად აღნიშნული ხმის ამადლება ან მახვილი; მხოლოდ სიტყვის ერთ მარცვალს აღნიშნავდნენ, მაგ. ბერძნები: აკუტით (—) მუსიკალად აღმავალს და ცირკუმფლექსით (—) აღმავალ დამავალს. შეად. ბერძნ. *timaos* და *timo*; ლიტუვური *veidas* „სახე“ და *sausas* „მშრალი“ (ლიტავ. პირიქით: აკუტით აღნიშნება მუსიკალ. და ექსპირატ. დამავალი და დასუსტებული მარცვალი; ცირკუმფლექსით კი ისეთი მარცვალი, რომელიც მუსიკ., აღმავალია, მაგრამ ექსპერატ. დასუსტ.-გაძლიერებული ე. ი. შეუწყვეტილი).

ყოველ სიტყვაში ერთი მთავარი მახვილია (ან სიმალლე) და ერთი ან რამდენიმე მეორე ხარისხოვანი. შესაძლებელია, რომ მთავარი მახვილი ერთ მარცვალზე იყოს (მაშასადამე, ეს მარცვალი ექსპირ. ძლიერია) და ხმის ამადლება-კი მეორეზე. მაგ., სიტყვა „გეძინა“ კითხვითი ნიშნით: ხმა ძლიერდება ჩვეულებრივ ე-ზე, მაგრამ მუსიკალურად მაღლდება ა-ზედ...

მახვილი ან სიმალლე აძლევს ამა თუ იმ აზრს მთელ წინადადებას; ასეთ მახვილს (ან სიმალლეს) ეწოდება ლოგიური (ან ფსიქოლოგიური).

* ჩვეულებრივად ექსპირატ. მახვილით აღინიშნება ენაში ფსიქოლოგიური შემასმენელი, რომელიც იმავე დროს შესაძლებელია არ იყოს გრამატიული შემასმენელი: მე თ ვიცი, რომ თქვენ წუხელ შინა არ იყავით, მაგრამ არ ვიცი სად იყავით, როცა თქვენ მეტყვი: „მე ვიყავი ბიძისთან“, ჩემთვის ახალი იქნება მხოლოდ სიტყვა „ბიძისთან“; სწორედ ეს იქნება იმ მომენტში ფსიქოლოგიური შემასმენელი და მახვილიც ამ სიტყვაზე იქნება; ვიყავი კი ფსიქოლ. ქვემდებარეა, რადგან მე მსმენელმა უკვე ვიცოდი, რომ სადმე „იყავით“. საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ წინადადების უმთავრესი ნაწილი, ე. ი. წინადადების მიზანი ფსიქოლ. შემასმენელია — როცა ჩვენი ბრახუნი გვესმის, მაგრამ არ ვიცით მიზეზი, „ბავშვი დაეცა“ იქნება ფსიქოლ. შემასმენელი, მაგრამ თუ ბრახუნზე მივხვდით, რომ ვილაყ დაეცა, მაშინ „ბავში“ იქნება ფსიქოლ. შემასმენელი — შევნიშნავ აქვე, რომ, როცა სკოლაში მოწაფეს კითხავენ: ვინ დაეცა? და სრული პასუხისათვის მას ათქმევინებენ „ბავშვი დაეცა“, ამას შეუძლია ზიანი მოუტანოს რადგან სრულიად საკმაო პასუხი: „ბავში“. მოწაფე გრძნობს, რომ მას ათქმევინეს ის, რაც საჭირო არ იყო, და აზვარად მისი ნორჩი გრძნობიერი აზროვნება შეილახება.

როცა წინადადებას ვყოფთ სიტყვებად, ჩვენ ვხელმძღვანელობთ მნიშვნელობის პრინციპით, ე. ი. ლოგიურ-მორფოლოგიური ანალიზით, მაგრამ ფონეტიურ პრინციპს კი ვღალატობთ, რადგან წინადადება ფონეტიურად სიტყვებად კი არ იყოფა, არამედ ტაქტებად, მარცვლებად და ბგერებად; მაშასადამე, მარცვალზე უფრო მსხვილი ფონეტიური ერთეული არის ტაქტი... „მაგრა'მ ერთმა/ნეთზე' მისელა/ხმალდა'ხმალ არ დაიზარეს“. ამ წინადადებაში ოთხი ტაქტია, რომელთაგან თითოეულის ცენტრია მახვილი. არა მხოლოდ ლექსი, არამედ ყოველი ჩვენი ლაპარაკი რითმიულ-ფონეტიური ტაქტებისაგან შესდგება: ე'გ არის შენი ფა'რხმალი, ორი ტაქტისაგან შედგება, თუმცა სიტყვა რამდენიმეა... თუ ენაში სიგრძე სიმოკლე ან სულ არ არის, ან სუსტად არის გამოხატული, მაშინ ტაქტის მატარებელია ექსპირატ. მახვილი (როგორც მაგ. თანამედროვე ევროპულ ენებში); ხოლო თუ ენაში განვითარებულია სიგრძე სიმოკლე, როგორც მაგ. ლათინ., ძვ-ბერძნ., ძვ-ინდურში, მაშინ მარცვლებისაგან ტაქტების შედგენა დამოკიდებულია სიგრძე-სიმოკლეზე, ტაქტის ცენტრს იქ შეადგენს უმთავრესად გრძელი მარცვალი.

ფონეტიურ-რითმიული პრინციპი რომ ხშირად ეწინააღმდეგება ლოგიურ — მორფოლოგიურს, ეს იქიდანაც ცხადად სჩანს, რომ, თუ ჩვენ ლაპარაკი გვესმის მაგრამ შინაარსი ვერ გაგვიგია, მაშინ მსმენელისათვის ბგერები ჯგუფდება ტაქტების, და არა სიტყვების სახით. სთხოვეთ ვისმე სთქვას თქვენთვის უცნობ ენაზე წინადადება ბუნებრივის გამოთქმით: თქვენ ვერ გააჩრევთ სად იწყება, ან სად თავდება სიტყვები. სიტყვის ბოლოს, მაგ. მიაგნებთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ტაქტიც იქ თავდება. ქართულში არ სჩანს ეს მოვლენა ისე ცხადად, როგორც მაგ. რუსულში, რადგან არც მკაფიო ექსპირატ. მახვილია ჩვენს ენაში და არც ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე; მაგრამ, ქართულშიც რომ ფონეტიურ-რითმიული გამოთქმა იჭრება სიტყვობრივში, სჩანს იმ კერძო შემთხვევიდან, რომელსაც ჩვენ ზმას

ვეწოდებთ: „მაღლით წვიმა წამოვიდა, ნაბადმა ვერ დამფარაო; დამასველა თავიდან და ფეხებამდი მასხა რაო,“ (თორნიკე ერისთავიდან); მთელი კალამბურის შნო იმაზედაა დამყარებული, რომ ორი სიტყვა „მასხა რაო“ „ითქმის ერთი ფონაციით, ერთ ტაქტად; ფრანგ. **de bon the – de bonte**; მოიგონეთ ლათინური ლექსის კითხვა, სადაც რითმისათვის სიტყვები ნაწილდება და ერთი სიტყვის ნაწილი მეორეს უერთდება ფონეტიურად. ყოველ ენას სჩვევია განსაზღვრული რითმიულობა; თუ ცალკე სიტყვის ხანგრძლივობა ვერ აკმაყოფილებს რითმის მოთხოვნებს, მაშინ ხელოვნურად იქმნება ერთი მარცვალ სიგრძისათვის, ან აკლდება სიმოკლისათვის, ანდა შემდეგი სიტყვის მარცვალს მიითვისებს, ან თავის მარცვალს შემდეგ სიტყვას გადასცემს: მაგ. ქართულში ჩვენ ვხმარობთ საჭიროებისდაგვარად კაცს-კაცსა, კაცის-კაცისა. რადგან ქართულში გაძლიერებული მარცვლის შემდგომ ორი დასუსტებული მარცვალი უნდა მისდევდეს (ამას მოითხოვს ენის რითმიულობა), ამიტომ უნდა მისდევდეს (ამას მოითხოვს ენის რითმიულობა), ამიტომ ხდება მრავალგვარი კომბინაციები, რათა რითმიულობა დაკმაყოფილებული იყოს იმ შემთხვევაშიც კი, როცა ერთ ან ორ მარცვლოვან სიტყვასთან გვაქვს საქმე. ამას ჩავდივართ ჩვენ შეუგნებლად ბუნებრივ ლაპარაკში; ლექსში შეგნებულად და ხელოვნურად.

ბუნებრივ რითმიულობასთან ერთად არსებობს ენაში, როგორც ვიცით, ლოგიურ-ფსიქოლოგიურიც გარემოების მიხედვით. ორატორის საჯარო ლაპარაკში სჭარბობს ლოგიური ელემენტი; ლექსში კი ფონეტიურ-რითმიული... ორივე შემთხვევაში ირდევია ბუნებრივი რითმიული წყობა. ენის ბუნებრივობა ირდევია აგრედვე სიმღერაში, სადაც ენის მუსიკალური მხარე განვითარებულია უკიდურესობამდი.

თუმცა ყოველი ლექსი და სიმღერა ენის თვალსაზრისით ბუნებრივი ენის დამახინჯებაა — ლოგიურ-ფსიქოლოგიური რითმიულობა უფრო უახლოვდება ბუნებრივს, — მაგრამ ლექსიც და სიმღერაც ესთეტიურ სიამოვნებას გვგვრის ისე, როგორც ზოგ-

ჯერ აზროვნების კანონების დარღვევა, მაგ. ოხუნჯობაში... ნათქვამიდან ცხადია, რომ მჭევრმეტყველება (დეკლამაცია) მაშინ არის სასიამოვნო, როცა მოლაპარაკე ნაკლებ სცდება ენის ბუნებრივ რითმიულობას; მაგრამ ამასთანავე ზომიერად სარგებლობს ენის ხელოვნური რითმით, მახვილით და მუსიკალობით.

ბგერათა და მარცვალთა ხანგრძლივობა დამოკიდებულია 1) ლაპარაკის მეტ-ნაკლებ სიჩქარეზე და 2) ენის ფონეტიურ რითმიულობაზედ. თუ ჩვენ, მაგ. ცხარედ ვლაპარაკობთ, თითოეულ ბგერასაც აკლდება ხანგრძლივობა; პირიქით, ავადმყოფის ბგერები უფრო გრძელია. ზოგიერთ ენაში არსებობს, როგორც ვიცით, მუდმივი სიგრძე-სიმოკლე ხმოვანთა; როცა, მაგ., ჩქარა ნათქვამ სიტყვაში მოკლდება გრძელი ბგერა, მოკლდება აგრედვე მოკლეც: პროპორცია მათ შორის არ იცვლება. შემჩნეულია ზოგ ენაში ნახევარ-სიგრძეობა და ზესიგრძეობა; მაგ. გერმ. *Kam* და *Kamen*: ორივე *a* გრძელია, მაგრამ პირველი უგრძესია. აღვნიშნავ ე. წ. ირაციონალ, ე. ი. მოკლეზე უფრო მოკლე ხმოვანებს: ფრანგ. *petit*-ში *e* ძლიერ მოკლეა (ე. ი. ირაციონალა); რუს. პირველი უმახვილო *o* ირაციონალაა *Годовой*-ში.

რაც შეეხება რითმიული ელემენტის გავლენას მარცვლის სიგრძე-სიმოკლეზედ, ის გამოიხატება შემდეგში: ლაპარაკის დროს ჩვენ უნებლიედ ვცდილობთ თითოეული ფონეტიურ-რითმიული ტაქტის თქმას ერთნაირი დრო მოვანდომოთ, ე. ი. ერთნაირის ხანგრძლივობით ვთქვათ; ამიტომ საჭიროების მიხედვით ზოგ მარცვალს ვაგრძელებთ, ზოგს ვამოკლებთ; მაგ, თუ წინადადება ისე მოეწყო, რომ ერთმა მარცვალმა უნდა გამოხატოს მთელი ტაქტი, მაშინ ამ მარცვალს ჩვენ ვაგრძელებთ; თუ იმავე ლაპარაკში ერთ ტაქტში მოექცა მრავალი მარცვალი, მაშინ მარცვლებს ვამოკლებთ.

დასასრულ, ვიდრე ბგერათა ცვლილებებს განვიხილავდეთ, შევეხები თანხმოვანთა და ხმოვანთა შეუღლებას და შეუღლე-

ფონეტიური კანონები. ინდივიდუალი საარტიკულაციო ბაზისი. ძალთა ეკონომია, ფსიქიური ანტიციპაცია. ასიმილაცია და დისიმილაცია.

ხმოვანთა და თანხმოვანთა განსხვავებული განვითარება. მახვილიან და ინტონაციან ენათა ხმოვანების ცვლა. თანხმოვანების ცვლა: მჟღერობის, ნაზალობის, ადგილის და გვარობის მიხედვით. რთული ასიმილაცია, ფონეტიური კანონი განსაზღვრულ ენაში. შორეული ასიმილაცია და დისიმილაცია. ენაში უცხო ბგერის შემოტანა: ოსური ყ. ახალი ბგერის განვითარება ენაში: პოლონური ძ და სხვა. მეტათეზა. ბგერათა დაკარგვა დასუსტების გამო: ბერძნულში, ქართულში.

მას შემდეგ, რაც გავითვალისწინეთ წინა ლექციებში ბგერათა სხვა და სხვაობა და მათი ბუნება, ჩვენ შეგვიძლია გადავიდეთ ბგერათა ცვლილებებზე და ამ ცვლილებათა „კანონებზე“, რასაც ჩვეულებრივ ფონეტიურ კანონებს (იხ. ლექ. XII) უწოდებენ. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ დროთა განმავლობაში ყოველი ენა იცვლება როგორც შინაგანი, აგრედვე გარეგნული მხრივ; განსაკუთრებით იცვლება ენის გარეგნობა, გამოთქმა: ვითარდება ძველი ბგერისაგან ახალი (Lautwandel, ბგერათ ცვლა), ეცვლება ერთი ბგერა მეორეს უკვე ენაში არსებული თანხიდან (Lautwechsel, ბგერათ მონაცვლეობა), შედის ენაში სრულიად ახალი ბგერა უცხო ენიდან, ან და იკარგვის ენაში რომემდეგ ბგერა. რა მიზეზებით აიხსნება ყოველივე ეს?

უკვე მეორე ლექციაში შევეხე გაკვრით ცვლილებათა ზოგიერთ ფაქტორს. აქ გამოვიყენებ იმ და სხვა ლექციებში ნათქვამს და საკითხს უფრო დაწვრილებით განვიხილავ.

ყოველგვარი ცვლილება ენაში — და მათ შორის ფონეტიურიც — იწყება ერთი ინდივიდიდან და ჯგუფიდან. ჩვენ ვიცით, რომ ბგერათა სხვა და სხვაობა, ერთი ბგერის მრავალგვარი ელფერი, დამოკიდებულია ორგანოთა სხვა და სხვაგვარ მოძრაობისაგან და სხვა და სხვაგვარ მოწყობისაგან, ე. ი. საარტიკულაციო

ოო ბაზისისაგან; მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ რამდენი მსგავსებაც არ უნდა იყოს ორ ადამიანს შორის, ისინი მაინც განსხვავდებიან ერთი მეორისაგან სხეულის ნაწილებით, მანერებით და სხვა... ჩვენ ვცნობილობთ ადამიანს ხმით: მაშასადამე, მას ქონია ინდოვიდუალი საარტიკულაციო ბაზისი, რადგან იმავე სიტყვის მთქმელ უცნობ ადამიანს ნაცნობად არ მივიღებთ... აი აქ არის ფონეტიურ ცვლილებათა ერთი სათავეთაგანი: ჩვეულებრივი ლაპარაკის ნორმისაგან ინდივიდუალი გადახვევა თანდათან ძლიერდება, თუ ამ ინდივიდს ეს ნაცვალა უფრო ემარჯვება, ნორმალურზე მეტ სიამოვნებას აგრძნობინებს მისი თქმა და სხვა... თუ ახალმა ნიუანსმა შესაფერი ნიადაგი იპოვა, ის ვრცელდება საზოგადოებაშიც და ამგვარად იქმნება ახალი ბგერა. თუ ჩვენ ძველ ბგერაზე უფრო ხშირად ახალი გვესმის, შეუგნებლად გვეცვლება ძველი ბგერის სმენითი წარმოდგენა ახალზე; ხოლო სმენითი წარმოდგენის შესაფერად ჩვენ ვათანასწორებთ გამოთქმასაც (ამ პროცესს გავეცანით ბავშვის ენის შესწავლის დროს). ნორმალურ გამოთქმიდან გადახვევის შესაძლებლობა იზრდება ერთი და იმავე საარტიკულაციო ბაზისის მქონე ინდივიდის სხვადასხვა გვარი სულიერი განწყობილების ზეგავლენით, მაგ. გაჯავრების ან მხიარულების, დაღლილობის ან გაღიზიანების მომენტში... ცვლილებათა ამ მიზეზებს ვუწოდებთ საერთო სახელად ფიზიოლოგიურ ფაქტორს. მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ბგერის წარმოებისათვის საჭიროა 1) ორგანოთა კუთების ფიზიოლოგიური მუშაობა და 2) ამ ორგანოთა აღძვრა, იმპულსი თავის ტვინის შესაფერ ცენტრებიდან, ე. ი. ფსიქიური მომენტი.

სხვადასხვა ენაში განსხვავებულ ბგერათა არსებობსა აიხსნება ფიზიოლოგიური საარტიკულაციო ბაზისის სხვადასხვაობით; ცხადია, რომ, თუ თითოეულ ენაში იცვლება ბაზისი, იცვლება ენის ბგერითი მთელი სისტემა: ენამ შეეთვისა ორგანოთა მოძრაობის სხვა ახალი ჩვეულება, რომელიც მას ძველზე უფრო ემარჯვება, მეტად ესიამოვნება და ნაკლებ ძალას ხარჯავს. მაშასადამე, ეს შეუგნებელი მიდრეკილება მეტის მომარჯვებისადმი არსებობდალ ძალთა ეკონომიაა. რაც შეეხება ფსიქიურ ფაქტორს ბგერა-

თა ცვლილებაში, ეს ხდება ამგვარად: როცა ერთი ბგერის ინერვაცია (იხ. ლექ. V) უკვე მოხდა და მას ვაწარმოებთ, ამ წარმოების მომენტში ხდება შემდეგი ბგერის ინერვაცია, ე. ი. ერთი ბგერის თქმის დროს ორგანოები უკვე ემზადება შემდეგის სათქმელად; აქედან ცხადია, თუ რატომ აქვს გავლენა შემდეგს წინაზე. ხშირად პირველის მაგიერ მეორეს ვამბობთ ამ, ასე ვსთქვათ, ფსიქიურ ანტიციპაციის ზეგავლენით. ამგვარი გავლენა ხდება არა მხოლოდ მეზობელ ბგერათა შორის, არამედ ერთი სიტყვის სხვადასხვა მარცვალთა შორისაც, რადგან, როგორც ვიცით, ლაპარაკის დროს თითოეული ბგერის იმპულსს არღა არსებობს იმპულსი მარცვლისათვის. ანტიციპაციას გავლენა აქვს მთელ ფრაზაშიც: თუ ერთი სიტყვის თქმის დროს ჩვენს ყურადღებას ამა თუ იმ მიზეზით შემდეგი სიტყვა იპყრობს, ჩვენ ხშირად ვიტყვით პირველის მაგივრად მეორეს, ან მეორის ნაწილს პირველში გადმოვიტანთ (ფელი და ხეზი — ხელი და ფეხი, ეკლე მონა — ენა მოკლე, **НОМ НОМЕР — ДОМ НОМЕР**); ამ მოვლენას წაედენას ეუწოდებთ ყოველდღიურ ცხოვრებაში.

ამ ფიზიოლოგიურ და ფსიქო-ფიზიოლოგიურ ფაქტორებით აიხსნება ე. წ. ასიმილაცია და დისიმილაცია, რომელიც ყოველ ენაში გავრცელებულია. როცა პირველი ემსგავსება მეორეს, ამას ეწოდება რეგრესიული ასიმილაცია — სრული ან ნაწილობრივი; როცა მეორე ემსგავსება პირველს, ამას ეწოდება პროგრესული — სრული ან ნაწილობრივი. ბგერათა ურთიერთ გავლენა გამოიხატება აგრედვე დისიმილაციაში, მაგრამ ეს გავლენა უარყოფითია: ორ ერთნაირ ბგერაში ერთი ან სრულიად არ ითქმის, ან ითქმის სხვა გვარი ბგერა (ზარალი, უნდა იყოს ზარარი, გრიგოლ, უნდა იყოს გრიგორ; სეკლეტარი; უკრაინული **лєнро—ревро**-ს მაგივრად. ამაზედაა ამყარებული ყოველი ე. წ. „ჩქარა სათქმელის სიძნელე; მაგ. ჩვენ გვიჭირს სწორედ თქმა: თეთრი თრითინა თეთრ რთთვილზე თრთოა, რადგან დისიმილაციისადმი მიდრეკილების გამო ჩვენ ვერ ვიმეორებთ ბევრ ერთნაირ ბგერას ერთად. განვიხილოთ ხსენებული პროცესები ჭერ წმინდა ანატომიურ-ფიზიოლოგიური თვალსაზრისით.

როგორც უკვე ვიცით, ხმოვანთა და თანხმოვანთა არტიკულაციის შორის დიდი განსხვავებაა; განსხვავება უმთავრესად იმაში მდგომარეობს, რომ ხმოვანებისათვის პირი ღიაა, თანხმოვანებისათვის დახურული; ამიტომ ხმოვანთა ცვლილება უმეტეს ნაწილად გამოიხატება მათ დავიწროვება-გაფართოვებაში: მაგ., თუ ძველი **u** ბერძნულში ფონეტიურად შეიცვალა **u̇**-დ, აქ მოხდა დავიწროვება... თანხმოვნების ფონეტიური ცვლა კი არ გამოიხატება დავიწროვება-გაფართოვებაში; სამაგიეროდ თანხმოვანები იცვლება სხვა სალაპარაკო ორგანოების მხრივ: სიმების, სასის, ცის, ბაგეთა და ენის; მაგ. თუ სლავურში **к** იცვლება **ჩ**-დ (**человек**), აქ მოხდა ენის და სასის ხშვა-სკდომის ადგილის გამოცვლა და სხვა. მაშასადამე, განვიხილოთ ჯერ ხმოვანების ფონეტიური ცვლილებები, შემდეგ თანხმოვანების.

ხმოვანები. იმ ენებში, რომელთა ექსპირატული მახვილი აქვთ, უმახვილო ხმოვანები სუსტდება* და ხშირად სრულიად იკარგვის: ასე მოხდა, მაგ. სომხურში, რომელმაც მრავალი ხმოვანი დაკარგა ამ კანონის ძალით; ასე მოხდა ფრანგულშიც, სადაც სიტყვის ბოლოს მახვილი მით აიხსნება, რომ ამ მახვილიანი მარცვლის მიმყოფი ხმოვანები დასუსტდა და დაიკარგა; ამ მოსაზრებას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ 1) ისტორიული მართლწერით ჯერ კიდევ იწერება, მაგრამ არ გამოითქმის, 2) ლათინურში, რომლის შთამომავალიცაა ფრანგული, იწერებოდა და ითქმოდა კიდევ ის ხმოვანები, რომლებიც ფრანგულში აღარ გამოითქმის**. ასე ხდება დღეს რუსულში, რომელშიც თან-

* როცა ვამბობ „უმახვილო“, ვგულისხმობ სუსტ, მეორე ხარისხიან მახვილს, მთავარ ძლიერ მახვილთან შედარებით (იხ. ლექ. X).

** ლათინურშიც ექსპირატული მახვილი იყო, ბოლოდან მეორე ან მესამე მარცვალზე, მაგრამ ეს მახვილი არ იყო ისეთი სიძლიერის, რომ შემდეგი ხმოვანები დაესუსტებია და დაეკარგა. დროთა განმავლობაში ვიდრე ლათინურის განვითარება დღევანდელ ფრანგულამდე მოაღწევდა, მახვილი თანდათან ძლიერდებოდა და შემდეგი მარცვლები შესაფერის თანდათანობით სუსტდებოდა ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ფრანგულის ძველი რომელიმე საფეხურზე ისმოდა ის ბგერები (თუმცა სუსტად), რომელიც დღეს დაკარგულია გამოთქმაში.

დათან იკარგვის უმახვილო ხმოვანები: რომ მათ ისტორიული მართლწერა არ იფარავდეს, სრულიად დასაწერი არ არის, მაგ. **a takoboi**-ში; **a**-ს მაგივრად უნდა ვწერდეთ **ჲ**-ს (ირაციონალ ხმოვანს); პირველი **o**-ს მაგივრად კი უნდა ვწერდეთ **a**-ს. ასეთი ექსპირატული მახვილის გავლენა.

თვით ლათინურში მრავლად გვაქვს მახვილის გავლენის საბუთები: უმახვილო **a** იცვლება **i**-დ (ვიწროვდება **a**), უმახვილო **o** იცვლება **u**-დ (აქაც ვიწროვდება): **accido** „მივყარდები“, სადაც **cido** წარმოსდგა **cado**-საგან „ვეყარდები“; **équus** „ცხენი“, სადაც **u** წარმოსდგა **o**-საგან (იყო **ébuos**). იმის დასამტკიცებლად, რომ მახვილი აძლიერებს, აფართოვებს ხმოვანს, მოვიყვან მაგალითს სლავური ენებიდან: ძველ სლავურ **сѣнь** და **дѣнь**-ში პირველი **ѣ** და **ѣ** სუსტი და ვიწრო ირაციონალი ბგერა იყო; რუსულში ისინი მახვილმა გააძლიერა და გააფართოვა **сонъ**, **дѣнь**; სერბულში და პოლონურშიც გაფართოვდა **ѣ** და **ѣ**. მაგრამ სხვა გზით, ამ ენათა საარტიკულაციო ბაზისის შესაფერად: სერბ. **cap. ден**; პელ. **sen, dziefi**.

რაც შეეხება იმ ენებს, სადაც უპირატესობა ხმის სიმაღლეს ქონდა, იქ ხმოვანების ცვლა სხვაგვარი იყო: ხმოვანები იქ იმდენად იშვიათად იცვლებოდნენ, რომ სრული დაკარგვისაგან გადარჩნენ; სამაგიეროდ მათი ცვალდებადობა გამოიხატებოდა სიგრძე-მოკლეობის და ინტონაციის ცვლაში. მაგალითად, ძვ. ბერძნულში, რომელშიც უპირატესობა ხმის სიმაღლეს ქონდა, ხმოვანთა ამგვარ ცვლილებას ვხედავთ: თუ რაიმე მიზეზით ორი ხმოვანი ერთი მეორეს მოხვდებოდა, ჩვეულებრივ ისინი ერთ გრძელ ხმოვნად გადაიქცეოდნენ: **a** და **o** შეადგენდნენ გრძელ **o**-ს: **kéraos=kéros** (**o** გრძელია): **e+o=** გრძელ **u**-ს იწერება ბერძნულად **ougeneos genous** (**ou** - გრძელ **u**-ს)* და სხვა. ინტონაციის ცვლა ხდება მაგალითად სერბულში: ძველი აღმა-

* ბერძნული ბგერებისა და სიგრძე-სიმოკლის ნიშნები ტიპოგრაფიას არ აღმოაჩნდა. სახელ. „**keras**“ „რქა“ **genos** „ტიპი, მუხლი“ ნათეს. **keros genus** (გრძელი **o** და **უ**).

ვალი ინტონაცია იცვალა გრძელ დამავალად: იყო СНЕГЪ (ე იყო გრძელი აღმავალი ინტონაციით), იცვალა СНЕГ-ად (ე ისევ გრძელია, მაგრამ დამავალი ინტონაციით); მაგრამ სიტყვა ВОДА-ში იმავე გრძელმა აღმავალმა ადგილი გამოიცვალა და სხვა მარცვალზე გადავიდა იყო ВОДА, იცვალა ВОДА-დ (ო-ზე მოკლე აღმავალი ინტონაცია).

აღსანიშნავია აქვე ე. წ. ცხვირისმიერ (ნაზალ) ხმოვანთა განვითარება: მაგ., თუ რომელიმე ლათინურ სიტყვაში გვხვდებოდა ხმოვანი +n, ფრანგულში ამავე სიტყვაში ხმოვანი ნაზალია და n დაკარგულა: ლათ. unda „ტალღა“ - ფრანგ. ონდე (ითქმის ოდ, მხოლოდ o ცხვირში, ე. ი. ნაზალად). ცხადია, აქ ანტიციპაციას ქონია ადგილი: o-ს თქმის დროს სასა მოდუნებულია და ჩამოშვებულია და ამგვარად o-ს მისაცემია ნაზალი ელფერი: როცა ნაზალი o გათავებულია, სმენითი შეგრძნება, ასე ვსთქვათ, დაკმაყოფილებულია ამ სუსტი ნაზალობით და შემდეგ n-ს თქმა საჭიროდ აღარ ცნობილა - ამიტომ o-ს შემდეგ პირდაპირ d-ს ინერვაცია მომხდარა...

როგორც ვიცით, ნაზალი ხმოვანები განვითარდა აგრედვე ძვ. სლავურში; პოლონურს დღემდე მოყვა, სხვებსკი დაეკარგა პოლ. poci (ო ნაზალია) უდრის რუს. путь, ძველ-სლავურ потъ (ნაზალი o გამოიხატება დიდი [უსით); სამივე სიტყვა უდრის ლათ. pons, pontis „ხიდი, გზა“, სადააც o და n ერთ მარცვალში მოხვდა; ამიტომ სლავურ ენებში განვითარდა (როგორც ფრანგულში ნაზალი o, n - კი დაიკარგა**.

ერთგვარ ანტიციპაციასთან გვაქს საქმე დიფტონგების ცვლის დროს: მაგ. ლათინურში იყო დიფტონგი au (Claudius), რომელიც გამოითქმოდა ერთ მარცვლად, ერთი მთლიანი ექსპი-

* მაზილის და ინტონაციისაგან დამოუკიდებლად.

** რუსულში ნაზალი ხმოვანები მოიშალა ფონეტიურად: ნაზალი o-ს მაგივრად გვაქვს უ (путь) და ნაზალი ე-ს მაგივრად я (пять).

რაციით; თანთაღან ა-მ დაკარგა თავისი სახე (გამოთქმა) შემდეგი ა-ს გავლენით, რადგან ა-ს თქმის დროს ორგანოები უკვე ა-სთვის ეწყობოდნენ, ე.ი. ხდებოდა ლაბიალიზაცია ა-ს თქმის დროს. მართლაც ა-მ ა-მდნი ვერ მიაღწია, მაგრამ ო-ს კი დაემსგავსა (ა-სათვის უფრო ძლიერი ლაბიალიზაცია იყო საჭირო, ვიდრე ო-სთვის); მაშასადამე, მოხდა ნაწილობრივი რეგრესიული ასიმილაცია ფსიქიური ანტიციპაციის ძალით*. მართლაც, ლათ. Claudius ისაგან განვითარდა ამგვარად ფრანგ, Claude (აქ au გამოითქმის, როგორც გრძელი ვიწრო o). ხმოვანთ ნაწილობრივ რეგრესიულ ასიმილაციას ვხედავთ იმერულ დო-უძახეში, სადაც ა-ნის ლაბიალიზაციამ (შემდეგი უ-ს გავლენით) ო-მდი მიაღწია; გვხვდება ზოგჯერ დუუძახე, სადაც უკვე სრული დამსგავსება მოხდა. ამგვარივე მოვლენაა იმერულ მევილა-ში და სხვა ამგვარ შემთხვევებში, სადაც შემდეგი მარცვლის ი-ნმა გავლენა იქონია წინსართის ა-ნზე და ე-მდი დაავიწროვა.

ხმოვანთა სრული პროგრესული ასიმილაციას ვხედავთ სიტყვებში: მე-ორე, მე-სამე, მე-ცხრე, სადაც წინსართის ე-ნმა მიმსგავსა ა და ი (მაშასადამე, ა დავიწროვდა და ი გაფართოვდა ე-ნამდი); აგრძევე მეგრული მა-ჟირა „მეორე“ : აქ წინსართის ა-ნმა გააფართოვა დაბოლოების ი.

თანხმოვანები. თუ ხმოვანები უმეტესად იცვლებოდნენ სივიწროვე-სიფართოვის მხრივ, თანხმოვანები იცვლება ორგანოთა მოძრაობის ადგილის ან გვარობის მხრივ. აქაც იმავე ასიმილაციასთან გვაქს საქმე, უმეტესად რეგრესიულთან. მაშასადამე, აქაც იმავე ფსიქიურ ანტიციპაციას ვხედავთ; მაგ. ლათინურში $b+t=pt$: scriptus „დაწერილი“, სადაც p წარმოსდგა ძველი b-საგან (scribo „ვსწერ“). განვიხილოთ ამგვარი ცვლილებანი სხვადასხვა ორგანოთა მიხედვით:

ა) ხმის სიმთა ჟღერის მიხედვით. თუ ერთიმეორეს ხვდება ორი თანხმოვანი, რომელნიც ერთმანეთს გვანან გარდა ჟღერი-

* სრული რეგრ. ასიმილაცია იჭებოდა მაშინ, უ-ს რომ დამსგავსებოდა.

სა, მაშინ ხდება სრული ასიმილაცია: ლათ. *ad+teneo*-მ მოგვცა *attineo* „ვაკავებ“, სადაც შეხვედნ თანაბარი თანხმოვანები *d* და *t*; ერთად ერთი განსხვავება მათ შორის გამოიხატებოდა პირველის მეღერობაში და მეორის სიყრუეში; ამიტომ როცა *t*-მ დააყრუვა *d*, მათ შორის სრული მსგავსება დამყარდა. ნაწილობრივ ასიმილაციას ვხედავთ ლათინურ *scripsi* „დავსწერე“ და *scriptus*-ში, სადაც *b* დააყრუვა შემდეგმა *s*-მ და *t*-მ; სრული ასიმილაცია არ მოხდა, რადგან *b* და *s*, *t*, განსხვავებულია არა მხოლოდ სიმთა ჟღერის მხრივ, არამედ წარმოების ადგილითაც. სრული პროგრესიულ ასიმილაციას ვხედავთ ლათ. *miserrimus* „უუბედურესი“ -ში, რომელიც წარმოსდგა *misertimus*-ისაგან; აგრედვე *ferre* წარმოსდგა *ferse*-საგან.

ხშირად ყრუ თანხმოვანი იცვლება მეღერად, როგორც წინა, აგრედვე შემდეგი ხმოვანის მეღერობის გავლენით (პროგრეს.-რეგრეს. ასიმილაცია): ფრანგ. *abeille* „ფუტკარი“ წარმოსდგა ლათ. *apicula*-საგან.

ქართულში გვხვდება ნაწილობრივი ასიმილაცია, მაგ. სიტყვა *მზგავს*-ში, სადაც ყრუ *ს* იქცა მეღერად შემდეგი *გ*-ანის გავლენით; აგრედვე - *ღწევა*- *ხწევა*, *სახლიდან* -*თვან* მეგრ. *ღუღქ* - *ღუთქ* ქართულსა და მეგრულს არ უყვარს მრჩობლი თანხმოვანები, ამიტომ ხდება ნაწილობრივი და არა სრული ასიმილაცია (ქართულში სიტყვა „გქონდა“ გამოითქმის „ქქონდა“ : მოხდა სრული ასიმილაცია; მაგრამ ასეთი მოვლენები ძალიან ცოტაა).

ბ) რბილი სასის მიხედვით. როცა ორ მეზობელ თანხმოვანში მეორე ნაზალი თანხმოვანია პირველი ემსგავსება მას 1) ან სრულად, თუ განსხვავება მათ შორის ცოტა იყოს (ლათ. *annoto* „შეენიშნავ“ წარმოსდგა *adnoto*-საგან: მოხდა სრული რეგრესული ასიმილაცია, რადგან *d*-სა და *n*-ს შორის განსხვავება მხოლოდ ნაზალობაშია, — წარმოების ადგილი კი მათ ერთი აქვს), 2) ან ნაწილობრივ, თუ განსხვავება მათ შორის დიდია (ლათ. *scamnum* „სკამი“ წარმოსდგა *scabnum*-ისაგან: მოხდა ნაწილობრივი ასიმილაცია, რადგან *b*-სა და *n*-ს შორის ორ-

ნაირი განსხვავება იყო: ერთი -n ნაზალია, b არა; მეორე n წინა-ენის მიერია, b ბაგეთ მიერი. ამიტომ, როცა b იცვალა m-დ ბაგეთ მიერობა შერჩა მას, ნაზალობა-კი n-საგან მიიღო).

გ) ბაგეთა და ენის მიხედვით. ხშირად ასიმილაცია ხდება ორ სხვადასხვა ორგანოთა შორის; მაგ. წინაენის მიერი ემსგავსება ბაგე-კბილისმიერს: ლათ. *difficilis* „ძნელი“ წარმოსდგა *disficilis*-საგან; მაგრამ არის ისეთი შემთხვევაც, როცა ორგანო არ გამოიცივლება, ადგილი კი; მაგ. ლათ. *accido* წარმოსდგა *adcado*-საგან: d-ც ენის მიერია (მხოლოდ წინაენის) და c-ც (უკანაენის). ასიმილაციის კანონის ძალით იცვლება აგრედვე ბგერის გვარობა (მაგ. ხშულმსკდომი იცვლება ღრიჭოვანად შემდეგი ღრიჭოვანის გავლენით): ლათ. *assideo* „ახლოს“ ვზივარ“ წარმოსდგა *adsedeo*-საგან, *suffero* „გადამაქვს“ *subfero*-საგან, სადაც ხშულმსკდომი d და b იქცა ღრიჭოვან s და f-დ.

დ) რთული ასიმილაცია. ამგვარი ასიმილაცია გულისხმობს ყველა ზემოთჩამოთვლილს, მხოლოდ დროთა განმავლობაში განსაზღვრულის თანამიმდევრობით განხორციელებულს: ჯერ მიემსგავსება ჟღერის მხრივ, შემდეგ სასის მოქმედების მხრივ და ბოლოს ადგილის ან გვარობის მხრივ; მაგ. იტალიურ *sonno*-ში „ძილი“ nn განვითარდა -pn-საგან შემდეგის თანიმდევრობით: -pn-მ პირველად მოგვცა -bn-; bn-მ შემდეგ მოგვცა -mn-; mn-მ nn*: pn-bn-mn-nn.

უნდა ვიცოდეთ, რომ, თუ ასიმილაცია და დისიმილაცია საერთო ფონეტიური კანონია ყოველი ენისათვის, — ამ კანონის კერძო შემთხვევების მოქმედება შესაძლებელია გვხვდებოდეს მხოლოდ განსაზღვრულ ენაში; მაგ. ჩვენ ვიცით, რომ ლათ. *pt* იტალიურში იცვალა tt-დ ასიმილაციის კანონით (ლათ. *septem*, იტალ. *sette*), მაგრამ ბერძნულში იგივე *pt* იცვალა ft-დ (*hepta* „შვიდი“, ახალი ბერძნული *jeftha*). ეს მოვლენა დამოკიდებულია

* ფორმები პ-თი და მ-თი გვხვდება ნამდვილად (*sopor* „ძილი, ბერძნ. *hupnos*, ლათ. *fsomnus*), bn კი პიპოტეტურია.

განსაზღვრული ენის საარტიკულაციო ბაზისზედ: იქ, სადაც იტალიურში მოხდა ასიმილაცია ბერძნულში ვხედავთ დისიმილაციას.

ასიმილაციას და დისიმილაციას აქვს ძალა არა მხოლოდ მაშინ, როცა ბგერები მეზობლად არიან (ამას ეწოდება კონტაქტური ასიმ.-დისიმ.), არამედ მაშინაც, როცა ისინი დაშორებულია ერთი ბგერით ან მარცვლით და მეტითაც; ამას ეწოდება შორეული ასიმილ. ან დისიმილ. (**Fernassimilation** — დისსიმილ.):

შეშა წარმოსდგა ალბად სეშა-სგან; შეად. მეგრ. დიშქა; ცეცხლი სეცხლის-საგან...

შორეულ დისიმილაციას ვხედავთ ქართულ ოროლო-ში = ორორი; მოლოზონი წარმოსდგან მონოზონი-საგან, ზარალი ზარარისაგან.

კახური, მაგრამ რაჭული; ქუთათური, მაგრამ მეგრული და სხვა

ძნელად გამოსათქმელ ბგერათა კომპლექსის გაადვილება ხდება არა მხოლოდ დისიმილაციის საშვალებით, არამედ მათი სხვადასხვა ადგილას გადასმით: ამ მოვლენას ეწოდება მეტათეზა. აქ ცვლილება ბგერაში არ ხდება, მხოლოდ იგივე უცვლელი ბგერები ადგილს იცვლიან. ამ მოვლენას უმეტეს ნაწილად მაშინ აქვს ადგილი, როცა სიტყვას უცხო ენიდან ვსესხულობთ: რაც უცხო ენის საარტიკულაციო ბაზისითვის ადვილად სათქმელი იყო, ის ჩვენი ბაზისისთვის ძნელი გამოდგა. თუ ჩვენივე ენის სიტყვაშიც ხდება მეტათეზა, ეს იმის მომასწავებელია, რომ დროთა განმავლობაში ჩვენი საარტიკულაციო ბაზისიც იცვლება: რაც წინედ გვეადვილებოდა, ის შესაძლოა გაგვიძნელდეს. ამ მოვლენის ფსიქიური ახსნა ისეთივეა, როგორიც ასიმილაციის და დისიმილაციის, სახელდობრ: მთელი წინადადების შეუყენებელივ თქმა შეგვიძლია მხოლოდ იმიტომ, რომ მთელი წინადადების ელემენტები უკვე (ბუნდოვანად მაინც) წინდაწინ წარმოდგენილი გვაქვს; ამიტომ სხვადასხვა მიზეზების გამო ზოგი ელემენტი (ბგერა ან სიტყვა) ნაადრევად შედის ფიქსაციის ნათელ წერტილში და მორიგ ელემენტზე უწინ გამოითქმის, მორიგი კი

იგვიანებს; ზოლო, რამდენჯერმე თუ ასეთი პროცესი განმეორდა, შედეგი სამუდამოდ რჩება ენაში. მეტათეზის მაგალითები ასეთია: მეგრ. წინგი (ნასესხებია ქართ. წიგნისაგან), ფირქი (ქართ. ფიქრი); საკუთარ მეგრ. სიტყვებში: წრომი -რწომი ჰოტი“ ; წომო -მიწო (გემწოციის „წამოხტენ“). რუს. ладонь - долонь (ძვ. სლავ. длань); რუს. тарелка талерка (გერმ. Teller); ფრანგ. reglisse - ლათ. liquirita „ძირტკბილა“, ისპან. — პორტუგ. palabra - parabola „იგავი“...

ზშირად მეზობელი ერის ენის გავლენით ჩვენ ვიძინთ ახალ ბგერას, რომელიც გენეტიურად არ არის განვითარებული ჩვენი ენის ბგერათა თანხიდან; მაგ. ოსურმა შეიძინა ქართულისაგან ყ ისეთ სიტყვებში, სადაც უკანა ენის მიერი უნდა ყოფილიყო: მაგ. ოსური ყარმ „სითბო“ ენათესავება ავესტის garema-ს, სანსკრიტულ gharma-ს; ოსური ყუს „ყური“ ენათესავება ავესტ. ghoša-ს, და სანსკრიტ. ghoṣa-ს. ამ შემთხვევას ვხსნით ამგვარად: ოსს ზშირად ესმოდა ქართული სიტყვები, სადაც ყ იყო; მაშასადამე, მას გაუჩნდა ახალი ბგერის აკუსტიური წარმოდგენა; ჩვენ კი ვიცით, რომ მოლაპარაკე ადამიანი შეუფერებლად ცდილობს ბგერის მოტორული წარმოდგენა შეუთანასწოროს აკუსტიურს. ამას ხელს უწყობდა ოსური სიტყვების ქართველისაგან გამოთქმა, როცა ქართველი ოსური ბგერის მაგივრად ყ-ს ამბობდა თავის ბაჰისის მიხედვით, ეს კი ოსს ესმოდა და ყ-ს აკუსტიური წარმოდგენა უმაგრდებოდა; კერძოთ ამ პროცესს ხელს უწყობდა ისეთი შემთხვევითი მსგავსება, როგორსაც ყუს-ში ვხედავთ. ანალოგიური პროცესი ხდება მუდამ, როცა ერთი ენა მეორე ენის ბგერებს ითვისებს.

უცხო ენისაგან დამოუკიდებლადაც ვითარდება ენაში ახალი ბგერა: პოლონურში განვითარდა d (dzien' „დღე“), რუსულში შუაენის „რბილი“ თანხმოვანები და სხვა. ასეთი პროცესი აიხსნება შემდეგი ბგერის (ამ შემთხვევაში ზმოვანის) გავლენით

ნით; შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ქართულშიდაც ზოგიერთი ბგერა (მაგ. ჯ, ძ, წ...) ამგვარი პროცესის შედეგი იყოს...

ხშირად ბგერის ცვლილება მიდის ბგერის სრულ დაკარგვამდე: მაგ. ძველ-ბერძნულ ენას სჩვევია (აგრედვე ბევრ სხვა-საც) ს-ს ხმოვანთა შუა ფშვინვად (h) ქცევა და შემდეგ სრული დაკარგვა: მაგ. ბერძნ. *gene-os*-ში *e*-სა და *o*-ს შუა უნდა იყოს *s* ან *h*, რის მოწმეც ლათინური *generis* არის (ლათ. ხმოვანთა შუა *s* იქცა *r*-დ).

მაგ. ქართულში ხშირად იკარგვოდა ბოლო დ (ალბად და-სუსტების გამო): კარგა (დ) და სხვა.

ლექცია მეთორმეტე

(გაგრძელება).

ფსიქო-აკუსტიკური ფაქტორი. ერთბაში (სიმულტანური) და ზედმიყოლებითი (სუკცესიური) ასოციაციები. გამოთქმის მერყეობა და ამ მერყეობის საზღვარი. განსხვავების მკრთალი წარმოდგენა: გამოთქმის შეუმჩნეველი ცვლა. ბგერათა ურთიერთშორის ფიზიოლოგიური ნათესაობა: აკუსტიკურ შთაბეჭდილებათა ერთგვარობა ასეთ ბგერათაგან. ბგერათა სუბსტიტუცია. უცხო ენებიდან სესხება. განსხვავება ფიზიოლოგიურ ცვლასა და აკუსტიკურ სუბსტიტუციას შორის.

სუბსტიტუცია: ყრუ ხშულმსკდომთა, მჟღერ ხშულმსკდომთა, ყრუ ღრიჭოვანთა, მჟღერ ღრიჭოვანთა, აფრიკატების, მღონართა ნაზალ თანხმოვანთა. სემასიოლოგიური ფაქტორის შექერა ამგვარ ცვლილებებში: დაბრკოლება და ხელისშეწყობა. ფონეტიკური კანონები: განსხვავება ჩვეულებრივი მეცნიერული კანონისაგან; ენის პროცესთა სირთულე. ლიტერატურა.

წარსულ ლექციაში ჩვენ განვიხილეთ ბგერათა ცვლილების ფსიქიურ-ფიზიოლოგიური ფაქტორი; მაშასადამე, სახეში გვყავდა თვით მოლაპარაკე და მისი ფსიქიური და ენის ორგანოთა მოძრაობის პროცესები. მაგრამ, როგორც უკვე ვიცით, ლაპარაკი ჩვეულობრივ გულისხმობს მსმენლსაც; გამოვიკვლიოთ, თუ რამდენად არის მსმენელი ბგერათა ცვლილების მონაწილე.

გავიხსენოთ ის გარემოება, რომ ჩვენი გამოთქმა (ე.ი. ბგერის ან სიტყვის მოტორული წარმოდგენა) მუდამ მტკიცედ დაკავშირებულია სმენასთან (ე.ი. ბგერის ან სიტყვის აკუსტიურ წარმოდგენასთან): ჩვენ გამოვთქვამთ ბგერას იმ ელფერით, როგორითაც ის გვესმის და ჩაბეჭდილი გვაქვს ვერნიკეს ცენტრში; მხოლოდ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ხსენებულ, სხვისი ნათქვამისაგან შემდგარ აკუსტიურ წარმოდგენას ემატება ჩვენგანვე ნათქვამის შეგრძნება... აქ წავადგებით ერთ ფრიალ მნიშვნელოვან ფსიქოლოგიურ მოვლენას, რომელსაც ჯეროვანი ყურადღება უნდა მივაქციოთ.

საქმე ის არის, რომ, თუ რომელიმე ბგერათა კრებულს (სიტყვას) ჩვენს ცნობიერებაში რამდენჯერმე აღუძრავს შესაფერი წარმოდგენა, — ბოლოს ბოლოს როდია აუცილებლად საჭირო იმავე წარმოდგენის აღსაძრავად შესაფერ ბგერათა სრული გამეორება: საკმარისია მხოლოდ რამდენიმე ელემენტი უკვე განცდილ შეგრძნებათა, რომ იგივე წარმოდგენა აღგვეძრას. ამაზედ ემყარება სიტყვათა ყოველი ქარაგმული შემოკლება: ქ.შ. (ქრისტეს შემდეგ), ქ.წ., ყ დ (ყოველად) და სხვა. როცა ჩვენ ვკითხულობთ (ან ვუსმენთ), აზრი გვესმის იმ შემთხვევაშიც, როცა ნაწერში (ან ნათქვამში) შეცდომებია: ცხადია, რომ ჩვენ ვერ ვამჩნევთ შეცდომებს, ე.ი. ჩვენ აღგვეძვრის სწორი და სრული წარმოდგენა მაშინაც კი, როცა სიტყვები დამახინჯებულია ან აკლია რამ; ხშირად ჩვენ ვერ ვამჩნევთ შეცდომებს მაშინაც კი, როცა რასმე განგებ გასასწორებლად ვკითხულობთ ან ვუსმენთ. აქედან გამომდინარეობს ჩვენი დებულების ერთი დეტალი: წარმოდგენის ორჯერ აღსაძრავად არ არის საჭირო შეგრძნებათა აბსოლუტური იდენტობა (ერთი და იგივეობა) პირვე-

ლად და მეორედ; მაგ. მე გავიგონე სიტყვა „კვალი“ ორგვარი გამოთქმით: პირველად „კვალი“ (ვ აქ არის კბილბაგის მჟღერი ღრიჭოვანი), მეორედ „კწალი“ (იწერებოდა „კუალი“; აქ წ არის წყვილბაგის მჟღერი ღრიჭოვანი), მაგრამ მნიშვნელობის წარმოდგენა ორივე შემთხვევაში ერთია. მაშასადამე, ჩვენ ვამსგავსებთ ორ (ან რამდენიმე) ისეთ შეგრძნებას, რომლებიც ობიექტურად განსხვავებულია; ხდება ე. წ. ერთბაში ასოციაცია, რომელსაც ვუნდტი უწოდებს **Simultane Assoziation**-ს მეორე გვარ ასოციაციისაგან განსასხვავებლად, რომელსაც ის უწოდებს **Sukzessive Assoziation**-ს (ე.ი. ზედმიყოლებით).

აქედან დასკვნა: ერთისა და იმავე სიტყვის სხვადასხვანაირი გამოთქმა არაა ჩვეულებრივ დაკავშირებული სხვადასხვა წარმოდგენასთან: გამოთქმაში შესაძლებელია არსებობდეს განსაზღვრული მერყეობა, რომელიც მსმენელს არ უშლის აზრის გაგებას, რადგან გამოთქმათა განსხვავება ვერ აღწევს შემეცნების ნათელ წერტილამდე; მაგრამ მკრთალი წარმოდგენა ამ განსხვავებებისა მაინც არის ჩვენს შემეცნებაში, სახელობრ, აკუსტიური ცენტრის სფეროში; ეს სჩანს იმ გარემოებიდან, რომ ჩვენ შეუძინველად ვიცვლით გამოთქმას, რომელიც, როგორც ვიცით, დამოკიდებულია აკუსტიურ წარმოდგენის ცვლილებისაგან. ავიღოთ ისეთი მცირე განსხვავება დ-ინის (სიტყვის ბოლოს) გამოთქმაში, როგორიცაა ქართლელსა და იმერელს შორის: ქართლელი ჩვეულებრივ ამბობს ნამდვილ დ-ონს (მჟღერ ხშულ-მსკდომს), იმერელი კი თ-ანს (ყრუ მფშვინავ ხშ-მსკდომს). წარმოვიდგინოთ, რომ იმერელი ხანგრძლივად მოხვდა ქართლელთა წრეში; როცა იმერელს ესმის სიტყვა „შავად“ (დონით), 1) მას აღეძვრის იგივე წარმოდგენა, როგორიც ქონდა ქართლელს, 2) ის ვერ გრძნობს განსხვავებას „შავად“ და „შავათ“ -ის შორის, რადგან ამ განსხვავებამ ვერ მიუწია მისი ცნობიერების ნათელ-წერტილამდე; მაგრამ ამ განსხვავების მკრთალი წარმოდგენა მაინც უჩნდება იმერელს, რაც სჩანს იქედან, რომ ის უნებურად ბოლოს და ბოლოს დ-ონს იტყვის თ-ანის მაგივრად. ასე გამოვეცვლება დაბოლოვების დ-ონი ქართლელს, რომელიც იმერელ-

თა წრეში მოხვდება. მაგრამ ასეთ მერყეობას (მაგ. დ-ონსა და თ-ანს შუა) საზღვარი აქვს, რომლის იქით ურთიერთშორის გაგება ძნელდება და ბოლოს სიძნელე გაუგებრობამდე მიდის. მაგ, როცა იმერელი ამბობს „წევდი“ აქ უკვე ქართლელი აშკარად გრძნობს განსხვავებას, მაგრამ, თუ მას აღმცხრის იგივე წარმოდგენა, როგორც „წავდი“ -საგან, ეს იმიტომ, რომ 1) დანარჩენი ელემენტები (ეს გარდა) ერთნაირია, 2) მან იცის, რომ იმერეთში „ეობით“ ლაპარაკობენ. წარმოვიდგინოთ, რომ რომელიმე ქართლელმა არ იცის იმერული „ეობა“ : მაშინ მას გაუჭირდება აზრის გაგება, რადგან ასოციაციას გაუადვილებს მას მხოლოდ დანარჩენ ელემენტთა ერთგვარობა (წ-ვიდა)...

როცა ჩვენ ვამბობთ: ამ კაცის ნალაპარაკები მესმის და კარგი გამოთქმაც აქვსო, აქ მერყეობა მინიმალურია; თუ ვამბობთ: აზრი მესმის, მაგრამ ცუდი გამოთქმა აქვსო — აქ არის მაქსიმალური მერყეობა; თუ ვამბობთ: იმდენად ცუდი გამოთქმა აქვს, რომ აზრიც არ მესმისო — აქ მერყეობის საზღვარს გადასულა და იმ დონემდე მიუღწევია, სადაც იწყება ახალი დიალექტი (თითქმის ახალი ენა).

მინიმალური მერყეობა არსებობს ყოველ ენაში: სიახლოვე და ხშირი მისვლა-მოსვლა ურთიერთ შორის წინუღებება ამ მერყეობის ზრდას; პირიქით: სიშორის და იშვიათი მისვლა მოსვლის გამო მერყეობა მაქსიმალამდე აღწევს და ხშირად საზღვარს გადადის.

აკუსტიკურ ფაქტორს სხვა გზითაც შეაქვს ცვლილება ენაში.

მაგალითად ჩვენ ვიცით, რომ არსებობს მთელი რიგი ბგერათა, რომელნიც ფიზიოლოგიური წარმოდებების მხრივ ენათესავეებიან და ასე თუ ისე ემსგავსებიან ბევრ სხვას; აქედან ცხადია, რომ აკუსტიკური შთაბეჭდილების მხრივაც ისინი რამდენამდე უნდა ემსგავსონ ერთიმეორეს. როცა ჩვენ ლაპარაკს ვუსმენთ, ხშირად ვერ გავიგონებთ მოლაპარაკის ყოველ წვრილმანს; მაგრამ, თუ ჩვენი ცნობიერებისათვის ჩვეულებრივია ლაპარაკის შინაარსი, მაშინ, არც ვერ გავიგონებთ, იმას ჩვენვე ვუმატებთ

შეუგნებლად; ხოლო, თუ საუბრის შინაარსი ჩვენთვის უჩვეულოა, იმ შემთხვევაში შესაძლებელია ცვლილება შევიტანოთ გაგონილში. აი რატომ: გაურკვეველი ლაპარაკი, ან შორი მანძილიდან გაგონილი, ან სუსტად ნათქვამი ვერ ახდენს ჩვენზე ისეთ სწორ შთაბეჭდილებას, რომ რომელიმე ბგერა მისი მონათესავე ბგერისაგან განსხვავებულად განვიცადოთ; ამიტომ ერთი ბგერის ნაცვლად მეორე ბგერას განვიცდით, და შესაძლებელია სამუდამოდ შეგვჩრეს ასეთი უსწორო აკუსტიკური წარმოდგენა; ხოლო, რადგან ჩვენი გამოთქმა მუდამ უთანასწოროდება აკუსტიურ წარმოდგენას, ცხადია, რომ გამოთქმაშიც უნდა ნორმას გადავუხვიოთ. მსმენელის სმენის სისუსტე ამგვარ ერთი ბგერის მეორის ნაცვლად სუბსტიტუციას (შენაცვლებას) ხელს უწყობს. უნდა ვთქვათ მხოლოდ, რომ ბგერათა აკუსტიკური სუბსტიტუცია უფრო შემთხვევითი ხასიათისაა, ვიდრე ბგერათა ფიზიოლოგიური ცვლა, რომელიც განსაზღვრულ ენაში მტკიცედ ემორჩილება ფონეტიკურ წესებს; თუმცა აკუსტიკური სუბსტიტუციისათვისაც შეგვიძლია ამგვარი სავალდებულო წესი დავადგინოთ: თუ ორ ბგერათა შორის არავითარი აკუსტიკური მსგავსება არ არსებობს, ყოვლად შეუძლებელია მათი ურთიერთ სუბსტიტუცია; მაგ., ო და ტ, ლ და წ არასოდეს არ შეენაცვლება ერთი-მეორეს.

აკუსტიკური ფაქტორი მოქმედობს აგრეთვე უცხო ენიდან სიტყვების სესხების დროს: თუ გვესმის უცხო ბგერა ან მათი კომპლექსი, რომლის გამოთქმა უჩვეულობის გამო გვიჭირს, მაშინ ჩვენ გამოვთქვამთ ისე, როგორც გვეჩერება, ე.ი. ჩვენს ცნობიერებაში ხდება ასიმილაცია იმ უცხო ბგერის წარმოდგენასა და ჩვენთვის ჩვეული ბგერის წარმოდგენას შორის. მაგ. ევროპული და რუსული ენის არმცოდნე ქართველისაგან გამიგონია „ანდერძი“, „ადრესი“-ს მაგივრად. გარემოების მიხედვით, „ანდერძი“ აღუძრავს მას იმავე წარმოდგენას, როგორსაც ჩვენ „ადრესი“ : სჩანს მან იხმარა მისთვის ბგერათა ჩვეული კომპლექსი. აღვნიშნავ აქვე, რომ აკუსტიკური სუბსტიტუციის დროს ხდება მხოლოდ ბგერათა მონაცვლეობა (Lautwechsel), ფიზიო-

ლოგიურ ცვლილებათა დროს კი შესაძლებელია ახალი ბგერაც გაჩნდეს ენაში (Lauwantdel).

შევდივარ იმის განხილვაში, თუ რომელი ბგერა რომელს შეიძლება შეენაცვლოს, ე.ი. განვიხილავ ბგერათა ფიზიოლოგიურ და აკუსტიურ ამა თუ იმ მსგავსებას.

ა) ყრუ ხშულ-მსკდომთა – არა მფშვინავთა (პ, ტ, კ, ყ) და მფშვინავთა (ფ, თ, ქ) – სუბსტიტუცია: ა) ურთიერთშორის: მეგრ. ხოპი – ხოფი, ბერტი – ბერთი, სკანი – სქანი, კეპური – ყეპური „კერა“ ; უკრაინ. *кисто - тисто* „ცომი“ ; რუს. ხალხური *кiятр - театр*; ლიტავ. *sekmas* „მეშვიდე“ უნდა იყოს *sepm-*, ან *septm-*. ბ) შეენაცვლებიან თანაბარ მჟღეროთ (ბ, დ, გ): მეგრ. ტურინი – ღურინი – (ფურინი) „ფრენა“, კვიკვილი – გვიგვილი „კვირტი ხეზე“ ; რუს. *эдак - этак...* ც) შეენაცვლებიან თანაბარ ყრუ ღრიჭოვანებს: ბერძნული *th* მაგივრად სლავებმა სთქვეს *ფ*: ბერძ. *anathema* – რუს. *анаѳема* (ფ გამოთქმაში = *ფ*-ს), *kathedra* – *каѳедра...* დ) პ ან ფ ენაცვლება ნაზალ მ-ს: ნემსი – ნეფსი (ხალხური), რუს. *мчела - пчела*.

ბ) მჟღერ ხშულმსკდომთა (ბ დ გ) სუბსტიტუცია: ა) ურთიერთშორის: რუს. ხალხ. *гля - для, андел - ангел*; ლიტავ. *bugnas - bubnas* „დაირა“. ბ) თანაბარ ყრუ ხშ. –მსკდომებთან: მეგრ. იხ. ზემო; პოლონ. *drzazga - trzaska* „ნაფოტი“ ; რუს. *прызгать - прыскать*. ც) დ–ნ: მეგრ. ჯულა – ჯუნა „კოცნა“ ; დ) შეენაცვლებიან თანაბარ აფრიკატებს (ზოგჯერ ყრუსაც), მაგ. მეგრულში: დვალა – ძვენა „დადება“, ჭანდი – ჭანჯი „ბუზი“ ...). არის შემთხვევები, როცა დ-ს შეენაცვლება ლ, მაგ. ლათინურში: *Lingua* – ინგ. *tongue*, გერი. *Zunge* „ენა“ (ამ ორ სიტყვაში *t* და *z* ძველი *d* ს ჩამომაველია); *lacrima* – ბერძნ. *dàkru* „ცრემლი“.

გ) ყრუ ღრიჭოვანთა (*ფ, ხ, ს, შ, th*) სუბსტიტუცია: ა) ურ-

* *th* ამ შემთხვევაში კბილთა შუა ღრიჭოვანია, როგორც მაგ. ინგლისურში და ახალ-ბერძნულში.

თიერთშორის: მეგრ. შქასერი — სქასერი „შუალამე“ ; უკრაინ. (хв - ф) хвакт -фракт; სომხ. haug — ლათინ. pater „მამა“ (haug წარმოსდგა faug-ისაგან, სადაც ყრუ f განვითარდა ინდო-ევროპ. p-საგან)... B) შეენაცვლებიან ყრუ ხშულ-მსკდომებს: მეგრ. ხვიხვილი — კვიკვილი, უკრაინ. Пилип = Филип; მეგრ. სუნდი — ცუნდი „ნამი“ ... c) მჟღერ ღრიჭო ვანებს: მეგრ. (და ქართული) რახან — რადან: ახ. ბერძნული: vrakti - frāktes „ლობე“ ... d) შ — რ: მეგრ. კეში — კერი „გარეული ღორი“.

დ) მჟღერი ღრიჭოვანების (ვ, ზ, ჟ, ღ, ი, ც) სუბსტიტუცია: a) ურთიერთშორის: მეგრ. ჟინოსქუა — ზინოსქუა „აზნაური“ ; სერბული жнам - знам „ვიცი“, ახ. — ბერძნ. Rlepo — ძვ. ბერძნ. blēpō „ვხედავ“ (ახ. — ბერძნულში უნდა იყოს ვლეპო)... ბ) ზ-ს: მეგრ. ზიტყვა — სიტყვა; c) არის შემთხვევა, როცა მჟღერი ღრიჭ. შეენაცვლება ყრუ შიშინა აფრიკატას (ჰ), ან მჟღერს (ჟ): მეგრ. ღურჭული — ჰურჭული „ჭიკჭიკი“, ჟინოსქუა — ჰინოსქუა „აზნაური“. d) ი — ლ : მეგრ. ძაძამი — ძალამი “ ძალიან“. e) ვ-ს ხშირად ენაცვლება მ ვნ-ში: ბულგარ. мнукъ — внукъ; ჟ-ს რ: სერბ. морем — можем.

ე) აფრიკატების ანუ რთულ ხშულმსკდომთა (ყრუ: წ, ჰ; მჟღერი: ძ, ჯ; ყრუ მფშვინავი: ც, ჩ) სუბსტიტუცია; ა) ურთიერთშ რის: მეგრ. წენიწყარი — ჰანიწყარი, ჰიჰილაკი — ჩიჩილაკი; წალამი — ჩალამი — (კალამი); b) ყრუ აფრიკატა ენაცვლება ყრუ ხშულმსკდომს, მჟღერი -მჟღერს: ხაცეცი — ხათეცი „ახალი ჯვარდაწერილი ქალი“ ; ჯახე — დახე; c) თანაბარ ღრიჭოვანებს: ცუნდი — სუნდი „ნამი“ ; რძია — რზია „მიცემა“; ჟინოსქუა — ჟინოსქუა...

ვ) მდინართა (რ, ლ) სუბსტიტუცია: a) ურთიერთშორის: მეგრ. კარაჩხა — კალაჩხა „კალათა“; ფრანგ. titre — ლათ. titulus (ნასესხებია). ბ) ენაცვლება ნაზალ ნ-ს: მეგრ. ლამოსი — ნამუსი; ქართ. (იმერ.) ლეფსი — ნეფსი; ფრანგ. niveau — იტალ. libello „თარაზო“; მეგრ. გირძე — გინძე „გრძელი“ ; რუს. ხალხური ярманка - ярмарка.

ზ) ნაზალ თანხმოვანთა (მ, ნ) სუბსტიტუცია: ა) ურთიერთშორის: ფრანგ. *nappe* — ლათ. *nappe* „სუფრა“; რუს. *Микита* - *Никита*; б) მ ენაცვლება ბ-ს: სლოვენური *bramor* - *mramor*; ც) ნ ენაცვლება ლ-ს (ხან რ-ს და დ-საც): მეგრ. ნამუსი — ლამოსი; გნძე — გირძე; ბულგ. და სერბ. *много* - *многo*; პოლონ. *lumer* — *numer*; იტალ., ისპან., პორტუგ. *alma* — ლათ. *anima* — პიროვანს. *arma* „სული“; ლიტავ. *debesis* — უნდა იყოს *nebesis* „ღრუბელი“ (ლათ. *nebula*).

მოყვანილი მაგალითები საკმარისია იმის დასამტკიცებლად, რომ აკუსტიური სუბსტიტუცია ხდება ისეთ ბგერათა შორის, რომელთაც რაიმე ნატესაობა აქვთ ურთიერთშორის. მაგრამ ამას გარდა, კიდევ ერთი დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ მოყვანილი მაგალითებიდან: აკუსტიკური სუბსტიტუცია მოქმედობს უმეტეს ნაწილად ისეთ სიტყვებში ან სიტყვების ისეთ ნაწილებში, სადაც მორფოლოგიური ცვლილებ ა არ ხდება — და თუ ხდება იშვიათად; ასეთი სიტყვებია საკუთარი სახელები და განცალკევებული სიტყვები: *Микита*, რალან... აგრედვე სიტყვის მორფოლოგიურად უცვლელი ნაწილები, უმეტესად დასაწყისი: *lacrima* — ბერძ. *dakru*. ეს გარემოება აიხსნება ამგვარად: ნათესავი ფორმების ბგერები იფარავს ცუდად გაგონილ ბგერას ცვალებადობისაგან; მაგ., ჩვენ რომ დ-ს მაგივრად გავიგონოთ ტ ან ჯ სიტყვა „სწერდა“ -ში, აქ ვერ დამკვიდრდება ტ ან ჯ, რადგან დ არის წარსული დროის ნიშანი, რომელიც ძალიან ხშირად იხმარება როგორც ამ დროის სხვა პირებში (სწერდი, სწერდნენ...), ისე სხვა კილოშიც (ვსწერდე...), ტ-ს ან ჯ-ს დამკვიდრებას ხელს უშლის კიდევ მეტის ძალით ის გარემოენა, რომ ყოველ ზმნაში გვხვდება ამ წარსულ დროში ეს დ. მაშასადამე, აქ ხდება ერთგვარი ანალოგია (იხ. შემდეგი ლექციები), რომლის ძალითაც ჩვენ ვასწორებთ ცუდად ნათქვამს ან გაგონილს. აქ იჩებს თავს ცვლილებათა ახალი ფაქტორი, რომელსაც ვუწოდებთ ფსიქო-სემასიოლოგიურ ფაქტორს: ზოგჯერ ეს ფაქტორი აბრკოლებს ფიზიოლოგიური და აკუსტიკური ფაქტორების მოქმედებას, ზოგჯერ კი თავისებური ცვლილება შეაქვს ენაში:

მაგ., ჩვენ ვიცით, რომ გერმანულში ხდება ფიზიოლოგ. ასიმილაცია, როცა წინაენის **n**-ს შემდეგ ზის უკანა ენის **g**: Finger „თითი“; **n** აქ გამოითქმის უკანა ენისმიერად, მაგრამ არის შემთხვევა, როცა **n** და **g** ერთიმეორეს მოხვდება, მაგრამ ასიმილაცია არ ხორციელდება, მაგ. **angekommen**-ში **n** (**g**-ს წინ) არ გამოითქმის უკანაენით. ეს მოვლენა აიხსნება ფსიქო-სემასიოლოგიური (ე.ი. მნიშვნელობითი) ფაქტორის გავლენით: **an** და **gekommen** წარმოადგენდა ორ ცალკე, დამოუკიდებელ მორფოლოგიურ ერთეულს. რომელთაც უერთიმეორესოდაც მნიშვნელობა ქონდა ენაში; ამიტომ **an**-ის არტიკულაცია და იმის წარმოდგენა იმდენად არის ჩაბეჭდილი ჩვენს ფსიქიკაში, რომ ფიზიოლოგიურ ასიმილაციას არ დაემორჩილა.

პირიქით: თუ რაიმე მიზეზის გამო სიტყვის სემასიოლოგიური მხარე სუსტდება ჩვენს ცნობიერებაში, მაშინ ფსიქო-სემასიოლოგიურ ფაქტორს თვითონ შეაქვს ცვლილება ენაში, ე.ი. ხელს უწყობს ფიზიოლოგიურ ცვლას და აკუსტიურ სუბსტიტუციას. მაგ. ყოველ-დღე სახმარი სიტყვების შემოკლება ამგვარად აიხსნება. იმ მოსაზრებით, რომ ჩვენს ნათქვამს ადვილად გაიგებს მსმენელი, ჩვენ ნაკლებ ვფიქრობთ სიტყვის სემასიოლოგიურ შემადგენლობაზე და ნაკლებ მკაფიოდ გამოვთქვამთ სიტყვის ზოგიერთ ნაწილს; ამიტომ ზოგიერთი სიტყვა იმდენად მოკლდება, რომ სრულიად უშინაარსოდ იქცევა. რა თქმა უნდა, აქ გადაიხლართება მრავალ ფაქტორთა მოქმედება, მათ შორის ენის რითმულობა (იხ.). მაგალითები: აქ მო! (მოდრი); ბიჭ ოს! (ბიჭო სცან); მიე! (მიეცი); გენაცვა“ დახე!.. მეგრ. მახა (მახარია „გამახარებელი“); გიო(-რგი), დრიმი)-ტო, ქომუ (ქომოჩი „მომეცი“), მოლა (მოლართი), „წამო ჩემთან“ ... გერმ. **gun morgen** (= **guten Morgen**), იხმარება ამის მაგივრად მხოლოდ **morgn**, ზოგიერთ დიალექტებში **mojn**; რუს. **здравствуйте** შემოკლდა **здрасть**—ად; **сударь** შემოკლდა **сѣ**—დ, მაგ. როცა ამბობენ: **да сѣ** იგულისხმება **да сударь**).

განვიხილოთ ბგერათა მრავალგვარი ცვლილება. იბადება საკითხი: შემთხვევითია ენაში ამგვარი ცვლილებები, თუ აუცი-

ლებლობის გამო წარმომდგარი? ე.ი. არსებობს თუ არა ფონეტიური „კანონები“? ამ საკითხს საკმაოდ დიდი ისტორია აქვს (იხ. ლიტერატურა): ზოგი მეცნიერი უარყოფდა ფონეტიური კანონების არსებობას; უმთავრესი მისი საბუთი ის იყო, რომ ფონეტიურ კანონების მოქმედებას აბრკოლებს ენის სხვადასხვაგვარი ცვლილება: მორფოლოგიური, სემასიოლოგიური, ეტიმოლოგიური და სხვა. ცხადია, რომ თუ ჩვენ ძალა შეგვწევს ვუჩვენოთ — რომელ შემთხვევაში დაბრკოლდა ფონეტიური კანონის მოქმედება, ე.ი. განსაზღვროთ ფონეტიკის სფერო სხვა სხვა ცვლილებათა სფეროსაგან, — მაშასადამე, უნდა ვსცნოთ ფონეტიური კანონები; ამგვარი განსაზღვრა რომ შესაძლებელია, ეს უკვე ვიცით თქმულიდან. უნდა შევნიშნო მხოლოდ, რომ „კანონის“ განსაზღვრა ლინგვისტიკაში ცოტა განსხვავდება ჩვეულებრივი განსაზღვრისაგან, მაგ. ფიზიკაში, ქიმიაში და სხვა. ეს განსაზღვრება გამომდინარეობს ლინგვისტიკის ობიექტის (ენის) სპეციფიურ თვისებათაგან. თუ მეცნიერების სხვა დარგში ჩვენ ვამბობთ: ამა და ამ კანონის ძალით ესა და ეს ასე უნდა მოხდესო, ლინგვისტიკაში ჩვენ ვამბობთ: ესა და ეს მოვლენა ამა და ამ კანონის, მიზეზის გამო მოხდა; ე.ი. ლინგვისტიკაში ჩვენ ვიკვლევთ უკვე მომზადარ ფაქტს, ვხსნით მიზეზს და ამგვარად ვადასტურებთ ცვლილებათა თანშეზომილობას ისტორიულის თვალსაზრისით. მომავალი ცვლილების შესახებ ჩვენ შეგვიძლია გამოვთქვათ მხოლოდ საერთო დებულება: ობიექტურ პირობათა (სოციალურ, გეოგრაფიულ, ფსიქო-ფიზიკ., აკუსტიკურ და სემასიოლოგიურ) გავლებით უნდა მოხდეს ცვლილება ამა და ამ გავრი ხასიათის; მაგრამ ცვლილებათა წვრილმანების წინ-და-წინ თქმა ძნელია, რადგან თქმა-სმენის პროცესი იშვიათი სირთულის მოვლენაა... თუმცა ზოგჯერ წვრილმანების გათვალისწინებაც შესაძლებელია.

რაც შეეხება ენის წარსულ ცვლილებათა განხილვას, იქ უტყუარის სისწორით ვითვალისწინებთ ყოველ წვრილმანს; მაშასადამე, იქ კანონს გარდაუვალი ძალა აქვს. ჩვენ ვამბობთ: განსაზღვრულ ენაში (ან კილოში) ამა და ამ დროში, განსაზ-

ღვრულ პირობებში ასეთი ცვლილება მოხდა. ამგვარმა ფონეტიურმა კანონმა გამონაკლისი არ იცის.

თავისთავად ცხადია, რომ ფონეტიური კანონის გარდაუვალობა შეეხება ბგერათა მხოლოდ იმ ცვლილებებს, რომელსაც ჩვენ ბგერათცვლა (Lautwandel) ვუწოდეთ: ასეთი ცვლილებები შედეგია ენის ფსიქო-ფიზიოლოგიურ მოვლენათა. ბგერათ მონაცვლეობა — კი (Lautwechsel) შედეგია დანარჩენ ფაქტორთა მოქმედების. რაც შეეხება ენის სპორადიულ, ზოგჯერ ინდივიდუალურ ცვლილებებს, ისინი, თუ ვერ ვრცელდებიან მთელ ენაში (ან კილოში), ვერც ენას შესცვლია.

მე-XI და მე-XII ლექციებში აღძრულ საკითხთა ლიტერატურა:

- 1) Томсонъ, ნაჩვ. შრ., 241 – 274 გვ.
- 2) Paul, ნაჩვ. შრ. თავი მესამე.
- 3) ი. ყიფშიძე, Грамм. Мингрельск. яз. СПб. 1924 6-9 და 106-126 გვ. ქართული და მეგრული ენიდან სიტყვიერადაც მრავალი მაგალითი მომაწოდა).
- 4) Богородицкий, 79: გვ. და სხვ.
- 5) Grammont, La dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes, 1895.
- 6) Jespersen, Zur Lautgesetzfrage, 1889.
- 7) Wundt, Gibt es Lautgesetze, Halle, 1900
- 8) Wundt, Über den Begriff des Gesetzes, mit Rücksicht auf die Frage der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze (Philoph. Stud. III)
- 9) Pipping, Zur Theorie der Analogiebildung, Helsi-gford, 1906.
- 10) Щерба, ნაჩვ. შრ. 2 გვ. და შემდეგი...

ახსენებენ

ლექციები

(სელთნაწერის
მაგიერ)

ენათ შესწავლის
მეთოდური მუშაობის
ფესტივალი

ფასი..... ლ. კ.

გამოცემატფ. უნივერსი-
ტეტის სტუდენტთა კავ-
შირის გამგეობისა.

ტფილისი.

სტამბა „სახალხო საქმე“
კალაუზნის ქ. 14

ლექცია მეცამეტე

სიტყვის მნიშვნელობა. სემასიოლოგია. ფონეტიკური და სინტაქსიური ერთეული. სიტყვასა და მნიშვნელობას შორის კავშირი შემთხვევითია. აბსტრაქტული და კონკრეტული მნიშვნელობა. ე. წ. ჰომონიმი და სინონიმი. გარეშე წარმოდგენისა და გრძნობის გამოხატვა ენაში. მნიშვნელობის ინდივიდუალობა. ფსიქიური წინასწარი განწყობილება.

მნიშვნელობის ცვლა კულტურული და ფსიქიური პირობების გამო. „ნავი“, „ზრახვა“, „მედგარი“, „სროლა“, „nepo“. მნიშვნელობის გაფართოვება და დავიწროვება: „ხელი“, „სული“, „persona“, საკუთარი სახელები და სხვა. ევფემიზმები.

წარსულ სემესტრში (იხ. VI-XII ლექც.) ჩვენ გავეცანით უმთავრესად ბგერათმეცნიერებას ანუ ფონეტიკას: შევისწავლეთ ბგერები ფსიქოფიზიოლოგიურად და განვიხილეთ მათი მრავალგვარი ცვალებადობა. მაშასადამე, ჩვენ გვქონდა სახეში უმთავრესად ენის (ან სიტყვის) ბგერითი მხარე. მაგრამ სიტყვა არაა მხოლოდ და მხოლოდ ბგერათა კრებული, — მას აქვს აგრეთვე განსაზღვრული მნიშვნელობა. რა განსხვავებაა ბგერათა ამ ორ კომპლექს შუა: „თავი“ — „ივთა“? — პირველს აქვს მნიშვნელობა, მეორეს არა. ამასთანავე სიტყვას „თავი“ შეგვიძლია მივსცეთ მრავალგვარი მნიშვნელობა (შინაარსი) გარემოების და საჭიროების მიხედვით. მაშასადამე ჩვენ წინ სდგას საკითხი სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ.

იმ დისციპლინას, რომელიც იკვლევს სიტყვას მნიშვნელობის მხრივ და ითვალისწინება ამ მნიშვნელობის ცვლილებება-განვითარებას — ზოგჯერ სიტყვის ბგერითი მხარის ცვლილებასთან დამოუკიდებლად, — ეწოდება სემასიოლოგია ან სემანტიკა (ბერძნ. *Sēmainō*, *sēmasi'a* „აღნიშვნა“, *sēmautikós* „აღმნიშვნელი“).

აქედანვე უნდა ვიცოდეთ, რომ სემასიოლოგიის საგანი (სიტყვის მნიშვნელობა-შინაარსი) უფრო რთული მოვლენაა,

ვიდრე ფონეტიკისა; განსაკუთრებით, მნიშვნელობის ცვლილება-განვითარების მიზეზები სძევს ზოგჯერ ენის სფეროს გარეშე — ცხოვრების საერთო პირობათა ცვალებადობაში; ამიტომ სემასიოლოგიაში ვერ მყარდება ისეთი გარდაუვალი კანონები, როგორც ფონეტიკაში. ჩვენ განვიხილავთ ხსენებულ მოვლენებს, რამდენადაც ისინი შედიან ენობრივ და ფსიქიურ მოვლენათა ფარგლებში.

უპირველეს ყოვლისა უნდა ვიცოდეთ, რომ ჩვეულებრივ (ცოცხალ) ლაპარაკში ფონეტიკურად არ არსებობს სიტყვა, როგორც დამოუკიდებელივ განკერძოებული რამ ერთეული; არსებობს მხოლოდ სინტაქსიური ერთეული. ეს იმიტომ, რომ წინადადებაში ლაპარაკის დროს წინა სიტყვის ბოლო ბგერა ისეთ-სავე სისწრაფით უერთდება შემდეგი სიტყვის პირველ ბგერას, როგორც ერთ სიტყვაში ორი მეზობელი ბგერა ერთი მეორეს. მოიგონეთ ფრანგულ ენაში ე.წ. *liaison* ან ძველი-ინდუორის „სან-დპი“ და ძველი-ბერძნული (განსაკუთრებით წარწერები, სადაც უპირატესობა ფონეტიკურ წერას ეკუთვნის ისტორიულთან შედარებით). ამ მოვლენას ყოველ ენაში აქვს ადგილი, მაგრამ გრაფიული გამოხატულება მან პოვა მხოლოდ ზოგიერთში.

თუ კი შესაძლებელია ვილაპარაკოთ სიტყვის, როგორც ერთეულის, არსებობაზე, ეს მხოლოდ სემასიურის (მნიშვნელობითი) თვალსაზრისით, ე.ი. არსებობს სიტყვა, რადგან ის აღნიშნავს ერთ განსაზღვრულ ცნებას; მაგრამ რა ცნებას აღნიშნავს „ან“, „და“, „მიერ“, „ქვევა“? ესენიც ხომ სიტყვებია? მათ ეძლევა მნიშვნელობა მხოლოდ წინადადებაში, სინტაქსიურ ერთეულში. მართალია, „მამალი“, „ხელი“, „თავი“ ... აღნიშნავს რეალურ საგნის წარმოდგენას, მაგრამ არ ვიცით 1) რა კონკრეტულ ურთიერთობაშია ეს საგნები სხვებთან: მამალმა იყივლა თუ ის დაკლეს? ხელი ეტკინა თუ ხელით გააკეთა?.. 2) რომელი ერთი ვიფიქროთ: მამალი, ქათამი თუ ბატი? მარჯვენა (ან მარცხენა) ხელი თუ დოქის ხელი? ბოლოკის თავი თუ ქალაქის თავი? ამიტომ მხოლოდ კონტექსტში ეძლევა ამა თუ იმ სიტყვას განსაზღვრული მნიშვნელობა. მაშასადამე დამოუკიდებელი არ-

სებობა მნიშვნელობის მხრივაც აქვს მხოლოდ სინტაქსურ ერთეულს; ამ ერთეულის სიტყვებად დაყოფა ხდება ხელოვნურად, შეთანხმების ძალით პრაქტიკულ მოსაზრებათა გამო.

ამას გარდა სიტყვასა და მის მნიშვნელობას შუა არ არსებობს შინაგანი განუყრელი კავშირი. ჩვენ ვიცით, რომ სიტყვის ბგერითი მხარე არის აკუსტიკური და მოტორული წარმოდგენა მის შემადგენელ ბგერათა; ასეთი წარმოდგენა (სიტყვა) მე შემიძლია მქონდეს ცნობიერებაში, გამოვთქვა ან დავსწერო კიდეც, მაგრამ მისი მნიშვნელობა კი არ ვიცოდე (მაგ. გაიმეორეთ ან დასწერეთ თქვენთვის უცნობი ენის რომელიმე სიტყვა); აგრეთვე მე შემიძლია მქონდეს წარმოდგენა საგნის შესახებ, მაგრამ მისი სახელი კი არ ვიცოდე. მხოლოდ მაშინ, როდესაც სოახლოვის ასოციაციის ძალით პირველი წარმოდგენა (აკუსტიკურ-მოტორული ანუ ბგერითი სიტყვა) დაუკავშირდება მეორე წარმოდგენას (საგნის შესახებ), — პირველი გახდება მეორის სიმბოლოდ, ე.ი. სიტყვას ეძლევა მნიშვნელობა. წარმოდგენათა ასეთი დაკავშირება რომ შემთხვევითია და არა განუყრელი, ამის მოწმეა მრავალ ენათა არსებობა: ერთ ენაში მოვლენის წარმოდგენის სიმბოლო ბგერათა კრებულის ერთი წარმოდგენაა, მეორეში მეორე; უბრალოდ რომ ვსთქვათ: ერთი და იგივე საგანი ბგერათა სხვადასხვა კომპლექსით აღინიშნება სხვადასხვა ენაში. გულუბრყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, თითქოს ბგერა თავისთავად გამოხატავს სიტყვის შინაარსს; თითქოს ბგერა „ლომი“ თავისთავად გამოხატავდეს სიძლიერეს, ან „აქლემი“ უშნოობას და სხვ. სხვა ენაზე მოაზროვნესათვის შესაძლოა პირიქით.

გავეცნოთ სიტყვის მნიშვნელობათა სხვადასხვაობას.

როცა ვამბობთ: „ოჯახი“, „თვე“, „ტკივილი“, ჩვენ ამით გამოვხატავთ საერთო ცნებას, რომელიც შეიცავს ამ რიგის ყოველ კერძო მოვლენას; სიტყვის ასეთ მნიშვნელობას ეწოდება აბსტრაქტული მნიშვნელობა. ხოლო როცა ვამბობ: „ჩემი სახლი“, „მარიამობისთვე“, „ეს ტკივილი“, ასეთ მნიშვნელობას ეწოდება კონკრეტული, რადგან ცნობილია დროისა და სივ-

რცის ფარგლებში. კონკრეტული მნიშვნელობა შესაძლოა იყოს განსაზღვრული და განუსაზღვრელიც. „წავიკითხე ერთი წიგნი“; ცხადია, რომ „წიგნი“ აქ კონკრეტული მნიშვნელობა აქვს (რადგან აბსტრაქტული ექნებოდა, თუ ვიტყვოდით, მაგ. „წიგნი კარგი საქონელია“), მაგრამ ის ჯერ განუსაზღვრელია: თუ მე განვაგრძობ: „ამ წიგნმა მე დამატკბო“, აქ უკვე მნიშვნელობა განსაზღვრულია, რადგან მსმენელმა უკვე იცის, რომ ეს ის წიგნია, რომელიც მე წავიკითხე. მნიშვნელობის ამ განსხვავებაზეა დამყარებული განსაზღვრულ და განუსაზღვრელ არტიკლთა ხმარება იმ ენებში, სადაც ასეთი შეინახა (მაგ., ფრანგ. და გერმან.).

ორი ან რამოდენიმე სიტყვა შესაძლოა გარეგნულად ერთი და იგივე იყოს, მაგრამ ეს მოვლენა ყოველთვის არ გულისხმობს ამ სიტყვათა მნიშვნელობის ერთსა და იგივეობას; მაგალითად: ხერხი (სამუშაო იარაღი) და ხერხი (მოხერხება), წერა — წერა (ბედის), და (ჩემი და) — და (კავშირი) და მრავალი სხვა. სიტყვათა გარეგნული ასეთი მსგავსება შესაძლოა იყოს ორგვარი პროცესის შედეგი:

ა) გარეგნულად და შინაარსით განსხვავებული სიტყვები

შესაძლოა სხვადასხვა ფონეტიკურ ცვლილებათა გამო ერთიმეორეს დაემსგავსოს გარეგნულად, მაგრამ მნიშვნელობის მხრივ განსხვავება მაინც რჩება; მაგალითად, ძველად იწერებოდა და ითქმოდა დამ, მაგრამ დროთა განმავლობაში დ დაიკარგა და სრულიად შემთხვევით დაემსგავსა და კავშირს; შესაძლოა, რომ ამგვარივე პროცესის შედეგი იყოს წერა — წერა-ს, ხერხი — ხერხი-ს გარეგნული მსგავსება. ამ მაგალითებში ჩვენ გვაქვს ორი სხვადასხვა მნიშვნელობა.

ბ) შესაძლებელი, რომ ერთმა განსაზღვრულმა მნიშვნელობამ მიიღოს სხვა და სხვა სახე ასოციაციის წყალობით; მაგალითად: გული (კაცის გული, თხილის გული, ხელის გული და სხვა), წიგნი (დაბეჭდილი წიგნი, ბარათი), კბილი (ადამიანის კბილი, ხერხის კბილი და სხვა); ამიტომ, ერთი და იგივე სიტყვა

იხმარება თითოეული სახის აღსანიშნავად. აქ ჩვენ გვაქვს ერთი მნიშვნელობის სხვადასხვა სახეობა.

ჩვენ ხშირად ვფიქრობთ, რომ ე.წ. სინონიმების საშვალეებით გამოვხატავთ ერთსა და იმავე წარმოდგენას: მკვეთრი, ბასრი, მჭრელი; ცოლი, მეუღლე; ვსტეხ, ვლეწ, ვამსხვრევ, ვამტვრევ; ძაღლი, ქოფაკი. სინონიმური სიტყვების მნიშვნელობა რომ იდენტური არ არის, ეს ცხადია, რადგან ერთ შემთხვევაში ერთს ვხმარობთ და მეორეში სხვას, ესეიგი ჩვენ არჩევანს ვახდენთ მათ შორის გარემოების მიხედვით. რაზედ ვამყარებთ ამ არჩევანს? რით განსხვავდება ერთი სინონიმური სიტყვის მნიშვნელობა მეორესაგან? განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ ძირითად წარმოდგენას ერთვის გარეშე წარმოდგენა ან გრძნობა და ამ დართულის ხასიათის შესაფერად ვახდენთ არჩევანს სინონიმურ სიტყვათა შორის: როდესაც „ძაღლი“-ს მაგივრად ვამბობთ „ქოფაკ“-ს, ამ ოთხფეხის შესახებ ძირითად წარმოდგენას ემატება გარეშე წარმოდგენა მდარე ჭიშის შესახებ; როცა დელაკატი-ს ნაცვლად ვამბობ მანდილოსან-ს, აქ ძირითად წარმოდგენას ემატება მორიდების ან პატივისცემის გრძნობა; სილამაზის აღსანიშნავად ჩვენ ვიტყვით: ლამაზი, ტურფა, კეკლუცი — იმის მიხედვით, თუ რა ხასიათისაა განცდილი სილამაზე. მწერლის ან მოსაუბრის ენამახვილობა, ორატორის მკვერმეტყველება, ზრდილობით და პატივისცემით ლაპარაკი დამყარებულია გარეშე წარმოდგენათა და გრძნობათა შესაფერი სიტყვებით გამოხატვაზე; მკითხველის ან მსმენელის სულიერი განწყობილება დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორი გარეშე წარმოდგენები და გრძნობებია ძირითადს გარდა შეტანილი ნაწერში ან ნალაპარაკეში. ეგრედ წოდებული დემაგოგია სწორედ მით ხიბლავს ბრბოს, რომ გადამეტებულად შეაქვს ლაპარაკში გარეშე გრძნობები და ამით ჩრდილავს მსმენელებში ლოღიკურ აზროვნებას.

გარეშე გრძნობათა გამოსახატავად სიტყვების დარჩევის გარდა ჩვენ ძალიან ხშირად ვსარგებლობთ ხმის მოდულაციით, ტემპით, ხმის ამაღლება-დაბლობით, მახვილით და სხ.: ერთი და

იგივე სიტყვა ითქმის ხმის მრავალგვარი ინტონაციით სულიერი განწყობილების მიხედვით. დაუკვირდით, როგორ ითქმის, მაგ., „ვხედავ“ სიმშვენეირით დამტკბარ ადამიანისაგან ან უბედურების მოლოდინში მყოფისაგან, ან რაიმე საგანთან დაშორებული მოსაუბრისაგან და სხ.

ჩვენ ვიცით, რომ განსაზღვრულ ფარგლებში გამოთქმა ინდივიდუალურია, ესე იგი ერთსა და იმავე ბგერას ან სიტყვას ორი პიროვნება ოდნავ მაინც განსხვავებულად გამოსთქვამს. მაგრამ სიტყვის მნიშვნელობითი მხარე გაცილებით უფრო ინდივიდუალურია, რადგან ის არის უფრო რთულ ფსიქიურ პროცესთა შედეგი, ვიდრე ბგერა. სიტყვის მნიშვნელობა იქმნება ჩვენს ცნობიერებაში იმის მიხედვით, თუ რა წრეში და რა პირობებში გვიხდება ცხოვრება, განვითარების რა დონეზე ვდგევართ, რა ხელობას მივსდევთ და სხვა. როცა ბავშვს ესმის „ცხენი“, შესაძლოა მან წარმოიდგინოს ჯოხი, რომელზეც ის ზის, ან სათამაშო უსულო ცხენი; როცა მიწის მუშას ესმის „თოხი“, მას ჩვეულებრივ წარმოუდგება ტარიანი თოხი, მჭედელს კი ჩვეულებრივ უტარო; გაუნათლებელთა წრეში „განათლებული კაცი“ ეწოდება ისეთ კაცს, რომელმაც წერაკითხვა იცის ან განათლებულთა წრეში რამოდენიმე ხანი დაჰყო; ჩვენი საზოგადოება კი სულ სხვა არის. თუ ბავშვს „ზღვა“ შეუთვისებია მხოლოდ სკოლაში რუკის საშვავლებით, ნამდვილი კი არ უნახავს, მისი წარმოდგენა ზღვის შესახებ დიდად განსხვავდება იმის წარმოდგენასთან ამავე საგნის შესახებ, ვისაც ნამდვილი ზღვა უნახავს; შემჩნეულია, რომ ზღვის სიდიდის შესახებ წარმოდგენა ფრიად სუსტი აქვს მას, ვისაც ზღვა არ უნახავს.

ამას გარდა ზოგჯერ ერთი და იმავე პიროვნებისთვისაც საჭიროა განსაზღვრული პირობები, რომ ამა თუ იმ სიტყვით მასში აღეძრათ ის წარმოდგენა, რომელიც გვსურს. როცა ჩვენ ვამბობთ „ვნახებ ბარი“, მსმენელი წარმოიდგენს ან სამუშაო იარაღს და ან ადგილს იმის მიხედვით, თუ რაზედ იყო ლაპარაკი, ან რას ვიტყვით შემდეგ; მაშასადამე, ასეთ შემთხვევებში მით უფრო სწრაფად ვალწევთ მიზანს (აღვუძრავთ მსმენელს სასურ-

ველ წარმოდგენას), რაც უფრო მეტადაა მსმენელი ფსიქიკურად წინასწარ განწყობილი: „ცული ნიშანი“ სკოლაში ერთს ნიშნავს და ჩვეულებრივსხვას (ცულის მომასწავებელი); ჩვენში როცა იტყვიან: „ქალაქში მივდივარ“-ო, მრავალი ჩვენგანი წარმოიდგენს „ტფილისში მივდივარ“-ს, „წყარო“-ს გაგონებაზე ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ წყალიც და ისტორიის წყაროც“ იმის მიხედვით, თუ რაზედაა საზოგადოდ ბაასი.

განვიხილოთ მნიშვნელობის ცვლილება-განვითარება.

რადგან სიტყვის მნიშვნელობა არის განსაზღვრული ცნება, რომელიც შესაძლებელია იცვალოს დროთა განმავლობაში, კულტურული და ფსიქიური პირობების მიხედვით, აქედან ცხადია, რომ იცვლება სიტყვის მნიშვნელობაც. მრავალ სიტყვას დაკარგვია თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა, მაგრამ თვით სიტყვა კი შერჩენია ენას, თუ ამ სიტყვას სხვა ახალი მნიშვნელობა შეუძენია; თუ არა — სიტყვაც დაკარგულა, ესე იგი, ხმარებიდან გამოსულა. როდესაც ცხოვრების პირობები ქმნის ახალ ცნებას, მის აღსანიშნავად ენა სარგებლობს ან უცხო სიტყვით (თუ ცნებაც ნასესხებია), ან ენაში უკვე ხმარებული სიტყვით (ამ შემთხვევაში სიტყვის მნიშვნელობა ფართოვდება), ან ითხზება ახალი სიტყვა მშობლიური ენის მასალისაგან. განსაკუთრებით ხშირად ენა სარგებლობს პირველი საშვალებით; ამით აიხსნება უცხო სიტყვების სესხება, რომელიც ყოველ ენაში ძალიან ხშირია.

შესაძლებელია სიტყვას ქონდეს ორი მნიშვნელობა: ერთი პირვანდელი, მეორე — შემდეგ განვითარებული: მაგალითად, „ნავი“ სიტყვით ჩვენ აღვნიშნავთ აგრეთვე წისქვილის მოწყობილობის ერთ ნაწილს. ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ სიტყვას პირვანდელი მნიშვნელობა დაეკარგოს, მეორენდელი კი შერჩეს. ხსენებულ მაგალითში ჩვენ აღვილად შეგვიძლია წამოვიდგი-ნოთ, რომ კულტურის წინსვლამ მოსპოს ან შესცვალოს ნავის,

როგორც საცურავი საშვალების, ფორმა და ამ ახალ ფორმას ახალი სახელი მოუპოვოს; მაგრამ წისქვილში კი „ნავი“ დარჩეს, თუ, რა თქმა უნდა, მისი ფორმაც არ შეიცვალა.

„ზრახვა“ სიტყვისაგან, რომელიც ძველად აღნიშნავდა ლაპარაკს, დღეს გვაქვს „დაძრახვა“, „განზრახვა“. ალბად რაიმე შემთხვევის გამო ზრახვა იყო ხმარებული არა თავისი ძირითადი მნიშვნელობით, ვთქვათ: გაკიცხვის თქმის და სამოქმედო გეგმის წინდაწინ თქმის მნიშვნელობით: ამის გამო პირვანდელი მნიშვნელობა ზრახვისა დაიკარგა და დარჩა მისი შემთხვევითი მნიშვნელობა.

„მედგარი“ სიტყვა ნიშნავდა ძველად ზარმაცს; ამ სიტყვის დღევანდელი მნიშვნელობის ძველისაგან ახსნა ადვილია, რადგან სიზარმაცის ცნება უკვე შეიცავს ერთგვარ გამძლეობას.

თუ როგორ გამოიყენებს ზოლმე ენა ძველ სიტყვას ახალი ცნების აღსანიშნავად, თუნდაც ის შეუფერებელი იყოს ახალი ცნებისათვის, ამის მშვენიერი მაგალითია „სროლა“, რომელიც გამოხატავდა ისარით მოქმედებას, მაგრამ შეუფერებელია თოფისათვის; ან რუსული перс, რომელიც აღნიშნავდა საწერ იარაღს, რადგან ეს იარაღი მაშინ ფრთისაგან კეთდებოდა, მაგრამ შეუფერებელია რკინის კალმისათვის.

ღრთა განმავლობაში სიტყვის მნიშვნელობა შესაძლებელია გაფართოვდეს ან დაევიწროვდეს. როცა გვინდა ვსთქვათ, ესა და ეს კაცი ლამაზად სწერსო, ჩვენ ვამბობთ, მას კარგი „ხელი“ აქვსო; ცხადია, აქ „ხელი“ სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვებულია მით, რომ მოქმედი საგნის სახელი დარქმევია მის ერთერთ ნამოქმედართაგანს. ამგვარივე ხასიათისაა თქმა „ბედნიერ ფეხზე მოვიდაო“. „მიმდინარეობა“ შესაძლებელია არა მხოლოდ წყლის, არამედ აზრებისაც, ავადმყოფობისა და სხვა.

მნიშვნელობის გაფართოვებასთანა გვაქვს საქმე, როცა ნაწილის სახელი ზოგადდება მთელისათვის. ჩვენ ვამბობთ, ამდენი და ამდენი „სული“ ყავს სარჩენიო; „სული“ აქ აღნიშნავს მთელ ადამიანს. ძველად ლათინურში *persona* ნიშნავდა სასცენო ნი-

ლაბს, რომლითაც აჩვენებდნენ ადამიანის ამა თუ იმ ხასიათს. დღეს მრავალ ენაში ამ სიტყვით აღნიშნავენ ადამიანის პიროვნებას.

როდესაც ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვა უცვლელად ან ოდნავ შეცვლილი უკავშირდება კონკრეტულ მოვლენას, ჩვენ მაშინ საკმე გვაქვს სიტყვის მნიშვნელობის დავიწროებასთან; ასეთია, მაგალითად, ყოველი საკუთარი სახელი, რომელსაც ჭერ კიდევ შერჩენია პირვანდელი მნიშვნელობის კვალი ან რომლისთვისაც ხალხს მიუცია რაიმე აზრი ამა თუ იმ მოსაზრებით: „მკედლიშვილი“ უეჭველია ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვა იქნებოდა, ვიდრე არ დაუკავშირდა ერთ პიროვნებას და საკუთარ სახელად არ იქცა; ლათინურში ძეელიქს ნიშნავს ბედნიერს, მაშასადამე მას აქვს ზოგადი მნიშვნელობა, მაგრამ ევროპულ ენებში ეს სიტყვა იხმარება საკუთარ სახელად; ელენე ბერძნულად ნიშნავს ბრწყინვალეს; „კარლ“-ის პირვანდელი მნიშვნელობა იყო „კაცი“ (ძვ. გერმ. Kerl) და სხვა. განცალკევებით ნახმარი „კახური“ ნიშნავს ღვინოს, თუმცა ზოგადი მნიშვნელობითაც იხმარება; ტფილისი (ან თბილისი) გადმოცემით ნაწარმოები უნდა იყოს თბილი-საგან; ვაშლოვანს ვუწოდებთ განსაზღვრულ ადგილს და არა ყოველ ადგილს სადაც ბევრი ვაშლია და სხვა.

ყოველ ენაში არის ისეთი სიტყვები, რომელთაც აქვს განსაზღვრული ყველასათვის ცნობილი მნიშვნელობა, მაგრამ ამ მნიშვნელობის აღსანიშნავად იხმარება სხვა სიტყვა, რომელსაც შესაძლებელია ქონდეს თავისი საკუთარი სხვა მნიშვნელობაც; ეს ხდება სხვადასხვა მოსაზრებებით, მაგალითად, მოკრძალების, შიშის, ზრდილობის და სხვა ამგვარი რისამე აღსანიშნავად. მაგალითად, ჩვეულებრივ საუბარში ამბობენ „ურწმუნო“-ს გველის ნაცვლად, „პერანგის ამხანაგს“ ქვედა საცვლის სახელის ნაცვლად და სხვა. სიტყვის ამგვარ არაპირდაპირი მნიშვნელობით ხმარებას ეწოდება ევფემიზმი (ბერძ. *eufēmē* — სიტყვის სასიამოვნოდ თქმა). ძველი ბერძნები შურისძიების ქალღმერთებს უწოდებდნენ ევმენიდებს, ესე იგი კეთილის მსურ-

ველთ. შესაძლებელია ეს არაპირდაპირი მნიშვნელობით ხმარებული სიტყვა ენას შერჩეს და პირვანდელი კი დაიკარგოს ან სხვა მნიშვნელობა მიიღოს. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ერთ თაობას ეთაკილებოდეს რომელიმე სიტყვა, მეორეს კი არა; დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მრავალი სიტყვა, რომელთა თქმა დღეს სასირცხვოდ ითვლება ძველის ძველად სათაკილოს არაფერს წარმოადგენდა „საყვარელი“-ს თქმა დღეს ჩვენს ყურს ეხამუშება, თავის დროზე კი უეჭველია მას ქონდა დაახლოვებით „სატრფოს“-ს მნიშვნელობა; მოსალოდენელია „სატრფო“-საც ასე დაემართოს და „საყვარელ“-მა თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა დაიბრუნოს. ანალოგიურია გერმანული **Minne**-ს და **Liebe**-ს თავგადასავალი. საშვალო საუკუნოებში ეგრედწოდებული მინნენ-ზინგერები მაღალი სიყვარულის გამოსახატავად ხმარობდნენ **Minne**-ს, რადგან **Liebe** მაშინ ტლანქ გრძნობიერებას გამოხატავდა; მაგრამ მას შემდეგ **Minne** იმდენად გავრცელდა და გაუბრალოვდა, რომ მიიღო საძრახისი დამოკიდებულობის მნიშვნელობა; ამიტომ **Liebe**-მ მიიღო მაღალი სიყვარულის მნიშვნელობა.

აღსანიშნავია აგრეთვე უცხო სიტყვათა ევფემისტური ხმარება. უცხო სიტყვა, რაც უნდა სათაკილო მნიშვნელობის იყოს, უფრო მეტის თავისუფლებით იხმარება, ვიდრე იმავე მნიშვნელობის მშობლიური სიტყვა. თავისთავად ცხადია, რომ თუ უცხო სიტყვაც ჩვეულებრივ ხმარებაში შევიდა, მასაც ის ბედი ეწევა, როგორიც მშობლიურს (მაგ. კლოზეტი - ინგლ. closet). რაც შეეხება ადამიანის აგებულების ნაწილთა სახელებს, აქ უმეტეს ნაწილად მეცნიერული ტერმინოლოგიით ვსარგებლობთ და, რადგან ისინი ყოველდღიურ სახმარებლად არ ქცეულა, ამიტომ უფრო მეტად უძლებენ ხსენებულ პროცესს.

საზოგადო გრამატიკა. წინადადების განსაზღვრა: პაული, ვუნდტი. ორწევრიანი მარტივი წინადადება: მისი სახენი. უსრული წინადადება. უსუბიექტო წინადადება. მარტივი გავრცელებული წინადადება. რთული წინადადება. „შემოკლებული“ დამოკიდებული წინადადება. ენის საშვალეზანი სინტაქსიურ მნიშვნელობათა გამოსახატავად: დაბოლოებანი, სიტყვათა წყობა. მორფოლოგიური ნაწილები: ძირითადი და ფორმალური კუთვნილებანი: ფორმანტი. მორფოლოგიურ ნაწილთა რეალური არსებობა. ფორმანტი: მწარმოებელი და მცვლელი. ფლექსია. რედუბლიკაცია. კომპოზიტები. სამეტყველო ნაწილები: საკუთარი მნიშვნელობით და უიმისოდ. ბრუნვები. ზმნა და მისი ფორმები.

ამ ლექციაში განზრახულია საზოგადო გრამატიკის (მორფოლოგიის და სინტაქსის) მოკლე მიმოხილვა. მორფოლოგია არის ენათმეცნიერების დარგი, რომელიც იკვლევს სიტყვის სხვა და სხვა ფორმებს და ამ ფორმათა მნიშვნელობას; სინტაქსი იკვლევს წინადადებათა სხვა და სხვა ფორმებს და მათ მნიშვნელობას.

რადგან სიტყვის ფორმებს ეძლევა განსაზღვრული მნიშვნელობა მხოლოდ წინადადებაში, ამიტომ განვიხილოთ ჯერ წინადადების საკითხი.*) რა არის წინადადება?

* წარსული საუკუნის მეორეოცდაათე წლებამდე გრამატიკაში გამაფებული იყო ე.წ. ლოგიკური მიმართულება; ამ მიმართულების აზრით წინადადება უდრის ლოგიკურ განსჯას. H. Steintal-მა სამუდამოდ დაარღვია ეს შეხედულება თავის *Grammatik, Logic und Psychologie*, Berlin 1855“-ში. ლოლიკა ერთია ყველა ზალხისა და დროისათვის, გრამატიკა კი სხვა და სხვა ნაირია თითოეული ენისათვის; კერძოდ, ერთი და იგივე განსჯა შეიძლება გრამატიკულად გამოითქვას სხვა და სხვა ნაირი ფორმით და სხვა.

H. Paul ასე განსაზღვრავს წინადადებას: „წინადადება არის ენობრივი გამოხატვა, სიმბოლო იმისა, რომ მოლაპარაკის სულში მოხდა რამოდენიმე წარმოდგენის ან წარმოდგენათა ჯგუფის შეერთება, და საშუალება იმისთვის, რომ გამოიწვიოს მსმენელის სულში იმავე წამოდგენათა იგივე შეერთება“ (Prinzipien der Sprachgeschichte⁴, 1909, §85). ამას თითქოს ეწინააღმდეგება ვუნდტის ასეთი განსაზღვრა: „წინადადება არის ენობრივი გამოხატვა მთლიანი წარმოდგენის შემადგენელ ნაწილებად დანაწევრებისა“ (Völkerpsychologie, die sprache II², 244 გვ.). ჩვენის აზრით პაული და ვუნდტი აღნიშნავენ ენობრივი აზროვნების სხვა და სხვა მომენტს და აქედან წარმოსდგება მათი განსაზღვრის სხვა და სხვაობა; როცა მე ვამბობ: „ძალი ცხოველია“, აქ მთლიანი წარმოდგენა მართლაც ნაწევრდება, მაგრამ როცა ვამბობ: „ეს ავადმყოფი მორჩება“, აქ რამოდენიმე წარმოდგენა (მსუბუქი ავადმყოფობა, კარგი მოვლა, მაგარი აგებულება) ერთდება. რაც შეეხება მსმენელს, მისთვის ხდება მხოლოდ შეერთება.

ორწევრიანი (ქვემდებარე და შესმენილი) მარტივი წინადადება სამგვარია: ა) საერთოდ ფაქტის აღმნიშვნელი, მაგ.: მუხა წაიქცა; ბ) კლასიფიკაციური, მაგ.: მუხა ხეა; გ) თვისების ანუ რომელობის გამოხატველი, მაგ.: მუხა მაგარია. ფორმალური განსხვავება მათ შორის ის არის, რომ პირველ შემთხვევაში (მუხა წაიქცა) ქვემდებარეს მიეწერება განსაზღვრული ნიშანი (წაიქცა) მხოლოდ ზმნის საშვალებით; ხოლო ორ დანარჩენში (მუხა ხეა, მუხა მაგარია) — არსებითი სახელის ზედსართავის საშვალებით, რომელთაც ემატება შემწეობითი ზმნა (ა=არის). მოყვანილ მაგალითებში აზრი გამოხატულია ობიექტიურად; მაგრამ თითოეული მათგანის თქმის დროს შესაძლებელია ადგილი ჰქონდეს აგრეთვე სუბიექტურ მომენტსაც, ესე იგი გამოიხატოს ჩვენი გრძნობა ან ნებისყოფა; შეგვიძლია ვსთქვათ სიხარულის გრძნობით (ხე წაიქცა!) ან ნებისყოფის გამომჟღავნებით (ხე წაიქცეს!) და სხვა. ამ თვალსაზრისით თითოეული ხსენებული კატეგორიის წინადადება შესაძლებელია იყოს: 1) მოთხრობითი,

2) ემოციური და 3) ნატვრა-ბრძანებითი სახის; სამივე სახე გამოიხატვის დადებითად ან უარყოფითად. ამას გარდა მოთხრობით სახეს შესაძლებელია ქონდეს კითხვის (მუხა წაიქცა? კითხვით წინადადებაში მკითხველისათვის უცნობია აზრის რომელი ნაწილი) და პასუხის ფორმა (წაიქცა), რომელიც ჩვეულებრივ ითქმის მხოლოდ მოკლედ ანუ უსრული წინადადებით.

თავის თავად ცხადია, რომ ეგრედ წოდებული უსრულ წინადადებაც ორწევრიანია, რადგან წინადადების მეორე წევრს არ გამოვხატავთ მხოლოდ იმიტომ, რომ ის თავისთავად იგულისხმება, ესე იგი შესაფერი წარმოდგენა უკვე აღძრულია ან კითხვის საშვალებით, ან გარემოების მიხედვით, ასეთია, მაგალითად, უსრული წინადადებანი: „მე“ („ვინ დასწერა“ კითხვაზე), „არა“ („შენ დასწერე?“ კითხვაზე), „სწერე“ და სხვა. თავისებური აგებულობისაა ე.წ. ერთ წევრიანი უსუბიექტო წინადადება: „წვიმს“, „თოვს“ რუს. „смеркается“ (ბინდდება), ლათ. „pluit“ („წვიმს“) და სხვა, სადაც მომქმედის შესახებ წარმოდგენა არ არის აღძრული. უსუბიექტო ანუ უპიროვნო წინადადების ფორმებს ზოგნი სთვლიან ორწევრიანისაგან შემოკლებულად; ზოგნი კი ფიქრობენ, რომ ეს არის მათი პირვანდელი სახე. რადგან უსუბიექტო წინადადებებში ზმნა მესამე პირშია და თითქმის ყოველთვის ისეთი მოვლენა აღინიშნება, სადაც ძველი დროის ადამიანი ღვთაებას ჩაურევდა ხოლმე, იმიტომ საფიქრებელია მათი ორწევრიანი წინადადებისგან განვითარება.

მარტივი წინადადება შესაძლებელია იყოს არა მხოლოდ ორწევრიანი, არამედ გავრცელებულიც (მრავალწევრიანი); ეს ხდება მაშინ, როცა ქვემდებარეს და შესმენილს გარდა მათთან ერთად უნდა გამოიხატოს სხვა წარმოდგენა, რომლითაც განისაზღვრება ქვემდებარე ან შესმენილი (ან ორივე): მაღალი მუხა შხუილით წაიქცა; წინადადება ვრცელდება აგრეთვე ახალი საგნის (დამატება) და გარემოებათა აღსანიშნავად: ღურგალმა მაგიდა გააკეთა; საათი კედელზე კიდია...

როდესაც ორი წინადადება (ორ ან მეტწევრიანი) ერთი მეორეს უერთდება იმ სახით, რომ ერთი შეადგენს მეორის ნა-

წილს, ამას ეწოდება რთული წინადადება; შესაძლებელია აგრეთვე რამდენიმე წინადადების გაერთიანებაც ერთ რთულ წინადადებად. გაერთიანება ხდება ნაცვალ სახელთა და ზმნისართების შეწყობით (რომელი, რომელიც, როცა, რომ, სადაც და სხვა: მე ვხედავ, რომ შენ შრომობ; სადაც სიყრმითვე ვჩვეულვარ, ჩემი სამშობლო ის არი; მე მგონია, რომ ის კაცი, რომელსაც გულში გავეცან, კარგი კაცია. რთულ წინადადებაში ერთს ეწოდება მთავარი წინადადება, დანარჩენს დამოკიდებული. ჩვეულებრივ დამოკიდებული წინადადება იწყება შემავრთებელი სიტყვებით (რომ, სადაც და სხვა).

რთული წინადადებით გამოსატქმელი აზრი ზოგჯერ შესაძლებელია მარტივი წინადადებით გამოითქვას: მე მოვალ, მზე რომ ჩავა = მე მოვალ მზის ჩასვლისას; მე გავათავე შრომა, რომელიც შარშან დავიწყე = შარშან დაწყებული შრომა გავათავე. ასეთ შემთხვევებში სრულიად არ უნდა ვიფიქროთ, თითქოს აქ ხდებოდეს სრული დამოკიდებული წინადადების „შემოკლება“, ესე იგი, თითქოს მოკლე განვითარებულის სრულისგან; იმდენივე უფლება გაქვს (თუ მეტი არა) ვიფიქროთ, რომ მოკლესაგან განვითარდა სრული დამოკიდებული წინადადება. ნამდვილად კი, რამდენადაც ჩვენ შეგვიძლია გავითვალისწინოთ სხვა და სხვა ენათა განვითარების ისტორია, მოკლე და სრული დამოკიდებული წინადადებები არსებობდნენ პარალელურად ერთისა და იმავე აზრის გამოსახატავად.

ვრცლად წინადადების საკითხები განხილული იქნება სინტაქსის სპეციალურ კურსში; აქ კი ვიტყვი მოკლედ იმის შესახებ, თუ რა საშვალეხანი აქვს ენას სინტაქსიურ მნიშვნელობათა გამოსახატავად. ესე იგი, რა საშვალეხით აღინიშნება იმ წარმოდგენათა ურთიერთშორის განწყობილება, რომელნიც წინადადებას შეადგენენ.

როცა ჩვენ ვამბობთ „ძალმა კურდღელი დაიჭირა“, აქ წარმოდგენათა ურთიერთობა გამოხატულია დაბოლოებებით (-მა, -ი, -ა), ზმნაში, აგრეთვე, თავსართით (და-), „ძალის კურდღელს იჭერს“: აქ სხვა ურთიერთობაა იმავე წარმოდგენათა

შორის და ეს განსხვავება გამოხატულია იმავე სიტყვათა სხვა ურთიერთობაა იმავე წარმოდგენათა შორის და ეს განსხვავება გამოხატულია იმავე სიტყვათა სხვა დაბოლოებით. მაშასადამე, ამ მაგალითებში სინტაქსიური მნიშვნელობის გამოსახატავად ქართული ენა სარგებლობს სიტყვის დაბოლოებათა ცვლით. მაგრამ როცა ვამბობ „მე ვდგევარ მაგიდის ახლო“, აქ დაბოლოებას გარდა ურთიერთობა გამოხატულია „ახლო“-თი. ამგვარ სიტყვებს (შემდგომ, უკან, წინ, ქვეშ და სხვა), რომელნიც წინადადებაში აღნიშნულ წარმოდგენათა შორის ამყარებენ განსაზღვრულ ურთიერთობას, ეწოდება ფორმალური სიტყვები, რადგან მათი დანიშნულება ისეთივეა, როგორიც სიტყვის ფორმებისა ბრუნებასა და მიმოხრაში. ამას გარდა სინტაქსიური მნიშვნელობა გამოიხატვის წინადადებაში სიტყვათა ამა თუ იმ წყობით: ძმას სურს დას კალამი მისცეს; „ძმას“ და „დას“ ორივე მიცემით ბრუნვაშია; „ძმას“ ასრულებს ქვემდებარის დანიშნულებას იმიტომ, რომ ის წინადადებაში პირველ ადგილასაა; საკმაოა ამ წინადადებაში „ძმას“ და „დას“ სიტყვებს (დაბოლოების უცვლელად) ადგილი უცვალოთ, რომ აზრი სრულიად შეიცვალოს. უფრო ცხადად ეს მოვლენა სჩანს იმ ენებში, სადაც ფლექსია დასუსტებულია, მაგალითად, ინგლისურში და ფრანგულში: ფრანგ. *le père appeal Jean*; დაბოლოების მიხედვით სრულიად არა სჩანს ვინ ვის ეძახდა, — მხოლოდ სიტყვათა წყობა გვიჩვენებს ქვემდებარეს. განსაკუთრებით ხშირად სარგებლობს სიტყვათა წყობით ეგრედწოდებული „ძირეული“ ენები, მაგ. ჩინური *ngó tǎ nǐ* [მე გცემ შენ] — *nǐ tǎ ngó* (შენ მცემ მე). დანარჩენი საშვალეებანი განხილულ იქნება მორფოლოგიისთან ერთად. სიტყვის იმ ნაწილს, რომელთანაც სიახლოვის ასოციაციის ძალით დაკავშირებულია განსაზღვრული მნიშვნელობა, ეწოდება მორფოლოგიური ნაწილი. „ძალ-მა“: ძირითადი მნიშვნელობა აქ დაკავშირებულია „ძალ“ ბგერათა კომპლექსთან; მაგრამ „მა“ კომპლექსიც გვიჩვენებს განსაზღვრულ რასამე, სახელდობრ იმას, რომ ძირითადი ნაწილით გამოხატული არსება მომქმედია. მაშასადამე, ჩვენი განსაზღვრის ძალით „ძალ-

ლმა“ წარმოადგენს ორ მორფოლოგიურ ნაწილს, რომელთა შორის განსხვავება ისაა, რომ პირველი (ძალ) ატარებს ძირითად მნიშვნელობას, მეორე (მა) მხოლოდ ფორმალურს. ამიტომ ყოველი სიტყვა, რომელსაც კი შეუძლია იცვალოს (ბრუნებასა და მიმოხრაში ან სხვაგვარად), შესდგება ორი მორფოლოგიური ნაწილისაგან: ძირითად მნიშვნელობას და მის გამომხატველ ბგერათა კომპლექსს ვუწოდებთ ძირითად კუთვნილებას; ფორმალურ მნიშვნელობას და მის გამომხატველ ბგერათა კომპლექსს — ფორმალურ კუთვნილებას ანუ ფორმანტს. „მ-შობელ-ი“: ამ სიტყვაში მ, ელ, ი არის ფორმანტი, შობ არის ძირითადი კუთვნილება.

მორფოლოგიური ნაწილები რომ არაა ფიქცია, არამედ ისინი რეალურად არსებობენ ჩვენს ცნობიერებაში, ამას მოწმობს ის გარემოება, რომ მათი საშვალეებით ვაწარმოებთ ისეთ სიტყვებსაც, რომელიც შესაძლოა არცკი გაგვეგონოს, მაგალითად: მო-კრიტიკ-ე (მო და ე ფორმანტებით ვისარგებლეთ ისე, როგორც „მო-საუბრ-ე“-ში), ჯორ-ოსანი (ოსანი ფორმანტით ვისარგებლობთ, ისე, როგორც „ცხენოსან“-ში) და სხვა.

ფორმანტი ორგვარია: ა) ფუძის მწარმოებელი, მაგალითად მ-, ელ (მ-კეთებ-ელ), მო-, -ო (მო-თეთრ-ო), მე-, -ე (მე-ნაგ-ე), უ-, -ესი (უ-თეთრ-ეს) და სხვა, რომელნიც უერთდება ძირითად კუთვნილებას (-კეთებ, -თეთრ, -ნაგ-) და ამგვარად აწარმოებს სიტყვის ფუძეს (მკეთებელ, მოთეთრო, მენაგე, უთეთრეს). მაშასადამე, ფუძე არის ძირითადი კუთვნილება + მწარმოებელი ფორმანტი.* ამ კატეგორიის თავისებურ ფორმანტს წარმოადგენს ეგრედ წოდებული ალტერნაცია (მორიგეობა) ხმოვანთა, რომლის საშვალეებითაც ჩვენ განვასხვავებთ ხოლმე ერთი სახის

* ფუძის მწარმოებელი ფორმანტი შესაძლებელია იყოს თავსართი (პრეფიქსი): მ-, მო-, სა- და სხვა, შუასართი (ინფიქსი): *lugo lugum* და ბოლოსართი (სუფიქსი): ელ-, ალ- და სხვა; ყველა ამათ საერთოდ ეწოდება აფიქსები.

ზმნას მეორესაგან, მაგალითად, რუსულში: веду, вожу; несу, ношу და სხვა.

ბ) სიტყვის მცვლელი ფორმანტი ანუ ფლექსია, რომელსაც უწოდებენ აგრეთვე სიტყვათა სინტაქსიურ კუთვნილებას, რადგან ფლექსია წინადადების სიტყვათა შორის ამყარებს განსაზღვრულ ურთიერთობას. ასეთია უმთავრესად, მაგალითად, ქართულში და აგრეთვე მრავალ ინდო-ევროპულ ენებში ბრუნვათა და მიმოხრათა დაბოლოებანი: კაც-ი, კაც-ს, კაც-მა...; სწერ-ს, სწერ-და, სწერ-ოს *terr-ae, terr-am...* ზოგიერთ ენებში ფლექსიის დანიშნულებას ასრულებს მახვილი (მაგ. რუსული *головы' - головы*), და ხმის სიმძლავრე (მაგ. ძველ ბერძნულში, რომელსაც შერჩა მუსიკალური ხმის ამძლავრება). შესაძლებელია აგრეთვე დაბოლოებათა განსხვავება გამოიხატოს ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლეში, მაგ. ლათინურში *terra (nominat.) - terrā (ablat.)*. ფლექსიის მაგივრობას ზოგიერთ ენებში ეწევა ხმოვანთა ალტერნაცია, განსაკუთრებით სემურში და ზოგჯერ ინდო-ევროპულშიც (*Vater - Väter*); ამ მოვლენას ეწოდება შინაგანი ფლექსია*.

საყურადღებოა, რომ ზოგიერთი ენა, განსაკუთრებით ინდო-ევროპიული ენები, ფუძის საწარმოებლად სარგებლობენ ძირითადი კუთვნილების (მთლად ან ნაწილობრივ) გაორკეცებით (რედუბლიკაცია); უმეტეს ნაწილად გაორკეცება ხდება ზმნებში: ბრძნ. *didōmi*, ძველინდ. *dādāmi*, სლავური *дадмь (=дамь)* „ეძღვლე“. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ზდებოდა ისეთი მოქმედების გამოსახატავად, რომელიც წარმოდგენილი იყო განმეორებულად ან ინტენსიურად.

ყოველ ენას სჩვევია რამოდენიმე ძირითადი კუთვნილების (ჩვეულებრივად ორისა) ერთ სიტყვად გაერთიანება; ასეთ გაერთიანებულ სიტყვას ვუწოდებთ რთულს ან კომპოზიტს: მხარ-

* ხმოვანთა ალტერნაცია შესაძლებელია იყოს აგრეთვე ფუძის მწარმოებელი სახეთა განსახვავებლად, როგორც ეს დავინახეთ რუსულ ზმნაში (*ведѣть - вожу*).

გრძელი, ცხრათვალა, დევგმირი და სხვა. იმის მიხედვით, თუ კომპოზიციის რომელ ნაწილშია მნიშვნელობის ცენტრი, ინდოელ გრამატიკოსთა მიერ შექმნილია კომპოზიტთა სამი მთავარი ტიპი: ა) *tatpuru*ში (*determinative*) ეწოდება ისეთ კომპოზიტს, რომელშიც მოავარ მნიშვნელობას ბოლო წევრი ატარებს და ეს ბოლო წევრი განსაზღვრულია პირველი წევრით; *tatpuru*ში ს აქვს ორგვარი სახე: საკუთრივ *tatpuru*ში და *karmadharāya*; როცა პირველი სახის *tatpuru*ში ს დავშლით, პირველი წევრი აღმოჩნდება რომელიმე არაპირდაპირ ბრუნვაში, მაგალითად, ხელმოუწვდომელი (ხელით მიუწვდომელი), წყალწაღებული (წყლისგან წაღებული); *karmadharāya* განსხვავდება პირველი სახისაგან მით, რომ დაშლის დროს კომპოზიციის ორივე წევრი ერთსა და იმავე ბრუნვაშია: დევგმირი, ქალწული და სხვა. ბ) *bahuvrīhi* (*attributive, possessiva*) არის ისეთი კომპოზიტი, რომელიც განმარტავს მის გარეშე მყოფ სიტყვას; მას ამიტომ აქვს ზედსართავი სახელის ფორმა და დაიშლება განმარტებითი დამოკიდებული წინადადების საშვალებით: თავლია (=რომელსაც თავი ღია აქვს), ცხრათვალა (=რომელსაც ცხრა თვალი აქვს) და სხვა. გ) *dvandva* (ცოპულატივა) ეწოდება ისეთ კომპოზიტს, რომელშიც ორთავე წევრს მთლიანისათვის თანასწორი მნიშვნელობა აქვს; დაშლა ხდება „და“ კავშირით: დედმამა (დედა და მამა), სასმელ საჭმელი (სასმელი და საჭმელი), ხელფეხი (ხელი და ფეხი) და სხვა.

განვიხილავ აგრეთვე მოკლედ ე.წ. სამეტყველო ანუ სიტყვის ნაწილებს.

ყოველ ენას აქვს გრძნობის უშუაშაველოდ გამოშხატველი სიტყვები; მათ ეწოდება შორისდებულნი: ახ! ოხ! ვაი! და სხვა. ყველა დანარჩენი არის გონებრივ წარმოდგენათა აღმნიშვნელი სიტყვები. ზოგ მათგანს აქვს საკუთარი მნიშვნელობა და ზოგს

* კომპოზიტთა ტიპები დამუშავებულია მათ მიერ შოლოდ ქველი ინდური ენისათვის, მაგრამ საერთოდ გამოდგება მრავალ სხვა ენისათვისაც.

არა, მაგალითად ჩვენ ვიცით, რომ თანდებული, კავშირი და სხვა და სხვა ნაწილაკები არის მხოლოდ ფორმალური სიტყვები, რომელნიც მხოლოდ ამყარებენ განსაზღვრულ ურთიერთობას საკუთარი მნიშვნელობის მქონე სიტყვათა შორის; ჩემს შემდეგ წახვალ; მე და შენ; ჩემს წინ მაგიდა სდგას და სხვა. საკუთარი მნიშვნელობის მქონე სიტყვებშიც დამოუკიდებელი არსებობა შეუძლია ქონდეს მხოლოდ არსებით სახელს, პიროვნებით ნაცვალ-სახელს (რომელიც იხმარება არსებითი სახელის ნაცვლად) და ზმნას; დანარჩენი სამეტყველო ნაწილები დამოკიდებულია მათგან.

საგანთა შორის ურთიერთ დამოკიდებულობა გამოიხატვის ამ საგანთა აღმნიშვნელ სიტყვების ბრუნებით (*declinatio*); თუმცა ბრუნვათა რიცხვი არ უთანასწორებს სხვა და სხვა დამოკიდებულობათა სიმრავლეს, მაგრამ ფორმალურ სიტყვათა დახმარებით ენა აღწევს თავის მიზანს. სხვა და სხვა ენაში ბრუნვათა რიცხვი სხვა და სხვაა, მაგრამ უმთავრესი მათგანი შემდეგია:

ა) იმ საგნის სახელს, რომელიც მოქმედებასთან ისეთ დამოკიდებულებაშია, რომ საგანი მომქმედია, აქვს სახელობითი ბრუნვის დაბოლოვება: ბავშვი სწერს. წინადადებაში ეს ბრუნვა ქვემდებარეა. ქართულში მომქმედი საგნის სახელი შესაძლებელია აგრეთვე მოთხრობით ბრუნვაში (ბავშვმა დასწერა).

ბ) იმ საგნის სახელს, რომელზედაც მიმართულია მოქმედება, აქვს ბრალდებითი ბრუნვის დაბოლოება (*accusativus*); წინადადებაში დამატება: Я вижу столъ, лампу. ქართულ წინადადებაში მას უდრის სახელობითი ან მიცემითი ბრუნვა: დავინახე ბავში, ვხედავ ბავშს.

გ) ორი საგნის ურთიერთ განწყობილება გამოიხატება ნათესაობითი ბრუნვით: ბავშვის წიგნი,

დ) თუ მოქმედება სწარმოებს საგნის სასარგებლოდ, ამ საგნის სახელი მიცემითშია: ვაძლევ ბავშს.

ე) თუ მოქმედება სწარმოებს საგანთან ერთად, ამ საგნის სახელი კავშირობით ბრუნვაშია (*sociativus*): სწერს ბავშვთან.

ვ) იმ საგნის სახელი, რომლის შემწევობითაც მოქმედება სწარმოებს, დაისმის მოქმედებით ბრუნვაში (*instrumentalis*): ვსკრი დანით.

ზ) ადგილობითი ბრუნვით (*locativus*) გამოიხატება იმ საგნის სახელი, რომელშიდაც ან რომელზედაც მოქმედება სწარმოებს: დადის ოთახში, დაეცა იატაკზე.

წ) დაწყებით ბრუნვაში (*ablativus*) დაისმის იმ საგნის სახელი, რომლითაც მოქმედება იწყება და თან შორდება, აღსანიშნავია, რომ ლათინურ აბლატივში თავი მოიყარა ადგილობითმა, მოქმედებითმა და დაწყებითმა ბრუნვამ. პირვანდელი დაწყებითი ბრუნვის მნიშვნელობა ნაწილობრივ შერჩა *ablativus separationis*-ს.

მოქმედება-მდგომარეობა გამოიხატვის ზმნით; წინადადებაში ზმნა ჩვეულებრივ შესმენილია. იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათისაა ქვემდებარესა და შესმენელს შორის დამოკიდებულობა, ზმნა მიიღებს შესაფერ კილოს: ა) ფაქტიური დამოკიდებულობა გამოიხატვის მოთხრობითი კილოთი (*indicativus*), ბ) შესაძლებელი ან საექვეო-პირობითი კილოთი (*conunctius*), გ) სასურველი-ნატვრითი (*optatus*) და ბრძანებითი (*imperatus*) კილოებით. ზმნას აქვს აგრეთვე შესაფერი ფორმები იმის გამოსახატავად, თუ ვის ეკუთვნის მოქმედება: ა) თუ მოქმედება-მდგომარეობა ეკუთვნის თვით მოლაპარაკეს, ზმნას აქვს პირველი პირის ფორმა (ვსწერ), ბ) თუ მოქმედება დაკავშირებულია მსმენელთან, მაშინ ზმნა მიიღებს მეორე პირის ფორმას (სწერ), გ) თუ მოქმედება მიეკუთვნება ვინმე (ან რაიმე) სხვას მოლაპარაკესა და მსმენელს გარდა, ზმნას აქვს მესამე პირის დაბოლოება. თუ რა დროს სწარმოებს მოქმედება, ამისთვისაც ზმნას შეესაფერი ფორმები აქვს: ა) ისეთი მოქმედება, რომელიც ლაპარაკის დროს სწარმოებს, გამოიხატვის აწმყო დროის ფორმებით; ბ) თუ მოქმედება სწარმოებდა ლაპარაკის წინ, მაშინ ზმნა მიიღებს ნამყო დროის ფორმებს; გ) თუ მოქმედება წარმოდგენილია ლაპარაკის მომენტს შემდეგ, ზმნას აქვს მყობადი დროის ფორმა.

აღსანიშნავია აგრეთვე ეგრედ წოდებული *plusquamperfectum* (წარსული სრული) და *futuris exactum* (მყობადი სრული): ამ ფორმებით გამოიხატვის ისეთი მოქმედება, რომელიც სწარმოებს წარსულში ან მყობადში, მხოლოდ ეს მოქმედება წარმოდგენილია არა ლაპარაკის მომენტთან შედარებით, არამედ რომელიმე სხვასთან.

ლექცია მეხუთმეტე

ანოლოგიური წარმოება: ხალხურ ენაში, სამწერლო ენაში, უცხო ენის შესწავლის დროს; მაგალითი ფრანგულიდან. დიფერენციაცია: სემასიური და მორფოლოგიური. ხალხური ეტიმოლოგია: პირობები ამისთვის. სიტყვის მნიშვნელობა: გენეტიური, ისტორიული და რეალური. „საყდარი“. გადაჯგუფება: დედა, დაბა. კონტამინაცია.

არა ერთხელ გვითქვამს, რომ სალაპარაკო ენის სიცოცხლე გამოიხატება მის განუწყვეტლივ ცვალებადობაში. ამასთანავე საკმაოდ ვრცლად განვიხილეთ ის კანონები, რომელსაც ემორჩილება ენის ბგერითი ცვალებადობა; შევეხეთ აგრეთვე სიტყვის მნიშვნელობის ცვლას. დაგვჩა განსახილველად ის ფაქტორები, რომლითაც გამოწვეულია ენის მორფოლოგიური სტრუქტურის ცვლილებანი.

თქვენ ხშირად გაგიგონიათ ასეთი ფორმები: ესწერავ (ან ესწერამ), შეხედენ, გასწიენ და სხვა, რომელიც ე.წ. ანალოგიურის წარმოების შედეგია. ანალოგიის პროცესი შემდეგში მდგომარეობს: თუ რაიმე მნიშვნელობა ასოციაციის წყალობით დაკავშირებულია ორ ან მეტ სხვა და სხვა ბგერით კომპლექსთან, ჩვეულებრივი ლაპარაკის პროცესში სჯობნის ის, რომელთანაც ეს კავშირი უფრო მკვიდრია რაიმე მიზეზის გამო; დაკავშირებულობის სიმკვიდრე კი განისაზღვრება, მაგალითად, ფორმის ხში-

რი ხმარებით, მისი გამომხატველობითი სიძლიერით და სხვა. ამ განსაზღვრის ძალით ხსენებული მაგალითი ასე აიხსნება: ქართულში აწმყო დროის პირველი პირის მნიშვნელობა დაკავშირებულია სხვა და სხვა ზმნის განსაზღვრულ ფორმასთან (ვკლავ. ვსვამ; ვლეწ, ვხვეტ...); რადგან ქართულში პირველი კატეგორიის ზმნები მეტია (მაშასადამე -ამ, -ავ უფრო ხშირად იხმარება) და ამასთანავე მას მეტი გამომხატველობითი სიძლიერეც აქვს, ვიდრე დაბოლოებას სრულიად მოკლებულს (ვლეწ, ვხვეტ), ამიტომ ითქვა ვწერავ (-ამ) ვსვამ და ვკლავის ანალოგიით. იმავე მიზეზების გამო ითქვა შეხედენ და სხვა. სამწერლო ენის „კოდექსი“ გობს ამგვარ ანალოგიურ წარმოებას; ამიტომ ეს მოვლენა უფრო გავრცელებულია ისეთ ენებში, რომელთაც სამწერლო ენა ან სრულიად არა აქვთ და ან გვიან გაუჩნდათ. ამ მოსაზრებით, მაგალითად, ქართულში ფრიად მცირე რიცხვი უნდა იყოს ანალოგიურ წარმოებათა, მით უფრო, რომ სამწერლო ენას ძველთაგანვე დიდი გავლენა ქონდა ხალხში... როცა ენაში ანალოგიით ნაწარმოები ფორმა უფრო ძველია სამწერლო ენაზე, მაშინ ეს ფორმა აუცილებლობის გამო შედის სამწერლო ენაში; მაგ. ბერძნ. *eisi* (*eisi* ს მაგივრად) *eimi*-ს მსგავსად (ესე იგი მოველოდით *spiritus asper*-ს, რადგან ძველ ინდურში გვაქვს *santi*; ნამდვილად კი გვაქვს *spiritus lenis*).

ამგვარი სამწერლო ენისგან ზოგჯერ დასაგმობი, ფორმებიც რომ არ ვიანგარიშოთ, ისედაც ლაპარაკის ყოველ მომენტში ჩვენ აუცილებლად ვსარგებლობთ ანალოგიური წარმოებით: ენის მრავალ გვარ ფორმალურ საშუალებათა წყალობით (აფიქსები, ფლექსიები, მახვილი და სხვა) ჩვენ ხშირად ახალ ფორმასაც ვიხმართ, უცხო სიტყვასაც შევიტანთ მშობლიურ ენაში, მაგრამ ჩვენი ენის ჩვეულებრივ ჩარჩოებს არ ვცილდებით: „გაპოლონელდა“ ვამბობთ ჩვენ „გაქართველდა“-ს მსგავსად; შკაფი, სტოლი (ი-ს ვუმაყებთ ანალოგიით) და სხვა. ჩვეულებრივ ლაპარაკში ძნელი გამოსაცნობია, რას ვამბობთ ანალოგიის საშუალებით და რას მხოლოდ რეპროდუქციით.

განსხვავება ანალოგიის პირველსა (ვწერავ) და მეორე (სტოლი) სახის შორის ისაა, რომ პირველ შემთხვევაში ენა იძენს ახალ ფორმას, მეორეში - არა. მეორე სახის ანალოგიური წარმოება განსაკუთრებით ცხადად სჩანს უცხო ენის შესწავლის დროს, როცა ვისწავლით რამოდენიმე პარადიგმს და დანარჩენ სიტყვებს ამის მიხედვით ვაწარმოებთ.

პირველი სახის ანალოგიის გასაშუქებლად მოვიყვან კიდევ მაგალითს ფრანგულიდან: ლათინურმა მოკლე *a*-მ ფრანგულში მიიღო ორგვარი სახე: *a* და *ai*; მაგალითად, ლათ. *habeo*=ფრანგულ *ai* (მაქვს), ლათ. *habemus*=ფრანგ. *avons* (გვაქვს). მაშასადამე, მახვილიანი ლათინური *a* მოკლე იქცა *ai*-დ, მახვილიან მარცვლის *bé* წინ კი დარჩა *a*-დ.* მაგრამ არის შემთხვევები, როცა ანალოგიის წყალობით ეს კანონი თითქოს ირღვევა. მაგალითად ლათინური *amamus* (გვიყვარს)-იდან მოველოდით ფრანგულში *amons*, ნამდვილად კი არის *aimons*. ასე მოხდა იმიტომ, რომ ეს ზმნა ფრანგულში უმეტეს ნაწილად იწყებოდა კანონიერად *ai*-თ, რომელიც გაზოგადდა მრავლობითის პირველ პირისთვისაც. აქ რომ ანალოგიას უმოქმედნია, სჩანს იქედან, რომ ძველ ფრანგულში მართლაც არის *amons*. ამ მაგალითიდან ნათლად სჩანს ანალოგიის შემათანასწორებელი ანუ სხვა და სხვაობის მომსპობი მნიშვნელობა.

შესაძლებელია სხვა და სხვა მიზეზების გამო ენაში გაჩნდეს ორი ან რამდენიმე ერთი და იმავე მნიშვნელობის მორფოლოგიური ელემენტი, ან მთელი სიტყვა. (ჩვეულებრივ ეს ხდება უცხო ენიდან ან იმავე ენის დიალექტიდან სესხების გამო); თუ ასეთი ელემენტები შესაძლებელია შერჩეს ენას, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ თითოეულ მათგანს მიეცემა განსხვავებული მნიშვნელობის ნიუანსი. მაგალითად, ჩვენ ვიცით, რომ ჯაჭვი (მეგრულიდან) და ძეწკვი (იმავე სიტყვის ქართული ფორმა) შერჩა ქართულს მხო-

* ამ კანონს აქვს ძალა მხოლოდ მაშინ, როცა ლათ. *a* ღია მარცვალშია. ღია ეწოდება მარცვალს, რომელიც ხმოვნით ბოლოვდება.

ლოდ იმიტომ, რომ ქართულმა პირველი გამოისარგებლა დიდი-სათვის და მეორე პატარასათვის. ამ მოვლენას ეწოდება მნიშვნელობის დიფერენციაცია. რუსულში сторона და страна ერთი და იგივე სიტყვაა, მხოლოდ მეორე ნასესხებია ძველ სლავურიდან: რუსულმა ენამ შეიგუა страна იმიტომ, რომ მას განსაზღვრული მნიშვნელობა დაუკავშირდა. ამით აიხსნება უცხო ენიდან ნასესხებ სიტყვათა გამძლეობა ამა თუ იმ ენაში: ხშირად გაგიგონიათ ალბად ჩვენში მეეტლეებისაგან „კალოსი“ (колес), რომელიც მათ ცნობიერებაში დაუკავშირდა ეტლის „გოგორა“-ს; სხვა შემთხვევაში კი ისინი ქართულ სიტყვას ხმარობენ (მაგ. ურმისათვის და სხვა). სამწუხაროდ, ზოგჯერ სრულიად ზედმეტად, ასეთი სიტყვები ჩვენს ენაში ბევრია.

მორფოლოგიური დიფერენციაციისთვის გამოდგება შემდეგი მაგალითი ქართულიდან: მრავლობითი რიცხვის აღსანიშნავად ქართულ სახელებში გვაქვს ორგვარი დაბოლოება; ნი (თა) და ები. დღევანდელ ქართულში თანდათან სუსტდება პირველის ხმარება და სჯობნის მეორე (განსაკუთრებით ხალხურში); მაგრამ „საზეიმო“ ლაპარაკის ან წერის დროს ხშირად მივმართავთ პირველსაც. მაშასადამე ნი განაგრძობს არსებობას იმიტომ, რომ ის გამოხატავს განსაკუთრებული მნიშვნელობის მრავლობითს. ამ გვარადვე აიხსნება რუსულის ორი მრავლობითი, მაგალითად: сыны, сыновья (პირველი ფორმა უფრო ძველია და იხმარება „საზეიმო“ ენით ლაპარაკის ან წერის დროს.)

აღსანიშნავია ვერედ წოდებული „ხალხური ეტიმოლოგია“. ეს მოვლენა უმეტესად ხალხურ ენაში გვხვდება და იმაში მდგომარეობს, რომ ხალხი გაააზრიანებს ხოლმე მისთვის უცხო სიტყვას. ჩვეულებრივ ეს ხდება უცხო ენიდან შემოტანილ სიტყვებში, რომელნიც გარეგნულ (ბგერითი) მსგავსების ასოციაციის ძალით აღძრავენ ისეთი სიტყვის წარმოდგენას, რომელიც კარგად ცნობილია ხალხისათვის.

რაც შეეხება მსგავსების მნიშვნელობის მხრივ, ასეთი მსგავსება შესაძლებელია ან სრულიადაც არ იყოს, ან იყოს, მაგრამ ძალიან შორეული. რა თქმა უნდა, რაც უფრო მეტია მნიშვნე-

ლობის მსგავსება ბგერითთან ერთად, მით მეტია შესაძლებლობა ხალხური გააზრიანებისთვის. არა მხოლოდ უცხო ენიდან შემოტანილ სიტყვას, არამედ თავის მშობლიურსაც ამგვარადვე ააზრიანებს ხალხი, თუ ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობა მისთვის მოვიწყებულია. ამ თავისებურ გააზრიანებას (უმეტესად უცხო სიტყვისას) ხშირად თან სდევს სიტყვის ფონეტიკურად ცვლაც ან აკუსტიკური სუბსტიტუციის გამო და ან უცხო ბგერათა გამოთქმის სიძნელის გამო: ველოსიპედს ხალხში „ელისაბედს“ ეძახიან; გაუნათლებელი ქართველი ჯარისკაცი უნტერაფიცერს მუდრეგ (ან უდრეგ) აფიცერს ეძახის (ზოგიც მუნდირაფიცერს); ფელდფებელი — ფებელი. ამ ომის დროს ძალიან გავრცელდა აკოფა (ОКОПЪ), შორაპნელი (შრაპნელი) და სხვა; უკვე მოხსენებული მქონდა ანდერძი ადრესის მაგივრად. გერმანული გვარი კოსტონდალენ რუსის ხალხმა გაააზრიანა КОЗОДАВЛЕВ-ად; რუსეთში უბრალო ხალხი ამბობს „гульварь“ „бульварь“-ის მაგიერ და მრავალი სხვა.

თავისთავად ცხადია, რომ ხალხურ ეტიმოლოგიას შესაძლებელია ქონდეს ადგილი მხოლოდ განსაზღვრულ პირობებში; მაგალითად, ხსენებული მაგალითებიდან სჩანს, რომ თუ რომელიმე ენაში არის ისეთი სიტყვა (უცხო ან თავისი), რომელსაც არა აქვს (ან ალბათ აქვს) განსაზღვრული რეალური მნიშვნელობა და თუ ეს სიტყვა აღძრავს ისეთი სიტყვის წარმოდგენას, რომელსაც რეალური მნიშვნელობა აქვს, მაშინ ხალხური ეტიმოლოგიისთვის ნიადაგი მზად არის.

ორიოდე სიტყვა იმის შესახებ, თუ რას ეწოდება ენათმეცნიერებაში სიტყვის რეალური მნიშვნელობა.

თქვენ ყველამ იცით, რომ „საყდარი“ აღნიშნავს განსაზღვრულ შენობას; ამ სიტყვის რეალური მნიშვნელობა დღევანდელ ქართულ ენაში არის „ქრისტიანული წესით ნაკურთხი სამლოცველო შენობა“. ძველად ეს სიტყვა ნიშნავდა ტახტს; მაშასადამე, ეს მნიშვნელობა იქნება უკვე ისტორიული. მაგრამ ამ სიტყვის ძირი ალბად გვაქვს ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა მაგალითად ა-ყუდ-ება, მ-ყუდ-რო, სა-ყუდ-არი და სხვა. მაშასადამე, „საყდარი“ სიტყვის გენეტიკური მნიშვნელობა კიდევ სხვა ყოფილა. ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა, რომელსაც ჩვენი ძველთა

ძველი წინაპრები რეალურად გრძნობდნენ, ღღეს იმდენადაა მივიწყებული, რომ მხოლოდ მეცნიერული კვლევით თუ აღვადგენთ მას (ზოგჯერ მეცნიერულადაც შეუძლებელი ხდება სხვა და სხვა მიზეზების გამო).

აქედან აშკარაა, რომ სალაპარაკო (და აგრეთვე დღევანდელ სამწერლო) ენაში ძალა მხოლოდ სიტყვის რეალურ მნიშვნელობას აქვს; ამა თუ იმ სიტყვისათვის ისტორიული ან გენეტიური მნიშვნელობის მიცემა და ამ გვარი მნიშვნელობით სახმარებლად მისი დაწესება შეიძლება მხოლოდ ხელოვნურად.

გენეზისის მივიწყების სხვა მაგალითები: სროლა (ისარი), უდაბნო (დაბანი), ნაპერწკალი (ბრწყინვა); რუსული ВОСТОКЪ (ТЕК, ТОК), ВМѢТѢ (МѢСТО) და მრავალი სხვა.

სიტყვის ფორმათა განვითარებისათვის ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს დაბოლოების და ფუძის ელემენტების ურთიერთშორის დამოკიდებულებას და ერთის გავლენას მეორეზედ. ზოგჯერ ფუძის ბოლო ელემენტი სამუდამოდ უერთდება რომელიმე დაბოლოების დასაწყისს და ამგვარად იცვლება განსაზღვრული ფუძის სახე, ესე იგი ფუძე მოკლდება: ქართულში, მაგალითად, „ღედა“ წარმოადგენდა ფუძეს, რადგან აქ დაკარგულია **ღ** დაბოლოება; მაშასადამე, **ა** „ღედა“-ში არის ფუძის ელემენტი რომელიც ბრუნების დროს არ უნდა იკარგოდეს; ნამდვილად კი იკარგვის (ღედის, ღედით), რადგან **ა** დაბოლოებად იქმნა ცნობილი. ამის შედეგი ის არის, რომ დღევანდელ ქართულში ფუძედ სამართლიანად მიგავჩნია „ღედა“-ს. რუსულ „ЖЕНА“-ში **а** იყო ფუძის ნაწილი, რომელსაც, მაგალითად მრავლობითში **а** მოსწყდა ფუძეს და შეუერთდა დაბოლოებას. ფუძემ მიიღო „ЖЕН“ სახე, დაბოლოებებმა კი **-амъ, -ами, -ахъ** და სხვა. რომ მართლა რუსულად მოაზროვნეს **а** ამ შემთხვევაში დაბოლოების ელემენტად მიაჩნია და არა ფუძისა, იქედანაც სჩანს, რომ ასეთ დაბოლოებას (**-амъ, -ахъ**) აძლევს იმ სიტყვებსაც, რომელთაც ფუძის ელემენტი **а** არა აქვთ. მაგალითად, **СТОЛАМЪ, СТОЛАХЪ** (აქ ფუძე არის **СТОЛ**).

დღეს ქართულში იხმარება „დაბა“, რომლის ძველი ფორმა იყო „დაბანი“, რომელიც ისეთივე მხოლოდობითი რიცხვია, როგორც ბატკანი, საბანი და სხვა. -ნი რომ ფუძის ელემენტია, სჩანს იქედან, რომ ამ სიტყვიდან (დაბანი) ნაწარმოებ „უდაბნო“-ში შენახულია ნ (ძველი ფორმა იქნებოდა უდაბანო); მაშასადამე, „დაბანი“ იქცა „დაბა“-დ იმის გამო, რომ შეცდომითნი ცნობილ იქმნა მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებად; შეცდომა კი შესაძლებელი შეიქნა, რადგან ამ სიტყვის გენეტიური მნიშვნელობა მივიწყებული იყო.

გადაჯუფების შედეგია აგრეთვე ფრანგული *azur* (ლაჟვარდი), რომელიც განვითარდა საშუალო საუკუნის ლათინური *lazur*-ისაგან: I ელემენტი, რომელიც ხალხმა არტიკლად მიიჩნია, საბოლოოდ გამოეყო სიტყვას; ამის გამო სიტყვამ სხვა სახე მიიღო.

ქართულში გვაქვს შემთხვევები პირიქით, ესე იგი ისეთი, როცა თავსართის ელემენტი სიტყვის ძირითად კუთვნილებას საბოლოოდ შეერთვის; ვამბობთ „ვარდგენ“, სადაც რ არის წარ თავსართის ნაწილი. ამ მაგალითში თავსართის ელემენტი (რ) გაზოგადდა მხოლოდ რამდენიმე ფორმისათვის, მაგრამ „აღორძინება“ სიტყვაში თავსართის დ ელემენტი შეიქნა ძირითადი კუთვნილების განუყრელი ნაწილი (ღორძინი). ამგვარივე გადაჯუფების შედეგია „განხორციელებ“ (განხორციელება), „განსხვავებ“ (განსხვავება) და მრავალი სხვა.

დასასრულ დავასახელებ ეგრედ წოდებულს კონტამინაციას (ლათ: *contamen* ნიშნავს „შეხება“, „შერევა“), რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ლაპარაკის პროცესში ასოციაციის ძალით ჩვენს ცნობიერებაში ერთნაირის სიძლიერით შესაძლებელია აღიძრას რამოდენიმე მორფოლოგიური ან სინტაქსიური ელემენტის წარმოდგენა; ამის შედეგია ისეთი შერეული ფორმის თქმა, რომელიც აღძრულ წარმოდგენათა შესაძლებელ შეერთებას შეიცავს. მაგალითად, მოგვიანო ლათინურში გვაქვს *senexter* (მარცხენა) *sinister*-ის მაგიერად.

ცხადია, რომ აქ მომხდარა კონტამინაცია **dexter**-სა და **sinister**-ს შორის, რადგან მეორის თქმის დროს აღიძრა **dexter**-ის წარმოდგენაც. კონტამინაციის შედეგი უნდა იყოს ქართული „უმფროსი“, სადაც მ ძირითადი კუთვნილების ნაწილს არ შე-
აღგენს (შეად. ფრიად); მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ მ
გაჩნდა ამ სიტყვაში „უმცროსი“-ს გავლენით (აქ უკვე მ ძირი-
თადია, შეად. მცირე).

წინადადებათა კონტამინაციისათვის მოვიყვან ასეთ მაგა-
ლითს: **pater cum matre veniunt** (მამა დედასთან ერთად მოდი-
ან); ზმნის მრავლობითი ფორმა ამ შემთხვევაში შედეგია ორი
კონსტრუქციის აღრევისა: „**pater cum matre venit**“ და „**pater et
mater veniunt**“ („მამა დედასთან ერთად მოდის“ და „მამა და
დედა მოდიან“).

უკანასკნელ სამ ლექციაში აღძრული საკითხების ლიტერატურა:

1. Paul, Prinzipien der sprachgeshite,⁴ 1909; გვ.74 , 106 , 251 , 140
2. Богородицкий, Лекции по общему языковѣдѣнію², 1915: გვ. 153..., 172..., 159...
3. Wundt, Völkerpsychologie, Die Sprache² გვ. 244...
4. Sigwart, die Impersonalien, 1888, გვ. 18...
5. Томсонъ, Общее языковѣдѣніе², 1910: გვ. 275..., 303..., 327...

ტფ. უნივ. სტუდ. კავშირის გამგეობის მიერ გამოცემული „ენათმეცნიერების შესავლის“ დანიშნულებაა — აღმოუჩინოს დახმარება ფილოლოგ სტუდენტებს ამ საგანში გამოცდისათვის მზადების დროს.

მსმენელმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ „ენათმეცნიერების შესავალი“ იკითხებოდა ორი სემესტრის (1918 წ. გაზაფხული და შემოდგომა) განმავლობაში ორი საათით კვირაში გაცილებით უფრო ვრცლად, ვიდრე ეს დაბეჭდილია ამ სამ წიგნაკში თხუთმეტ ლექციად; მხოლოდ მას შეუძლია დაკმაყოფილდეს დაბეჭდილი ლექციების შესწავლით, ვისაც სრულად მოუსმენია წაკითხული კურსი; ხოლო ვისაც რაიმე მიზეზის გამო არ მოუსმენია ზოგიერთ საკითხთა განხილვა, მას შეუძლია შეივსოს დანაკლისი თავ-თავის ადგილას ნაჩვენები ლიტერატურიდან.

შემოდგომის სემესტრის უკანასკნელი ლექციები (1) სამწერლო და საერთო სალაპარაკო ენა, 2) ხელოვნური ენები და მათი კრიტიკა, 3) ენის წარმოშობის საკითხი) არ იბეჭდება, რადგან გამოცდისათვის მათი ცოდნა სავალდებულო არ არის; ხოლო მსურველს შეუძლია გაეცნოს ამ საკითხებს უფრო ვრცლად, ვიდრე ეს წაკითხული იყო შემდეგი ლიტერატურიდან:

1. O. Jespersen, *Phonetische Grundfragen*, 1904 Leipzig und Berlin, kap. III: Die beste Aussprache (32-64 გვ.).
2. Томсонъ, *Общее языковѣдѣние*, გვ. 375
3. K. Brugmann und Leskien, *Zur Kritik der Künstlichen Weltsprachen*, 1907.
4. Couturat et Leau, *Histoire de la langue universelle* 1907.
5. H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halln, 1909⁴, Kap. IX: Urschöpfung (§§ 122-131).
6. R. Lenz, *Über Ursprung und Entwicklung der sprache* (Die neueren Sprachen VIII).

7. Wundt, Völkerpsychologie, Die Sprache², Leiprig 1912³.
8. Житецкій, В. Гумбольдтъ въ исторіи философскаго языкознанія („Вопросы философіи и психологіи“) 1900).
9. Кудрявскій, О происхожденіи языка („Русская Мысль 1912, июль“).
10. Погодинъ, Языкъ, какъ творчество Харьковъ, 1913 83. 364...

ტერმინთა საძიებელი

!

ა

აბაშეთის კილოკავები/კილოები 34 იხ. აგრეთვე: ეთიოპიური, სემური, ჭაბური

აბლატივი 166 იხ. აგრეთვე: დაწყებითი ბრუნვა, იხ. ბრუნვა, ლათინური აბლატივი, იხ. ლათინური

აგლუტინაცია 45 იხ. აგლუტინური ტიპი

აგლუტინური
ენა 41 იხ. აგრეთვე: ენა
ტიპი 45, 46, 47
იხ. აგრეთვე: ტიპი

ადგილობრივი ბრუნვა 166
იხ. ბრუნვა

აგრაფია 48, 58

ადერბეიჯანის ენები = აზერბაიჯანის ენები

38 იხ. თურქო-თათრული
ჯგუფი

ავესტის ენა იხ. ძველი ირანული
35, 36, 132

ავგანური=ავღანური 36 იხ. ახალი ირანული ენა

ავსტრალიის ენები 28 39 იხ. პაპუა ენები

ავღანური = ავგანური 36

აზერბაიჯანის ენები = ადერბეიჯანის ენები 38 იხ. თურქო-თათრული ჯგუფი

აისორთა ენა 34 იხ. აღმოსავლეთ-არამეული ენა

აკადური = აქადური 32, 36 იხ. სუმერ-აკადური ენა

აკუსტიკურ-მოტორული სიტყვა 149 იხ. სიტყვა, ბგერითი სიტყვა

ალბანური ენა 28, 30, 34, 36 იხ. ინდოევროპული ენები
ტოსკური (სკუტარში, იპეკში და ლურაცოში) 36

გეგური (ბერატში და იანინაში) 36

ალექსია 49 იხ. დეჟერინის ცენტრი

ალვეოლობა = ალვეოლარულობა 109, 110

ალტერნაცია
ზმოვანთა ა. იხ. აგრეთვე:
ზმოვანთა ცვლა, ზმოვანი,
მორიგეობა 47, 167, 163

ამერიკის ენები 39 იხ. ენა

ამნეზია 49, 59

ამნესტიური აფაზია 59 იხ. აფაზია

ანალოგია 19, 80, 84, 89, 140, 169,

ანალოგიური წარმოება 167, 168, 169

ანამუხი ენა 39

ანტაგონიზმი 21

ანთროპოლოგია 28, 40

არაბული 31, 32, 34, 46, 74 იხ. სემური ოჯახი, ჩრდილო არაბული

არამიული

ენა 34 იხ. აგრეთვე: არამიელთა ენა

არამიელთა ენა = არამეული ენა

სირიული კილო 34

ხალდური კილო 34

არტიკლი

განსაზღვრული 150

განუსაზღვრელი 150

არტიკულაცია იხ. არტიკულობა

კორონალი = კორონალური,

ენისწვერისმიერი 69

დორსალი = დორსალური,

წინაენისმიერი 69

წყვილბაგეობითი = წყვილბა-

გისმიერი ბილაბიალური 87

კბილბაგეობითი = დენტალა-
ბიალური 87

არტიკულობა = არტიკულაცია,
ბაგეთა არტიკულობა 105 იხ.

ბგერის სამი მომენტი

ასიმილაცია

რეგრესიული სრული 124 იხ.

აგრეთვე: სრული რეგრესული

ასიმილაცია

რეგრესიული ნაწილობრივი

124, 129 იხ. აგრეთვე: ნაწი-

ლობრივი რეგრესული ასიმი-

ლაცია

პროგრესიული 124 იხ. აგრეთვე

პროგრესული ასიმილაცია

კონტაქტური 124 იხ. აგრეთვე

კონტაქტური ასიმილაცია

შორეული = დისტანციური

131 იხ. აგრეთვე: შორეული

ასიმილაცია

დისტანციური 131 იხ. აგრეთ-

ვე: შორეული ასიმილაცია

რთული 130 იხ. აგრეთვე:

რთული ასიმილაცია

ასოციაციის ძალა 94, 149, 161,

171, 173

ასურული ენა 33 იხ. ასურულ-ბა-
ბილონური ენა

ასურულ-ბაბილონური ენა 33 იხ.
სემური ოჯახი

აფაზია იხ. მუნჯი

ამნესტიური 59

ატაქტიკური 59

აფექტი 162, 168

აფრიკატი = აფრიკატი 67

შიშინა 139

ყრუ 139

იხ. აგრეთვე: ბგერა, რთული
ბგერა

აღდგენილი პრეენა 41 იხ. აგრეთ-
ვე: წინაპარი ენა, პრეენა

აღმოსავლეთ მონგოლური ენა 38
იხ. ბურიატული

აღმოსავლეთ-არამიული 34 იხ. სე-
მური ოჯახი

ახალი ინდური ენა 35 იხ. ბოშთა
(ციგანთა) ენა

ახალი ირანული ენა

ახალი სპარსული 36

ქურთული 36

ოსური 25, 122, 132,

ავგანური 36

ბალუჩი 36

პამირის დიალექტები 36

ახალი სპარსული 36 იხ. ახალი
ირანული ენა

აღმნიშვნელი 147, 158, 164

ბ

ბაბილონური ენა 33 იხ. ასურულ-
ბაბილონური ენა

ბაგე 49, 50, 51, 59, 63, 68 იხ.
ენის ორგანოები

ბაგეთ-მიერი სმოვანი = ბაგისმიე-
 რი 65 იხ. სმოვანი
 ბავშის ენა 49, 82, 96, 123 იხ. ენა
 ბალტიური ჯგუფი 37, იხ. ბალტო-
 სლავური ჯგუფი, ძველი ინ-
 დო-ევროპ. ენები, სლავური
 ჯგუფი
 ლიტავური = ლიტვეური 37,
 116
 ძველ-პრუსული 37
 ლატვიური 37
 ბალტო-სლავური ჯგუფი 38
 სლავური 27, 34, 36, 37, 125,
 126, 127, 163, 170
 ბალტური 34, 37
 ბალუჩი დიალექტი 36 იხ. ახალი
 ირანული ენა
 ბანტუს ოჯახი 39 იხ. კაფრთა ენე-
 ბი, ენათა ოჯახი
 ბაშკირული 38 იხ. თურქო-თათ-
 რული ჯგუფი
 ბასკთა ენა 38
 ბგერა იხ. აგრეთვე: შერხეული პა-
 ერი
 აფრიკატა = აფრიკატი 167,
 139 იხ. რთული ბ.
 გარდამავალი 63, 112, 120
 დიფტონგი-დიფტონგი 101,
 107, 127
 კორონალ-გვერდითი = ლა-
 ტერალი 69
 კლიტის მიერი = უველარუ-
 ლი 66 იხ. უველარი
 მღგარი 120 იხ. ჩამღგარი
 ბგერა
 მეზობელი 112, 113, 124, 148
 მელერი 74, 75, 85, 86, 110
 მუსიკალი 76

რთული 107 იხ. აფრიკატა
 უველარული იხ. აგრეთვე
 უველარი
 უველარი 66 იხ. კლიტის მიე-
 რი
 უკანაენისმიერი 68, 76, 130
 ყრუ 73, 75, 86
 შუაენის 76, 85
 ჩამღგარი 112, 120 იხ. მღგა-
 რი
 წინა ენის 67
 წინა ენის მიერი 67, 85
 ხშულ მსკლომი 67
 ხმაურა 76
 ბგერათ მონაცვლეობა 143
 ბგერათა
 ევოლიუცია = ევოლუცია 21
 ცვალებადობა 16, 21, 140
 კომპლექსი 137, 147, 149,
 161, 162, 167
 ფიზიოლოგია 49, 82
 ისტორია 18
 კრებული 83, 134, 147, 149
 სიგრძე-სიმოკლე 163
 ცვლა 122, 143
 ბგერათმეცნიერება 147 იხ. აგრეთ-
 ვე: ფონეტიკა
 ბგერითი მხარე 149 იხ. აგრეთვე:
 მხარე
 ბგერითი (=გარეგნული) მსგავსება
 150 იხ. აგრეთვე: მსგავსება
 ბგერითი სიტყვა 12 იხ. აგრეთვე:
 აკუსტიკური-მოტორული
 სიტყვა
 ბგერითი ენა 12
 ბგერის
 წარმოება 49, 70, 76
 განვითარება 122, 127

დაკარგვა 122, 126, 133
 ბგერის სამი მომენტი იხ. არტიკულა
 ლობა
 დაყოვნების ხანა 64 იხ. შუა
 მომენტი
 ეკსკურსია 64, 119
 ინდიფერენტული მომენტი 64
 რეკურსია 64, 120
 საბგერო აღძვრა 64
 შუა მომენტი 64, 120
 ბელორუსული 27 იხ. წინაპარი
 რუსული ენა, წინაპარი სლავური ენა, ენა
 ბენგალი 35 იხ. თანამედროვე ინდური ლიტერატურული ენები, ენა
 ბირმანული ენა 39 იხ. ჩინური; ენა
 ბოშათა ციგანთა ენა 35 იხ. აგრეთვე; ახალი ინდური ენა
 ბრალდებითი ბრუნვა 165 იხ. ბრუნვა
 ბრუნვა
 ადგილობითი 166
 არაპირდაპირი 164
 ბრალდებითი 165
 დაწყებითი = აბლატივი 167
 კავშირობითი = კავშირებითი 165
 მიცემითი 161, 165
 მოთხრობითი 165
 მოქმედებითი 166
 ნათესაობითი 165
 სახელობითი 165
 ბრუნება 161, 162
 ბრძანებითი კილო 166 იხ. აგრეთვე; კილო
 ბულგარული 38 იხ. სლავური
 ჯგუფი

ბუნებრივი ენა 19, 36, 119 იხ. ენა
 ბურიატული 38 იხ. აღმოსავლეთ
 მონღოლური ენა
 ბუშმენური 28 იხ. პოტენტოტური
 ენა

გ

გაბატონებული ერის ენა 19, 24
 იხ. დამონებული ერის ენა
 გავრცელებული წინადადება 157
 იხ. წინადადება
 გამგონე 13 იხ. გარეთი ენა
 განყენებულ ცნებები 16, 88, 98
 გარეთი ენა 11, 13, 14, 93 იხ. გამგონე 13
 მოქმელი 13, 14, 15
 გამოსატყობა
 ენობრივი 158
 თვისების, ანუ რომელიაობის 158 იხ. აგრეთვე; თვისება, რომელიაობა
 უშუაშავლოდ 164 იხ. აგრეთვე; შორისდებული
 გამოსატყობა
 გრაფიული 148
 გამძლეობა სიტყვათა 170 იხ. სიტყვა
 განვითარება
 ბგერის 122
 ენის 47, 55, 82 იხ. ენათა
 განვითარების ისტორია
 მნიშვნელობის 147, 153 იხ.
 მნიშვნელობა, მნიშვნელობის
 განვითარება
 განსხვავება
 ფორმალური 158
 განსჯა
 ლოლიკური = ლოგიკური 157

განწყობილება
 ფსიქიური წინასწარი 147 იხ.
 აგრეთვე ფსიქიური
 გოარკეცება = რედუქციაცია
 163
 გარეშე წარმოდგენა 146, 150 იხ.
 აგრეთვე: წარმოდგენა
 გარეგნული = ბგერითი მსგავსება
 169 იხ. აგრეთვე: ბგერითი
 მსგავსება, ასოციაციის ძალა
 გაფართოვება მნიშვნელობისა
 147, 154 იხ. აგრეთვე: მნიშ-
 ვნელობა
 გეგური დიალექტი 36 იხ. ალბანუ-
 რი ენა. ტოსკური დიალექტი
 გელური ენა 37 იხ. კელტური ენე-
 ბი
 გენეალოგიური კლასიფიკაცია 19,
 28, 32,
 გენერაციითა მონაცვლეობა//
 გენერაციითა ცვლა 19, 22 იხ.
 შთამომავლობათა ცვლა
 გენეტიური ნათესაობა 39, 47, 110
 გენეტიური = გენეტიური 39, 40,
 47, 110, 167, 171, 172 იხ. აგ-
 რეთვე: ისტორიული მნიშვნე-
 ლობა, მნიშვნელობა
 გერმანული ჯგუფი 37
 გუთური 37
 ჩრდილო-გერმანული 37
 დასავლეთ გერმანული 37
 გრამატიკა 17, 157
 საზოგადო = მორფოლოგია
 და სინტაქსი 157
 გრაფიული = გრაფიკული გა-
 მოხატულება 148 იხ. გამოხა-
 ტულება
 გრამატიკის ნორმები 19

გრძელი ზმოვანი 65, 105, 106, 107
 იხ. ზმოვანი
 გუთური 37 იხ. გერმანული ჯგუფი
 ღ
 დაბლობა = დადაბლება ხმისა 151
 იხ. აგრეთვე: ხმა
 დაბოლოება 1.
 მიმოხრათა 163 იხ. აგრეთვე:
 მიმოხრა
 დაბოლოება 2. 161 იხ. სინტაქსი
 დამონებული ერის ენა 24 იხ. გა-
 ბატონებული ერის ენა
 დავიწროვება = დავიწროვება
 მნიშვნელობისა 155 იხ. აგ-
 რეთვე: მნიშვნელობა
 დაკარგვა ბგერისა 122, 126, 133
 დამოკიდებული წინადადება 157
 იხ. აგრეთვე: წინადადება
 დანაწევრება 91, 93, 94, 103, 158
 დანიური ენა 37 იხ. გერმანული
 ჯგუფი
 დასავლ. გერმანული 37 იხ. გერმა-
 ნული ჯგუფი
 დასავლეთ-აღმოსავლური 34 იხ. სეპუ-
 რი ოჯახი
 დაყოვნების ხანა 64, 120 იხ. არ-
 ტიკულობა, ბგერის სამი მო-
 მენტი
 დაწყებითი ბრუნვა 166 იხ. აგ-
 რეთვე აბლატივი, ბრუნვა
 დახურული ზმოვანი 70 იხ. ვიწ-
 რო ხ., ზმოვანი
 დეჟერინის ცენტრი 49, 52, 53, 54,
 55, 57, 59 იხ. აგრეთვე: კით-
 ხვის ცენტრი, ალექსია
 დიალექტი 11, 17, 19, 20, 21, 22,

23, 24, 25, 34, 36, 36, 38,
136, 141, 169 იხ. აგრეთვე:
კილო

დიალექტის ევოლიუცია 21 იხ.

ევოლიუცია=ევოლუცია
გაბატონება 21

დიალექტური ნიშნები 25 იხ. ნიშ-
ნები

დიფერენციაცია

მორფოლოგიური 167 იხ. აგ-
რეთვე: მორფოლოგიური
სემასიური 167

დინამური მახვილი = დინამიკური
115 იხ. ემფატური, მახვილი

დისიმილაცია 122, 123, 124, 130,
131

კონტაქტური 131

შორეული = დისტანციური
131

დიფტონგი = დიფთონგი 101, 108,
127 იხ. ბგერა

დორიული 36 იხ. ძველი ბერძნუ-
ლი

დორსალი არტიკულაცია = დორ-
სალური, წინაენისმიერი 69
იხ. არტიკულაცია

დრავიდული ენები 24, 28, 39, 45
დრო

მყობადი 166, 167

მყობადი სრული 167

წარსული სრული 167

ე

ებრაული 31, 33, 105 იხ. სემური
= სემიტური ოჯახი

ევოლიუცია= ევოლუცია 27

ევოლიუციური თეორია ენისა
27, 41

ევოლიუციის ნაყოფი 21, 27

ევოლიუციის შედეგი 28

ევოლიუციური თეორია 27, 41 იხ.

ევოლუცია

ევემეზმი 155

ეთიოპიური 34 იხ. აბაშეთის სემუ-
რი

კილოკავები, სამხრეთ არაბუ-
ლი ჯგუფი

ექსკურსია 64, 67, 120 იხ. ბგერის
სამი მომენტი

ელემენტი

მორფოლოგიური 169

რითმიული 119

სინტაქსიური 173

ფორმალური 44

ფუძის 172, 173,

უმცირესი ელემენტი 112, 113,

მსხვილი ე., 112

ემოციური წინადადება 159 იხ.
წინადადება

ემფატური მახვილი = დინამიკური
მახვილი 115 იხ. დინამური,
მახვილი

ენა

აგლუტინური 41, 44

ბუნებრივი 19

ბავშის 49, 55

ბავშის ენის განვითარების 4
პერიოდი

ბგერიითი 11, 12, 13, 14, 15,
43, 51, 78, 81, 93

ველურთა 78

კულტურული 70

მკვდარი 11, 17, 43 იხ. აგრეთ-
ვე: მოსპობილი

მომიჯნავე 24

მოსპობილი 38 იხ. აგრეთვე:

მკვდარი
 მშობლიური 14, 101, 103, 153
 მწერლობით დაუმაგრებელი
 42
 პირველყოფილი 42
 პოლისინტეტური 41, 45,
 ეესტ-შიმიკის 11, 12
 ეესტის 12, 14, 81,
 საერთო 11, 19, 31, 69
 სამწერლო 167, 168, 172
 უცხო 14, 24, 58, 60, 89, 101,
 102 103, 104, 122, 131,
 132, 133, 137, 167, 169, 171
 ფლექსიური/ფლიქსიური 41,
 44, 47
 ძირეული 41, 44, 47, 161
 ცხოველური 12,
 ხალხური 22, 29, 30, 31, 35,
 37, 138,
 ხელოვნური 19, 21, 25, 27,
 35, 175
 ენა = სამეტყველო ორგანო
 უკანა 63, 67, 68, 69, 86,
 104, 106, 107, 109, 132
 შუა ენა 67, 69, 104, 106
 წინა ენა 67, 69
 ენათა
 განვითარება 82
 კლასიფიკაცია 19, 28, 32, 39,
 40, 41, 43, 47, 48
 ოჯახი 28, 31, 32, 33, 34, 38,
 40, 149
 ჯგუფი 28, 37, 38, 39, 44, 46,
 ტოტი 37, 38
 ენათმეცნიერება 11, 17, 26, 28,
 29, 32, 43, 157, 171, 175
 იხ. აგერთვე: ლინგვისტიკა
 ენათმეცნიერების დარგები

ფონეტიკა 17, 21, 67, 107,
 114, 142, 147, 148, 170,
 171
 მორფოლოგია 12, 15, 18, 28,
 117, 140, 142, 157, 161,
 162, 169, 170, 173,
 სინტაქსი 12, 18, 147, 148,
 149, 157, 160, 161 163,
 173
 სემასიოლოგია ანუ სემანტიკა
 18, 133, 141, 142, 147,
 ლექსიკოლოგია 18,
 ენის
 ბუნება 11, 16,
 გავლენა 19
 „დაკანონება“ 20, 21
 ევოლიუცია 27, 28, 41, 43
 მორფოლოგიური სტრუქტუ-
 რა 41, 43, 44 იხ. აგრეთვე:
 მორფოლოგიური სტრუქტუ-
 რა
 სიკვდილი 17
 სტრუქტურა 28, 39 41, 43,
 44, 167
 ურთიერთგანწყობილება 19
 ცვალებადობა 19, 99
 ენისკლიტე = ნაქი, უვულა 65
 ენისწვერისმიერი ბგერა 24, 79,
 იხ. ბგერა
 ენობრივი
 მოვლენები იხ. მოვლენა
 გამოხატვა 158 იხ. გამოხატვა
 ეოლიური 36 იხ. ძველი ბერძნული
 ესპანური ენა 29, 37 იხ. ისპანური
 ესტონური 38 იხ. უნგრულ-ფინუ-
 რი ჯგუფი
 ეტიმოლოგია 142
 ხალხური 167, 171, 170

ეტრუსკთა ენა 34, 40, 41, 49
ექსპირატორული მარცვალი 112,
116, 117, 125, 126 იხ. მარცვალი

ვ

ვედური 35 იხ. ძველი ინდური ენა
ველარიზაცია 107

ველარლაბიალიზაცია 105

ველიკორუსული 38 იხ. აგრეთვე:
ძველი რუსული

ველურთა ენა 78, 81, 83 იხ. ენა

ვენგრული = უნგრული; 38 იხ.

მადიარული, უნგრულ-ფინუ-
რი ჯგუფი

ვიწრო ხმოვანი 107, 114, იხ. და-
ხურული, ხმოვანი

ზ

ზედსართავი სახელი 158, 164 იხ.
სახელი

ზენდი 36 იხ. ფალაური

ზნა 15, 46, 140, 157, 158, 159,
160, 163, 165, 166, 169

ზნისართი 160

თ

თავსართი 160, 162, 173 იხ. აგ-
რეთვე პრეფიქსი

თათრული 38 იხ. თურქო-თათრუ-
ლი ჯგუფი

თანდებული 165

თანხა = სიტყვების მარაგი 93, 98
იხ. შინაგანი ენა

თანხმოვანი 46, 49, 64, 65, 68,
70, 73, 75, 76, 82, 84, 85,
86, 101, 106, 109, 110, 111,

112, 114, 119, 121, 122, 125,
128, 129, 132, 133, 140

კლიტისმიერი უფულარი 67

მღინარი 69, 114, 139

მეყვანულნი მეყვანული

მელერი 74, 75, 85, 86, 105,
109, 110, 114, 135, 139

მელერი ღრიჭოვანი 135, 139

მელერი ხშულმსკდომი 114

მსკდარი 112

მრჩობლი 129

მეშენიავი 75, 84, 135, 138, 139

მყოვარნი 77

სპირანტული 67, 78, 86

იხ. ღრიჭოვანი

უკანა ენის მიერი

უკანა ენის მიერი ღრიჭოვანი

უკანა ენისმიერი ხშულმსკდომი
ფრიკატული 67, 78 იხ. ღრი-
ჭოვანი

ღრიჭოვანი ყრუ ხშულ-
მსკდომი

შუა ენის მიერი ღრიჭოვანი

ცხვირის მიერი 65, 66, 69,
107, 114, 121, 127

ხშულმსკდომი 114

ხმიერი 112, 113, 114

თურქო-თათრული ჯგუფი 38

იაკუტური 38

ბაშკირული 38

ყირგიზული 38

თათრული ყირიმის, ყაზანის
და ადერბეიჯანის 38

სართული 38

ოსმალური ენები 38

თქმა 19, 25, 27

იხ. კილო

ი

იაკუტური 38 იხ. თურქო-თათრული ჯგუფი
 იაპონური ენა 28, 39, 45, 47
 ინდივიდუალურობა
 მნიშვნელობის 147 იხ. აგრეთვე: მნიშვნელობა
 ინდიფერენტული მომენტი 64 იხ. ბგერის საში მომენტი
 ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი 28, 30, 31, 32, 34, 35, 40, 41, 42, 46, 139, 163
 ინდო-ირანული ჯგუფი 38
 იტალო-კელტური 38
 ბალტო-სლავური 38
 ინდო-გერმანულ ენათა ოჯახი 31
 ინდო-ევროპული სტრუქტურა 28
 ინდო-ევროპული წინაპარი ენა = ინდო-ევროპული პრეენა 28, 29, 30, 31
 ინდო-გერმანული ენათა ოჯახი იხ. ინდო-ევროპული ენათა ოჯახი 31
 ინდო-ირანული ჯგუფი 38 იხ. ინდოსტანის დრავიდული ენები
 ინდური ლიტერატურული ენები 35
 ბენგალი 35
 პინდი 35
 სინდჰი 34
 ურიმა 35
 პენჯაბი 35
 ინდური ენა 35, იხ. ხალხური იხ. აგრეთვე: პრაკრიტი
 ლიტერატურული იხ. ინდური

ლიტერატურული ენები იხ. აგრეთვე სანსკრიტი
 ინერვაცია 49, 50, 53, 63, 90, 124, 127
 იონიკო-ატიური დიალექტი 36, იხ. ძველი ბერძნული ენა
 ინტონაცია 45, 88, 89, 90, 102, 103, 122, 126, 127, 152, იხ. აგრეთვე: ხმა
 ინფიქსი = შუასართი 162
 ირაციონალური ხმოვანი 112, 119 126 იხ. აგრეთვე მოკლეზე უფრო მოკლე ხმოვანი
 ირული ენა იხ. კელტური ენები 30, 387
 ისლანდური ენა = ისლანდიური 37 იხ. ჩრდილო-გერმანული ჯგუფი
 ისპანური ენა = ესპანური 29, 37 იხ. რომანული ენები
 ისტორიულ/გენეტიური მნიშვნელობა 167, 171, 172 იხ. აგრეთვე: გენეტიური, მნიშვნელობა
 იტალურ ანუ რომანულ ენათა ჯგუფი 30, 35, 37, 38
 ძველი ლათინური
 ხალხური ლათინური
 უმბრული
 ოსკური
 იუგაგირთა ენა 40 იხ. ჩრდილო-აღმოსავლეთის ენები

კ

კავკასიის ენები 39
 ქართულ ენათა ჯგუფი 39
 კავშირი 150, 164, 165
 შინაგანი განუყრელი

კავშირობითი ბრუნვა 165 იხ.
 ბრუნვა
 კალმბიკური ენა 37 იხ. მონგოლუ-
 რი ჯგუფი
 კამბადალთა ენა 39 იხ. ჩრდილო-
 აღმოსავლეთის ენები
 კამური კილოკავები იხ. აბაშეთის
 კილოკავები 34
 კაშუბური 38 იხ. სლავური ჯგუფი
 კაფრთა ენა 38 იხ. ბანტუს ოჯახი
 კბილ-ბაგეობითი = კბილბაგისმიე-
 რი, დენტალაბიალური 65 იხ.
 წარმოება, არტიკულაცია
 კელტური ენები 28, 34, 37
 გელური 37
 ირული 38
 კიმრული 37
 ბრეტონული 37
 გალური 37
 კორნული 37
 კითხვის ცენტრი 49, 52, 53, 54,
 55, 57, 59 იხ. აგრეთვე: დევე-
 რინის ცენტრი
 კილო 1: 45, 140, 166
 ბრძანებითი 166
 მოთხრობითი 165
 საექვო-პირობითი 166
 სასურველი-ნატვრითი 166
 შესაძლებელი კილო 166
 კილო 2: 17, 19, 22, 25, 26, 27,
 32, 34, 36, 110, 111, 142, 143
 იხ. აგრეთვე დიალექტი
 კილოკავი
 თქმა
 ქცევა
 კილოქცევათა ერთიანობა
 კილო 3: 89 იხ. აგრეთვე ინტონა-
 ცია

კიმრული 37
 იხ. აგრეთვე კელტურის გა-
 ლური და კორნული დიალექ-
 ტები
 კლასიფიკაცია 19, 28, 32, 39, 40,
 41, 43, 44, 47, 48, 63, 70,
 82, 158
 მორფოლოგიური 41
 გენეალოგიური 19, 28 32
 კლიტის მიერი = უვულარული 66
 იხ. უვულარი, იხ. ბგერა
 კომპლექსი ბგერათა 131, 137,
 147, 149, 161, 162, 167
 კომპოზიტი 165, 158, 164, 165,
 იხ. აგრეთვე: რთული სიტყვა
 კონტამინაცია
 წინადადებათა 167, 173, 174
 იხ. აგრეთვე: წინადადება
 სიტყვათა იხ. აგრეთვე: სიტყვა
 კონტექსტი 148
 კონტაქტური ასიმილაცია 131
 იხ. ასიმილაცია
 კონტაქტური დისიმილაცია 131
 იხ. დისიმილაცია
 კორონალ-გვერდითი = ლატერა-
 ლი 69, იხ. ბგერა
 კორონალი არტიკულაცია = კო-
 რონალური, ენისწვერისმიერი 69
 იხ. არტიკულაცია
 კრებული 83, 134, 147, 149
 ბგერათა
 კუთვნილება
 ძირითადი 157, 162, 173
 ფორმალური 157, 162 იხ.
 აგრეთვე: ფორმანტი
 სიტყვათა სინტაქსიური 163
 იხ. აგრეთვე: სინტაქსიური,
 ფლექსია

კულტურული ენები 70 იხ. ენა
კლიტისმიერი უველარი = უვე-
ლარი 66 იხ. თანხმოვანი
კოპტური 34 იხ. ძველი ეგვიპტუ-
რი
კორეათა ენა 40 იხ. ჩრდი-
ლო-აღმოსავლეთის ენები
კულტურულ-ისტორიული მეცნიე-
რება 11, 17 ენათმეცნიერება
კუშიტთა ენა 34, იხ. აბაშეთის კა-
მური კილო

ლ

ლაბიალიზაცია 65, 101, 104, 128
იხ. ბაგეთა არტიკულობა
ლაბიალ-პალატალი ხმოვანი
= ლაბიალურ-პალატალური
107 იხ. ხმოვანი
ლათინური 28, 40, 99, 118, 125,
133, 169, 173,
ხალხური 29, 30, 31, 37
ლაბარაკი = მეტყველება 12, 13,
49, 54, 55, 56, 57, 58, 63,
64, 66, 71, 72, 76, 81, 90,
94, 102, 104, 112, 117, 119, 124
ჩვეულებრივი 123, 136
ცოცხალი
ლაბარაკის
ცენტრი 49 იხ. აგრეთვე:
ბროკას ცენტრი, მოტორული
ცენტრი, ცენტრი
მომენტი იხ. მომენტი
ლაპლანდური ენა 38 იხ. უნ-
გრულ-ფინური ჯგუფი
ლატვიური ენა 37 იხ. ბალტური
ჯგუფი
ლაუზიცური = სერბული 38 იხ.

აგრეთვე: სორბული, სლავუ-
რი ჯგუფი
ლექსიკოლოგია 18 იხ. ენათმეცნი-
ერების დარგები
ლიბიური ენა 33 იხ. ძველ ეგვიპ-
ტური, ჯამური
ლინგვისტი 28 იხ. აგრეთვე: ენის
მკვლევარი
ლინგვისტიკა 25, 28, 142 იხ. აგ-
რეთვე: ენათ მეცნიერება
ლიტავური ენა = ლიტვური 37,
116 იხ. ბალტიური ჯგუფი
ლიტერატურული ენა 19, 20, 36
იხ. ენა
ლოგიური მახვილი = ლოგიკური
102 იხ. ფსიქოლოგიური მ., მახ-
ვილი
ლოლიკა = ლოგიკა 157
ლოლიკური = ლოგიკური
აზროვნება 151
განსჯა 157
მიმართულება 157
ლურსმული წარწერები 36 იხ.
ძველი სპარსული

მ

მაგარი სასა 64, 66 იხ. ცა, სასა
მალაური ენა 39 იხ. მალაო-პო-
ლინეზიურ ენათა ოჯახი
მალაო-პოლინეზიურ ენათა ოჯახი
39
მალაური 39
მელანეზიური 39
პოლინეზიური 39
მანჭრული 38 იხ. ტუნგუზური
ჯგუფი, ურალურ-ალტაური
ანუ ტურანულ ენათა ოჯახი

მარტივი წინადადება 15, 158 159
 იხ. წინადადება
 მარცვალ 71, 82, 108, 112, 114,
 115, 116, 117, 119
 გრძელი 116
 ექსპირატორული 108, 112,
 113, 116,
 ღია 169
 სუსტი 85
 მწარმოებელი=მწარმოებელი ფუ-
 ძისა 157, 162, 163 იხ. ფუძე
 მახვილი 46, 104, 108, 114, , 116,
 117, 125, 126, 168 იხ. ხმის
 ამალგება
 ემფატური 115
 დინამური 115
 ლოგიური 102
 მთავარი 159
 მეორეხარისხოვანი 116, 125
 მუსიკალი = მუსიკალური 76
 მელოდიური 115
 ტონური 115
 ფსიქოლოგიური 84, 102, 116
 ხრომატიული 115
 მახვილიანი ხმოვანი 101, 105,
 108, 125, 169 იხ. ხმოვანი
 მდგარი ბგერა იხ. ბგერა
 მდინარი თანხმოვანი = ნარნარა
 თანხმოვანი 69, 114, 139 იხ.
 თანხმოვანი
 მეგრული 19, 21, 26, 27, 68, 86,
 128, 131, 138, 144, 169 იხ.
 წინაპარი ქართული ენა, ქარ-
 თველური ენები
 მეზობელი ბგერა 112, 113 იხ. აგ-
 რეთვე: ბგერა
 მელანეზიური ენა 186 იხ. მალაო-
 პოლინეზიურ ენათა ოჯახი

მკვდარი ენა 11, 17, 43 იხ. ენა
 მელოდიური მახვილი =მუსიკალუ-
 რი, ტონური, 115 იხ. მახვილი
 მეორეხარისხოვანი მახვილი 116,
 125 იხ. მახვილი
 მეტათეზა = მეტათეზისი, ბგერათ-
 გაღასმა 122, 131, 132
 მეტყველება = ლაპარაკი
 მთქმელი 13, 14 იხ. გარეთი ენა
 მიმართულება
 ლოლიკური 157 იხ. აგრეთვე
 ლოლიკური=ლოგიკური
 მიმოხრათა დაბოლოებანი 163 იხ.
 დაბოლოება
 მნიშვნელობა 12, 16, 29, 30, 36,
 45, 59, 60, 71, 72, 74, 79,
 81, 82, 89, 95, 104, 114, 141,
 147, 148, 149, 150, 153
 არაპირდაპირი 155, 156
 აბსტრაქტული 147, 149, 150
 განსაზღვრული 150, 157, 170
 განუსაზღვრელი 150
 თანასწორი 164
 ისტორიული ან გენეტიური
 173
 კონკრეტული 150 იხ. აგრეთ-
 ვე: შინაარსი
 პირდაპირი 155
 პირვანდელი 153, 154, 155,
 156,
 რეალური 171
 საკუთარი 164
 სინონიმური სიტყვების 150 აგ-
 რეთვე: სინონიმი
 სინტაქსიური=სინტაქსური 161
 სიტყვის 147, 149, 151, 152, 153,
 154, 167 იხ. სიტყვა
 სიტყვის ფორმათა იხ. სიტყვა,

სიტყვის ფორმა
 ფორმალური 18, 162
 ძირითადი 161
 მნიშვნელობის
 გაფართოვება 147, 154 იხ.
 გაფართოება 147
 განვითარება 147, 153
 იხ. განვითარება
 დავიწროვება 147
 იხ. დავიწროვება
 ინდივიდუალობა 147 იხ.
 ინდივიდუალურობა
 ცვლილება 147, 153 იხ.
 ცვლილება
 ცენტრი 164 იხ. ცენტრი
 მოდულაცია
 ხმისა 151
 იხ. აგრეთვე: ხმა
 მოვლენა 17 19, 22, 23, 26
 ენობრივი 19
 მორფოლოგიური 27
 პათოლოგიური 49, 58, 59
 მოთხრობითი
 კილო 158, იხ. აგრეთვე: კილო
 ბრუნვა 165 იხ. ბრუნვა
 წინადადება 166 იხ. წინადადება
 მოკლე ხმოვანი 119 იხ. ხმოვანი
 მოკლეზე უფრო მოკლე ხმოვანი
 = ულტრამოკლე ხმოვანი 119
 იხ. აგრეთვე: ირაციონალური,
 ხმოვანი
 მოლაპარაკე 23, 42, 79, 81, 119
 131, 134, 166
 მოლაპარაკის სული 158 იხ.
 აგრეთვე: სული
 მომენტი
 აფექტისა 88, 94
 კულტურის 100

ხმის შესუსტების 113
 შუა ანუ დაყოვნების ხანა
 64, 115
 ლაპარაკის იხ. აგრეთვე: ლა-
 პარაკი
 ფსიქიური 50, 94, 123
 ფსიქო-ფიზიოლოგიური 53
 მომქმედი = მოქმედი პირი 154, 165
 მომიჯნავე ენა იხ. ენა 24
 მონათესავე ენები 19, 24, 27, 28
 იხ. აგრეთვე: ნათესავი ენები,
 ენა
 მონგოლური ჯგუფი = მონღოლური
 38
 იხ. ურალო-ალტაური ანუ
 ტურანულ ენათა ოჯახი
 აღმოს. მონგოლური ჯგუფი
 38 იხ. აგრეთვე ბურიატული
 დასავ. მონგოლური 38 იხ.
 აგრეთვე კალმიკური
 მოქმედების კატეგორია 16
 მორღოვებული ენა 38 იხ. უნგრულ-
 ფინური ჯგუფი
 მორიგეობა = ალტერნაცია
 ხმოვანთა 162
 მორფოლოგია 18, 157 იხ. აგრეთ-
 ვე: საზოგადო გრამატიკა, იხ.
 გრამატიკა, ენათმეცნიერების
 დარგები
 მორფოლოგიური კლასიფიკაცია
 ენათა 41
 მორფოლოგიური
 სტრუქტურა 41, 43, 45, 167,
 იხ. აგრეთვე: ენა
 დიფერენცია 167, 170, იხ. აგ-
 რეთვე: დიფერენცია
 ელემენტი, იხ. აგრეთვე: ელ-
 მენტი 169, 173

ნაწილი 157, 161, 162,

პრინციპი 44

ცვლილება 140, 142,

კლასიფიკაცია ენათა 41, 47, 48

იხ. კლასიფიკაცია, ენათა

ძირეული ენები

აგლუტინური ენები

ფლიქსიური ენები=ფლექ

სიური

პოლისინტეტური ენე

ბი=პოლისინტეტური

ნაწილები, იხ. აგრეთვე:

ნაწილი

მოსპობილ=მკედარი გადაშენე-

ბულული ენა 38, იხ. პოლა-

ბური, ენა

მოტორული წარმოდგენა 87, 101,

132, 134, 149 იხ. წარმოდგენა

მოქმედებითი ბრუნვა 166 იხ. აგ-

რეთვე: ბრუნვა

მელერი 74, 75, 85, 86, 105, 109,

110, 114, 135, 139 იხ. ბგერა,

თანხმოვანი

მელერი ღრიჭოვანი 135, 139 იხ.

თანხმოვანი, ღრიჭოვანი

მელერი ხშულმსკდომი 114 იხ.

თანხმოვანი

მრავალ ენათა მცოდნეობა 16

იხ. აგრეთვე: პოლიგლოტიზ-

მი

მრავალწევრიანი წინადადება 159

იხ. აგრეთვე: წინადადება,

გავრცელებული=გავრცობი-

ლი

მრჩობლი თანხმოვანი 129

იხ. თანხმოვანი

მსგავსება

სიტყვათა გარეგნული 30, 69

ბგერითი = გარეგნული 25, 69

მსკდარი თანხმოვანი 112

მუნჯი 59 იხ. ატაქტიკური აფაზია

მწერლობით დაუმაგრებელი ენა

42 იხ. აგრეთვე პირველყოფი-

ლი, ენა

მუსიკალური ხმის ამალღება 163

იხ. აგრეთვე: ხმა, ამალღება

მუსიკალი

ბგერა = ხმოვანი 63, იხ. აგ-

რეთვე: ხმოვანი

მახვილი = მუსიკალური, ტო-

ნური 115, 116 იხ. მახვილი

მფშვინავი აფრიკატი 67

მფშვინავი თანხმოვანი = ფშვინ-

ვიერი თანხმოვანი 75, 84,

135, 138, 139 იხ. თანხმოვანი

მყობადი დრო = მყოფადი 166,

მყობადი სრული დრო 167 იხ. აგ-

რეთვე დრო

მყოვარი თანხმოვანი 77 იხ. თან-

ხმოვანი

მყოფადი იხ. მყობადი

მშობლიური ენა 14, 15, 101, 103,

153, 168, 171 იხ. აგრეთვე:

ენა

მწარმოებელი=დერივატიული

ფორმანტი 175, 162, 163 იხ.

აგრეთვე: ფორმანტი

მცვლელი = ფლექსიური

ფორმანტი 157, 163 იხ. ფო-

რმანტი

მხარე 147, 149, 152, იხ. აგრეთ-

ვე: ბგერითი

ენის ბგერითი

სიტყვის ბგერითი

ნაზალიზაცია 63, 66, 101
 ნაზალური სმოვანი 66 იხ. სმოვა-
 ნი, ცხვირის მიერი.
 მონათესავე ენები 19, 27, 28
 ნათესაობითი ბრუნვა 165 იხ. აგ-
 რეთვე: ბრუნვა
 ნაჟღერი პაერის ტალა 49
 იხ. ფონაცია
 ნასესხები სიტყვა 36, 170 იხ. აგ-
 რეთვე: სიტყვა
 ნასესხებ სიტყვათა გამძლეობა
 170 იხ. აგრეთვე: გამძლეობა
 ნატვრა-ბრძანებითი წინადადება
 159 იხ. აგრეთვე: ბრძანები-
 თი, წინადადება
 ნაცვალ-სახელი 160, 165
 პიროვნებითი=პირის 165
 ნაწილობრივი ასიმილაცია 129
 ნაწილობრივი რეგრესიული ასიმი-
 ლაცია 128 იხ. ასიმილაცია
 ნიშნები
 დიალექტური 25
 ენის 14
 ნორვეგული ენა 37 იხ. ჩრდილო-
 გერმანული

ო

ობიექტური მომენტი 13 იხ. გარე-
 თი ენა
 ორწევრიანი მარტივი წინადადება
 157 იხ. აგრეთვე: წინადად-
 ბა, მარტივი
 ორგანიზაცია
 ბიოლოგიური 22
 ფსიქოლოგიური //ფსიქიური
 17, 22

ინდივიდუალური 22
 ოსკური ენა 36 იხ. იტალურ ანუ
 რომანულ ენათა ჯგუფი
 ოსმალური ენა 34 იხ. თურქო-
 თათრული ჯგუფი
 ოსტიაკური ენა 38 იხ. უნგრულ-
 ფინური ჯგუფი
 ოსური ენა 36, 122, 136 იხ. ახა-
 ლი ირანული ენა
 ოჯახი ენათა 28, 31, 32, 33,
 34, 38, 40, 149

პ

პალატალიზაცია 68, 101, 105, 107
 იხ. შუაენისმიერობა, შუაენის
 ბგერა
 პარადიგმა 169
 პირი
 პირველი 169
 მეორე 166
 მესამე 16,
 პამირის დიალექტი 35 იხ. ახალი
 ირანული ენა
 პაპუა ენები 28, 39 იხ. ავსტრალო-
 ის ენები
 პენჯაბი 35 იხ. ინდური ლიტერა-
 ტურული ენა
 პირველყოფილი ენა 12, 42, 90,
 80
 იხ. აგრეთვე ენა
 პირის ნაცვალსახელი იხ. პიროვ
 ნებითი 165
 პირობები 13, 97, 98, 147, 152, 153
 კულტურული 153
 ფსიქიური 153
 პიროვნებითი (=პირის) ნაცვალ-
 სახელი, 165 იხ. აგრეთვე:
 ნაცვალ-სახელი

პრეფიქსი 163 იხ. აგრეთვე თავ
სართი
პოლიგლოტიზმი 16 იხ. აგრეთვე:
მრავალ ენათა მცოდნეობა
პოლინგუიური 28, 39 იხ. მალაო-
პოლინგუიური ენათა ოჯახი
პოლისინტეგრული ენები 41, 45, 47
იხ. მორფოლოგიური კლასი-
ფიკაცია
პოლონური 27, 38, 65, 66, 122,
126, 127, 132, 138, 140 იხ.
წინაპარი სლავური ენა
პრაკრიტი 35 იხ. ხალხური ინდუ-
რი, პრაკრიტული დიალექტი
პრეენა // პრეენა 28, 31 32, 38,
40, 41, 42
პრე-სემური იხ. აგრეთვე: სე-
მური პრეენა
პროგრესული ასიმილაცია 124,
128, 129 იხ. ასიმილაცია
პროვანსალური ენა 37 იხ. იტა-
ლურ ანუ რომანულ ენათა
ჯგუფი, ინდოიროანული

ჟ

ჟესტ-მიმიკის ენა = ჟესტის ენა 11,
12, 14, 81, 83, 88, 89, 90, 91,
93, იხ. აგრეთვე: ცხოველური,
ენა, საიდუმლოდ ლაპარაკი

რ

რბილი სასა 50, 65, 68, 105, 129
იხ. სასა
რეალური მნიშვნელობა 171, 172
იხ. მნიშვნელობა
რედუქლიკაცია//გაორკეცება 157,
163
რეკურსია 64, 67, 120 იხ. ბგერის
192

სამი მომენტი

რთული

სიტყვა 67, 122, 130, 157, 160
იხ. აგრეთვე: სიტყვა, კომპო-
ზიტი
წინადადება 164 იხ. აგრეთ-
ვე: წინადადება
ბგერა = აფრიკატი 107 იხ.
ბგერა, აფრიკატა
ასიმილაცია იხ. ასიმილაცია
რომანული ენები 28, 29, 30, 31,
36, 144
ფრანგული 28, 29
ისპანური = ესპანური 28, 29
იტალიური 29, 34
რომელობა 158
რუთენული დიალექტი = უკრაი-
ნული 38

ს

საარტიკულაციო სისტემა = საარ-
ტიკულაციო ბაზისი 101, 103,
104, 110, 122, 123, 126, 130,
131 იხ. საფონაციო ბაზისი
საბგერო აღძვრა 64 იხ. ბგერის
სამი მომენტი
საერთო ენა 19 იხ. ენა
საექვო-პირობითი კილო 166 იხ.
აგრეთვე: კილო
საიდუმლოდ ლაპარაკი 12 იხ.
ჟესტის ენა
სამეტყველო = მეტყველების 157
164, 165
სამეტყველო ანუ სიტყვის ნა-
წილები, იხ. აგრეთვე: სიტყვა
სამოედური ჯგუფი 38 იხ. ურალო-
ალტაურ ანუ ტურანულ ენა-
თა ოჯახი

სამხრეთ არაბული ჯგუფი 34 იხ.
სემური ოჯახი, ეთიოპიური
ანუ აბაშეთის სემური კილოფ-
ბი

სამხრეთ-გერმანული 37 იხ. გერ-
მანული ჯგუფი
ზემო-გერმანული
ქვემო-გერმანული

სამწერლობო ენა 167, 168, 172
175 იხ. ენა

სანსკრიტული 7, 24, 31, 35, 132
იხ. ინდური ენა

სართული ენა 38, 94 იხ. თურქო-
თათრული ჯგუფი

სასა 50, 54, 63, 65, 66, 67, 68,
73, 107, 111, 121, 125, 127,
129, 130 იხ. აგრეთვე: ცა,
ენის ორგანოები
მაგარი 64, 66
რბილი 50, 65, 68, 105, 129

სასურველი-ნატვრითი კილო 166
იხ. აგრეთვე: კილო

საფონაციო ბაზისი 101, 104, 108,
110, 111 იხ. საარტიკულაციო
სისტემა

საშუალო ხმოვანი = საშუალო
აწეულობის ხმოვანი 114 იხ.
ხმოვანი

საშუალო ირანული ენა 35 იხ.
ფალაური ენა

სახელი 158, 164, 165, 166
არსებითი 158, 165

ზედსართავი 158, 164

ნაცვალსახელი 160, 165

პიროვნებითი ნაცვალ-სახელი
165

საკუთარი 164

სახელობითი ბრუნვა 165 იხ. აგ-

რეთვე: ბრუნვა
სემასიოლოგია 18, 21, 133, 140,
141, 142, 147, 148 იხ. აგრეთ-
ვე: სემანტიკა

სემიტელთა ენა 33 იხ. სემური, სე-
მური პრეენა, სემური კო-
ლოკაციები

სემური (=სემიტური) ოჯახი 28,
31, 32, 33, 34, 40, 41, 42, 46,
47 163 იხ. სემური პრეენა,
აბაშეთის სემური კილოკაციები
ასურულ-ბაბილონური 33
ძველი ებრაული 32

ფინიკიური 33
არამიელთა // არამიული
(=არამეული) 34 იხ. სირიუ-
ლი, ხალდური, აღმოსავლეთ-
არამეული, დასავლეთ-არამი-
ული

სამხრეთ არაბული ჯგუფი 34
იხ.

ეთიოპიური ანუ აბაშეთის სე-
მური კილოები 34

ჩრდილო არაბული 34

სემური პრე-ენა 32, 33, 41 იხ. აგ-
რეთვე პრე-სემური

სერბული 27, 38, 126, 139, 140 იხ.
სლავური ჯგუფი

სვანური 26, 27 იხ. ქართულური
ენები

სიგარქე ხმოვანთა 104, 105, 112,
117, 118, 119, 126, 163 იხ.
ხმოვანი

სიმები 49, 50, 51, 56, 63, 72, 73,
74, 75, 76, 83, 86, 101, 105,
109, 121, 125 იხ. სმის სიმები

სიმოკლე

ზმოვანთა 104, 105, 112, 117,
118, 119, 126, 163 იხ. ზმოვანი
სიმაღლე 63, 76, 115, 116, 126,
163

ზმისა იხ. ზმა

ზგერისა
სიმბოლო 16, 55, 78, 88, 89, 149,
158

სინდპი 34

იხ. ხალხური ინდური, ინდუ-
რი ლიტერატურული ენები
სინონიმი 147, 151

სინონიმური სიტყვების მნიშვნე-
ლობა 151 იხ. მნიშვნელობა

სინტაქსი 12, 15, 18, 157, 160 იხ.
საზოგადო გრამატიკა, ადგო-
ლი წინადადებაში
სინტაქსიური, 149, 157, 160, 161,
163,

ერთეული 147, 148,

ელემენტი 173

კუთვნილება // ფლექსია 163

იხ. აგრეთვე: კუთვნილება,
ფლექსია

სიტყვა 12, 13, 14, 16, 17, 36,
164, 170

ბგერითი 12

აკუსტიკურ-მოტოროული 149

გონებრივ წარმოდგენათა აღ-
მნიშვნელი 164 იხ. აგრეთვე:

გონებრივი, წარმოდგენა

ნასესხები იხ. ნასესხები, ნა-
სესხებ სიტყვათა გამძლეობა,

სიტყვათა 16, 102, 103, 134, 150,
151, 156, 157, 161, 163, 165,
170

გარეგნული მსგავსება 150 იხ.
აგრეთვე: მსგავსება

კონტამინაცია 166, 172, 173
იხ. კონტამინაცია
წყობა 160 იხ. აგრეთვე:
წყობა

სიტყვის

არაპირდაპირი მნიშვნე-
ლობა 155, 156 იხ. აგრეთვე:
მნიშვნელობა,

ბგერითი მხარე 147, 149 იხ.

აგრეთვე: ბგერითი მხარე

მნიშვნელობა, იხ. აგრეთ-

ვე: მნიშვნელობა

ნაწილები, იხ. აგრეთვე:

სამეტყველო, ნაწილი

ფორმა, იხ. აგრეთვე:

ფორმა

ფორმათა მნიშვნელობა

იხ. აგრეთვე: მნიშვნელობა

სირიული კილო 34 იხ. არამიელ-
თა=არამეული ენა

სლავური ჯგუფი 27, 34, 37, 38,
126, 127

ბელორუსული 27

ბულგარული 38

ველიკორუსული 38

ლაუზიცური=სერბული 38

სერბული 27, 38 126, 139,
140

სლოვაკური 38

სლოვენური 38

სორბული = სერბული

უკრაინული ანუ რუთენული
38

ძველი-სლავური წმ. კირილეს
და მეთოდეს თარგმანის ენა

სლოვაკური 38 იხ. სლავური ჯგუფი
სლოვენური 38 იხ. სლავური ჯგუფი
სიყრუე // სიყრუე 73

სიძლიერე 63, 109, 111, 121, 125
 ბგერისა 76
 მახვილისა 115,
 სკდომა 64, 67, 68, 73, 109, 121,
 125
 სომხური ენა 25, 28, 30, 34, 36,
 125
 თანამედროვე 36
 ძველი 36
 სონორი = ხმიერი თანხმოვანი
 112, 113, 114
 სონორობა = ხმეირობა, 112, 114
 სორბული = სერბული 27, 38,
 126, 139, 140 იხ. აგრეთვე:
 ლაუზიკური იხ. სლავური
 ჭგუფი
 სპირანტული თანხმოვანი 67, 78,
 86 სპირანტი იხ. თანხმოვანი,
 ღრიჭოვანი
 სრული რეგრესიული ასიმილაცია
 128, 129 იხ. ასიმილაცია
 სუბსტიტუცია 133, 137, 138, 139,
 140, 141, 171
 სული
 მოლაპარაკისა 158
 იხ. აგრეთვე: მოლაპარაკე
 მსმენელისა მოლაპარაკისა 158
 სუმერული 28, 32, 33 იხ. სუმერ-
 აკადური ენა = შუმერული-
 აკადური
 სუმური = სამური 38 იხ. ფინლ-
 ანდიის ენა, უნგრულ-ფინური
 სუფიქსი 16, 45, 46, 162
 სტრუქტურა 28, 39, 41, 43, 44,
 167
 ინდო-ევროპული 28
 ენის მორფოლოგიური 41, 43,
 44

ტ
 ტაკტი 117, 119
 ტემბრი ბგერისა 63, 76 იხ. ბგერა
 ტემპი ხმისა 28, 151 იხ. აგრეთვე:
 ხმა
 ტიბეტური ენა 39, 44
 ტიპი აგლუტინური 41, 44, 45,
 46, 47
 ტონური მახვილი 115 იხ. მახვი-
 ლი, ხრომატიული, მუსიკალი,
 მელოდიური, ხმის ამალღება
 ტოსკური დიალექტი 36 იხ. ალბა-
 ნური ენა, გეგური დიალექტი
 ტოტი 37, 38 იხ. აგრეთვე: ენათა,
 ჭგუფი
 ტუნგუზური ენა 38 იხ. ტუნგუზუ-
 რი ჭგუფი, მანჭურული
 ტუნგუზური ჭგუფი 38 იხ. აგრეთ-
 ვე: მანჭურული
 ტუნგუზური ენა
 ტურანული=თურანული 38

უ
 უვულარი = უვულარული, 66 იხ.
 კლიტის მიერი ბგერა, ბგერა
 უკანა ენა 67, 69, 86, 104, 106,
 107 იხ. ენა 2
 უკანანის ბგერები 64, 104, 109,
 132, 141 იხ. ბგერა, ენა 2
 უკანა ენის მიერი თანხმოვანი =
 უკანანისმიერი, ველარული 68,
 104, 109, 132, 141 იხ. თანხმო-
 ვანი
 უკანა ენის მიერი ღრიჭოვანი =
 უკანანისმიერი სპირანტი 68
 იხ. თანხმოვანი
 უკანა ენისმიერი ხშულშკდომი =

უკანანისმიერი ზეშული 68 იხ.
თანხმოვანი

უკანა ენის მიერი ზმოვანი = უკანანისმიერი 68 იხ. ზმოვანი
უკრაინული 27, 38, 124 იხ. აგრეთვე: რუთენული, სლავური
ჯგუფი

უმახვილო ზმოვანი 101, 105, 108, 119, 125, 126 იხ. ზმოვანი
უმბრული 36 იხ. იტალურ ანუ რომანულ ენათა ჯგუფი
უნგრო-ფინური ჯგუფი 31, 38 სუომური იხ. ფინლიანდიის ენა
ესტონური 38
ვენგრული ანუ მადიარული = უნგრული 38
ზირიანული 38
ლაპლანდური 38
მორდოველი 38
ოსტიაკური 38
ქარელური 38
ჩერემისული 38

ურალო-ალტაურ ანუ ტურანულ ენათა ოჯახი 28, 31, 38, 45, 47
თურქო-თათრული 38,
უგრო-ფინური 38
მონგოლური 38,
ტუნგუზური ანუ მანჯურული 38,
სამოედური 38,

ურალო-ალტაური პრე-ენა 31
იხ. ურალო-ალტაურ ანუ ტურანულ ენათა ოჯახი
ურიმა = ორია 35 იხ. ინდური
ლიტერატურული ენა
უსრული წინადადება 157, 159 იხ.
აგრეთვე: წინადადება
უსუბიექტო წინადადება 157, 159

იხ. აგრეთვე: წინადადება
უშუაშავლოდ გამოშხატველი სიტყვა ანუ შორისდებული, 164
იხ. აგრეთვე: შორისდებული, სიტყვა

ფ

ფალაური ენა 35 იხ. საშუალო ირანული ენა
ფართო ზმოვანი 108, 114 იხ.
ფართე, ღია, ზმოვანი
ფართე ზმოვანი = ღია 108, 114 იხ. ფართო ღია, ზმოვანი
ფაქტიური დამოკიდებულობა 166
ფინიკიური ენა 33 იხ. სემური ოჯახი
ფლექსია // სიტყვათა სინტაქსიური კუთვნილება 46, 47, 157, 161, 163, 168 იხ. აგრეთვე: კუთვნილება, სინტაქსიური შინაგანი 46, 47, 163 იხ. შინაგანი
ფლექსიის დასუსტება, იხ. აგრეთვე: დასუსტება
ფლექსიური = მცვლელი 44, 46, 47
ფლექსიურ-აგლუტინური 41, 46
ფლიქსიური = ფლექსიური 41, 46
ფონაცია 51, 71, 118 იხ. აგრეთვე: ბგერითი ამოსუნთქვა, ფონაციური სუნთქვა
ფონაციური სუნთქვა 49 იხ. ბგერითი ამოსუნთქვა
ნაჟღერი ჰაერის ტალღა
ფონეტიკა 7, 18, 21, 67, 107, 114, 142, 147, 148, იხ. აგრეთვე: ბგერათმეცნიერება, ბგერათა ისტორია

ალტერნაცია
 ხმოვანთა ცვლა
 ფონეტიური = ფონეტიკური 28,
 30, 127, 117, 118, 119, 122,
 123, 125, 130, 142, 143
 ფონეტიკური კანონი = ფონეტიუ-
 რი კანონები 29, 30, 122,
 130, 133, 143, 143
 ფორმა 15, 21, 28, 30, 69, 154, 159,
 164, 166, 168, 170, 173, 175 იხ.
 მორფოლოგია, ზმნა სიტყვის
 იხ. აგრეთვე: სიტყვა წინადა-
 დებათა იხ. წინადადება
 ფორმათა მნიშვნელობა 16, 18,
 20, 157, 172 იხ. მნიშვნელობა
 ფორმალური 44, 45, 46, 157, 158,
 161, 165
 განსხვავება 158 იხ. აგრეთვე:
 განსხვავება
 კუთვნილებანი = ფორმანტი
 157, 162, 163 იხ. აგრეთვე:
 კუთვნილება
 მნიშვნელობა იხ. აგრეთვე:
 მნიშვნელობა
 ფორმანტი = ფორმალური კუთ-
 ვნილება 157, 162, 163
 მწარმოებელი 157, 162, 163 იხ.
 მწარმოებელი=დერივაციული
 სიტყვის მცველი 44, 46, 47
 იხ. ფლექსია, მცველი=
 ფლექსიური
 ფრანგული 23, 28, 29, 37, 47, 65,
 66, 99, 101, 102, 103, 104,
 105, 107, 108, 109, 110, 125,
 127, 148, 161, 167, 178, 173
 იხ. იტალურ ანუ რომანულ
 ენათა ჯგუფი
 ფრიკატიული თანხმოვანი = ფრი-

კატივი 67, 78 იხ. ლოჭოვანი,
 სპრანტული, თანხმოვანი
 ფსიქიური = ფსიქიკური 51, 54,
 79, 81, 84, 91, 95, 123, 124,
 125, 129, 132, 135, 148, 189,
 153, 154
 განწყობილება 147 იხ. აგ-
 რეთვე: განწყობილება
 პირობები 13 იხ. აგრეთვე: პი-
 რობები
 წინასწარი განწყობილება, იხ.
 აგრეთვე: განწყობილება
 ფსიქოლოგიური მახვილი = ლოგი-
 კური 84, 102, 116 იხ. ლოგიური,
 მახვილი
 ფსიქო-ფიზიოლოგიური 13, 49,
 50, 124, 142, 143
 პირობები 13,
 პროცესი 13, 49, 53,
 ფუძე = ძირითადი კუთვნილება +
 მწარმოებელი ფორმანტი 162,
 163, 172, 173
 ფუძის მწარმოებელი იხ. აგრეთ-
 ვე: მწარმოებელი 162, 163

ქ

ქამური = ქამური 28, 31, 32, 34,
 40, 41 იხ. ქამური პრეენა
 ქამური პრეენა 31-32 იხ. ძველი
 ეგვიპტური
 ქარელური 38 იხ. უნგრულ-ფინუ-
 რი
 ქართველური ენები 110-111
 მეგრული 19, 26, 27 128, 131,
 144, 169
 სვანური 26, 27,
 ქართული 19, 20, 21, 25, 26,
 27, 31, 32, 45, 63, 66, 84, 98,

101, 102, 103, 108, 109, 110,
117, 118, 122, 129, 132, 139,
144, 161, 163, 165, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 174

ქართლური დილაქტი 20, 21, 26,
27 იხ. ქართული ენა

ქართულ ენათა ჯგუფი 39

ქართული პრეენა 32

ქართული ენა 19, 26, 63, 101,
110, 161, 171

იხ. ქართველური ენები

იმერული

ლიტერატურული ქართული

იხ. წინარე ქართული ენა

ქართლური

ხევსურული

ქვედა ყბა 63, 65, 69, 70, 111

ქვემდებარე 44, 116, 158, 159,
161, 165, 166

ქვემო-გერმანული 37 იხ. გერმანუ-
ლი ჯგუფი

ქიევა 19, 25, 26, 27, 133

ქურთული 36 იხ. ახალი ირანული
ენა

ლ

ლია

მარცვალი 169 იხ. აგრეთვე:
მარცვალი

ხმოვანი ლ იხ. ფართო ხ, ფართე ხ,
ხმოვანი

ლრიჭოვანი თანხმოვანი = ნაპრა-
ლოვანი, სპირანტი იხ. თანხმო-
ვნი სპირანტული 67, 68, 70, 85,
86, 130, 135, 138

ლრიჭოვანობა = ნაპრალოვნობა
63, 67, 73

ყ

ყაზანის ენები 38 იხ. თურქო-თათ-
რული ჯგუფი

ყირგიზული 38 იხ. თურქო-თათ-
რული ჯგუფი

ყირიმის ენები 38 იხ. თურქო-თათ-
რული ჯგუფი

ყრონტი 63, 64, 66, 70, 71, 72,
76, 111

ყრუ ბგერა 73, 75, 86 იხ. ბგერა

ყრუ ხშულ-მსკდომი = ყრუ ხშუ-
ლი 114, 133, 138, 139 იხ.
თანხმოვანი

შ

შემასმენელი = შესმენილი 44, 116

შემოკლებული წინადადება 157,
159 იხ. აგრეთვე: წინადადება

შერხეული ჰაერი 11, 76 იხ. აგ-
რეთვე: ბგერა

შესაძლებელი კილო 166 იხ. კილო
შვედური 37 იხ. ჩრდილო-გერმა-
ნული

შესმენილი = შემასმენელი 158,
159, 166 იხ. შემასმენელი

შთაბეჭდილება 11, 12, 15, 52, 55,
58, 67, 76, 80, 133, 136

ხედვითი 12, 80

სმენითი 11, 52, 80

შთამომავლობათა ცვლა 22 იხ.
აგრეთვე: გენერაციათა მო-
ნაცვლეობა

შინაარსი 11, 18, 25, 32, 91, 99,
117, 136, 137, 147, 149, 150

იხ. აგრეთვე: მნიშვნელობა

შინაგანი ფლექსია 46, 47, 163 იხ.
ფლექსია

შენიშნული ენა *11, 14, 63, 83* იხ. ენა
 შინაგანი ენა *14, 90, 93* იხ. ენა
 შორეული ასიმილაცია = დისტან-
 ციური ასიმილაცია *122, 131*
 იხ. ასიმილაცია
 შორეული დისიმილაცია = დის-
 ტანციური დისიმილაცია *122,*
131 იხ. დისიმილაცია
 შორისდებული *164* იხ. უშუაშე-
 ლოდ გაშეშეატეული სიტყვა,
 სიტყვა
 შუა ენა *67, 69, 104, 106* იხ. ენა
2
 შუა ენის შიერი ღრეშეოვანი = შუა-
 ენისშიერი, შალატალური სპო-
 რანტი, *68* იხ. თანშეოვანი
 შუა შოშენტი *64, 67, 115* იხ. ბე-
 რის საში შოშენტი
 შუაენის ბეერები *76* იხ. ბეერა,
 შუაენისშიერობა, შალატალი-
 შაცია
 შუაენისშიერობა *68, 84* იხ. შალა-
 ტალიშაცია, შუაენის ბეერა,
 ბეერა
 შუათანა ხშოვანი = შუა რიგის
 ხშოვანი *70* იხ. ხშოვანი
 შუასართი // ინფიქსი *162*

ჩ

ჩამდგარი ბეერა *112, 120* იხ.
 მდგარი ბეერა, ბეერა
 ჩერეშისული ენა *38* იხ. უნგრულ-
 ფინური ჯგუფი
 ჩეხური ენა *27, 38* იხ. წინაშარი
 რუსული ენა, წინაშარი სლა-
 ვური ენა
 ჩვეულებრივი ლაშარაკი *19, 22,*
27, 116, 88, 123, 136, 148,

155, 167, 168 იხ. აგრეთვე:
 ცოცხალი ლაშარაკი
 ჩინური ენა *28, 39, 44, 47, 161* იხ.
 ანაშური ჯგუფი
 ჩრდილო არაბული *34* იხ. სემური
 რჯახი
 ჩრდილო-აღმოსავლეთის ენები *39*
 იუქავირთა *39*
 კორეაკთა *39*
 ჩუქთა *39*
 კაშჩადალთა ენა *39*
 ჩრდილო-გერმანული *37* იხ. გერ-
 მანული ჯგუფი
 დანიური *37*
 ისლანდური *37*
 ნორვეგული *37*
 შვედური *37*
 ჩუქთა ენა *39* იხ. ჩრდილო-აღ-
 მოსავლეთის ენები

ც

ცა = მაგარი სასა, *palatum 65-66*
 ცენტრი

ბროკას *49, 51, 52, 53, 54,*
56, 57
 გრაფიული *49, 53, 54, 59*
 შოტორული *57*
 ენის *49, 54*
 დევერინის (კითხვის) *49, 52,*
53, 54, 55, 57, 59
 ვერნიკეს *49, 52, 53, 54, 55,*
56, 57, 59, 134
 ლაშარაკის *54*
 შოძრაობის გამე *50*
 შოტიური *52, 53*
 სშენითი შთაბეჭდილების შიშ-
 ლები და შეშნახავი *52*
 წერის *54*

ცვალებადობა 11, 16, 17, 18, 19,
21, 22, 99, 140, 147, 148, 167
ბგერათა 21
ენის 11, 17, 18, 19,

ცვლილება

მნიშვნელობის 147, 148, იხ. აგ-
რეთვე: მნიშვნელობა
მორფოლოგიური 140
სინტაქსური 12

ცნება 11, 15, 16, 21, 24, 25, 32,
55, 88, 91, 96, 97, 98, 99,
101, 135, 148, 149, 153, 154
ცნობიერება 13, 14, 134, 135,
141, 149, 152, 162, 170, 173

ცოცხალი ლაპარაკი 148 იხ. აგ-
რეთვე: ჩვეულებრივი ლაპა-
რაკი

ცოცხალი ენა 11, 17, 19, 30, 37,
43, 82 იხ. ენა

ცხვირის მიერი თანხმომავანი = ნა-
ზალური 65, 66, 69, 107, 114,
121, 127 იხ. თანხმომავანი

ცხვირის მიერი ხმომავანი = ნაზა-
ლური 65, 66, 107, 127 იხ.
ხმომავანი

ცხოველური ენა 12 იხ. ენა, ეეს-
ტის ენა

ძ

ძველი ეგვიპტური 34
იხ. ქამური პრე-ენა
კოპტური 34
ლიბიური 34
კუშიტთა ენა 34

ძველი ბერძნული 35
ბერძნული

ძველი ებრაული 32 იხ. სემური
ოჯახი

ძველი ინდო-ევროპ. ენები 33
ინდური 28 30, 35, 74, 148
ირანული 28
სომხური 25, 28, 30, 34, 36,
125
ალბანური 28, 30, 34, 36
ბერძნული
იტალიური 29, 34
კელტური 28, 34, 37
გერმანული 37
ბალტური 34, 37
სლავური 27, 34, 36, 37, 125,
126, 127, 163, 170

ძველი ირანული ენა 35

ძველი სპარსული დიალექტი
35

ავესტინეა დიალექტი 35

ძველი სომხური ენა 36
სომხური

ძველი სპარსული 35 იხ. აგრეთვე:
ძველი ირანული ენა

ძველი სლავური ენა 30 იხ. სლა-
ვური ჯგუფი

ძველ-პრუსული 37 იხ. აგრეთვე:
ბალტიური ჯგუფი

ძირეული 41, 44, 47, 161

ენები იხ. მორფოლოგიური
კლასიფიკაცია
მნიშვნელობა იხ. აგრეთვე:
მნიშვნელობა
წარმოდგენა იხ. აგრეთვე:
წარმოდგენა

წ

წარმოდგენა

სმენითი 59, 123

მნიშვნელობითი 14, 49, 56

აკუსტიკური 137, 149,

გარეშე 147, 151
 მეორე 149
 იხ. აგრეთვე: ასოციაცია
 მთლიანი 158
 მოტორული 149
 პირველი 149 წ.
 იხ. აგრეთვე: ასოციაცია
 ძირითადი 151
 წარმოდგენათა ჯგუფის შეერთება
 = წინადადება იხ. აგრეთვე:
 ჯგუფი, შეერთება
 წარმოება 49, 70, 81, 103, 111,
 113 იხ. არტიკულაცია
 ანალოგიური
 კბილ-ბაგეობითი = კბილბა-
 გისმიერი, დენტალაბიალური
 წვეილ ბაგეობითი = წვეილ-
 ბაგისმიერი, ბილაბიალური
 წარსული სრული დრო 139, 166
 იხ. აგრეთვე: დრო
 წინა ენა 66, 68, 84 იხ. ენა 2
 წინა ენის ბგერები იხ. ბგერა, ენა 2
 წინა ენის მიერი ბგერა 66 = წინა-
 ენისმიერი, დენტალური,
 ღორსალური იხ. ბგერა
 წვეილ ბაგეობითი = წვეილბაგის-
 მიერი, ბილაბიალური იხ.
 წარმოება, არტიკულაცია 84,
 86, 134
 წინადადება 11, 14, 17, 43, 45,
 92, 101, 114, 116, 118, 130,
 147, 156, 161, 163, 165, 173
 გავრცელებული 156 = გავ-
 რცობილი იხ. აგრეთვე: გავ-
 რცობილი
 დამოკიდებული 156, 159, 163
 იხ. აგრეთვე: დამოკიდებული
 ემოციური 158

მარტივი 156-158
 მთავარი 159
 მოთხრობითი 157, 158
 მრავალწევრიანი 158
 ნატვრა-ბრძანებითი 158
 ორწევრიანი მარტივი 158
 რთული 156, 159
 უსრული 156, 158
 უსუბიექტო 156, 158
 შემოკლებული 156
 წინადადებათა 17, 156, 173
 კონტამინაცია 166, 172, 173 იხ.
 აგრეთვე: კონტამინაცია
 ფორმა 17 იხ. აგრეთვე: ფორმა
 წინადადების შემოკლება 159 იხ.
 აგრეთვე: შემოკლება
 წინაპარი ენა 18, 25, 29 იხ. აგ-
 რეთვე: პრეენა
 წინაპარი სიტყვა 28, 29
 წეობა სიტყვათა 160 იხ. სიტყვა

ხ
 ხალღური კილო 34 იხ. არამიელ-
 თა=არამეული
 ხალხური ენა 19, 22, 167 იხ. აგ-
 რეთვე: ენა
 ხალხური ეტიმოლოგია 167, 170,
 171 იხ. აგრეთვე: ეტიმოლო-
 გია
 ხალხური ინდური 35 იხ. ინდური
 ხალხური ლათინური 29-31, 37 იხ.
 ლათინური
 ხედვითი შთაბეჭდილება 12, 91
 97 იხ. შთაბეჭდილება
 ხმა 96, 113, 116
 ხმის მამლდება 45, 112, 114-116,
 163 იხ. მახვილი, მუსიკალი,

ტონური, ხრომატიული, მე-
ლოდიური, ამალღება
ხმის ამალღება-დაბლობა 115, 151
იხ. აგრეთვე: ამალღება
ხმის დაბლობა 115, 151 იხ. აგ-
რეთვე: დაბლობა = დადაბლე-
ბა
ხმის ინტონაცია იხ. აგრეთვე: ინ-
ტონაცია 88, 89, 152
ხმის მოდულაცია 151 იხ. აგრეთ-
ვე: მოდულაცია
ხმის სიმაღლე 115, 126, 163 იხ.
აგრეთვე: სიმაღლე
ხმის ტემპი იხ. აგრეთვე: ტემპი
ხმის სიმები 49, 50, 72, 76, 83, 86,
109
იხ. ენის ორგანოები
ხმიერი თანხმოვანი = სონორი იხ.
თანხმოვანი 69, 70, 75, 77,
113, 114
ხმიერობა = სონორობა 114
ხმოვანი 64-66, 68-70, 74-77, 81,
82, 84, 101, 104-114, 117,
119, 122, 125, 129, 132, 133,
162, 163 იხ. მუსიკალი ბგერა
ბაგეთ-მიერი = ბაგისმიერი 65
გრძელი 105-107, 119, 126,
128
დახურული
ვიწრო ი, უ 126, 128
ირაციონალური 112, 119, 125
ლაბიალ-პალატალი = ლაბი-
ალურ პალატალური 107
მახვილიანი 101, 105, 108,
122, 169
მოკლე 65, 106, 107, 119, 127,
169

მოკლეზე უფრო მოკლე 119
იხ. ირაციონალი
ნაზალური 66 იხ. ცხვირის
მიერი
საშვალო = საშუალო 114
უკანა ენის მიერი = უკანაე-
ნისმიერი 68, 104, 109, 132
უმახვილო 101, 105, 108, 119,
125, 126
ფართო 65, 70, 105-108
ფართე 108, 114 = ფართო
ლია 70, 76 იხ. ფართო 65,
70, 105-108
შუათანა ე, ო 70
ცხვირის მიერი 65, 66, 69,
107, 114, 121
ხმოვანთა ალტერნაცია 163 იხ.
აგრეთვე: ალტერნაცია, მო-
რიგეობა
ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე იხ.
სიგრძე, სიმოკლე
ხმოვანთა ცვლა 46, 47, 125 იხ.
აგრეთვე: ალტერნაცია, ფო-
ნეტიკა
ხრომატიული მახვილი 115
მუსიკალური 115, 118, 163
ტონური 114
მუსიკალი 63, 76, 115, 116, 118
მელოდიური 115
ხმის ამალღება 45, 112-116 163
ხშვა 63, 64, 67, 73, 109, 120, 121
ხშულ მსკდომი = ხშულ-მსკდომი,
ხშული იხ. ბგერა, თანხმოვანი
67, 77, 78

ჭ

ჭგუფი ენათა 26, 28, 34, 36-39,
44, 46 იხ. ტოტი

ჰ

ჰალუცინაცია 52

ჰინდი იხ. თანამედროვე ლიტერატურული ინდური 35

ჰიპოტეტური აღდგენა ენისა 31,
130

ჰომონიმი = ომონიმი 146

ჰოტენტოტების ენები 38

!

გიორგი ახვლედიანი
ენათმეცნიერების შესავალი

სამ ნაწილად
1918-1919

თბილისი 2018

GIORGI AKHVLEDIANI
INTRODUCTION TO LINGUISTICS
THREE PARTS
1918-1919

Tbilisi 2018

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზ. 19, ☎: 2 22 36 09, 5 99 17 22 30
E-mail: gamomcemlobauniversal@gmail.com; universal505@ymail.com